Szociológiai

SZEMLE

2024/3
34. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG
Erát Dávid, Geambaşu Réka, Havrancsik Dániel,
Kisfalusi Dorottya (főszerkesztő), Rosta Gergely, Simonovits Borbála,
Stefkovics Ádám, Tomay Kyra, Virág Tünde (Főszerkesztő-helyettes)
Szerkesztőségi titkár: Ligeti Anna Sára

SZAKÉRTŐI TESTÜLET
Blaskó Zsuzsa, Csákó Mihály, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka,
Horváth Gergely Krisztián, Hrubos Ildikó, Kuczi Tibor,
Moksony Ferenc, Örkény Antal, Róbert Péter, Rozgonyi Tamás,
Sik Endre, Simonyi Ágnes, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál,
Tóth István János, Tóth Olga, Wessely Anna

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: György Melinda
Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4
Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25
e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu
www.szociologia.hu
ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.
Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.
Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

4 **Fehér Boróka – Lengyel Lea:**
Generációkon átívelő ismétlődő (összetett) hátrányok hajléktalan családok körében

32 **Menich Nóra:**
Kik a fogyatékossággal élő személyek és hányan vannak?
Egy kérdőíves vizsgálat (módszertani) tapasztalatai

61 **Szabó Balázs Attila:**
Migrációs irányok és motivációk a magyar meleg férfiak körében

VITA

92 Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban

93 **Janky Béla:**
Magyar folyóiratok, nyílt adatok és a globalizált tudományos diskurzus.
Vitaindító írás az „Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban" című vitához

100 **Gárdos Judit:**
A szociológia mint autonóm tudomány? A nyílt társadalomtudomány tétje ma Magyarországon.
Hozzászólás az „Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban" című vitához

108 **Németh Krisztina:**
Nyílt tudomány, nyilvános adatok? – kérdések és dilemmák a kvalitatív kutatások nézőpontjából.
Hozzászólás az „Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban" című vitához

RECENZIÓK

116 **Ceglédi Tímea – Godó Katalin – Godó Irén:**
A „semmi nincs ingyen" mobilitásreceptje. A mobilitás egyéni kárvallottjai és a társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalanságának elkendőzői?
Recenzió: Durst Judit – Nyírő Zsanna – Beremenyi Ábel (szerk.) (2023): A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei. Gondolat Kiadó

Szociológiai Szemle 34(3): 4–31.

Generációkon átívelő ismétlődő (összetett) hátrányok hajléktalan családok körében

Transgenerational disadvantages within homeless families

Fehér Boróka[1] – Lengyel Lea[2]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.15054
Beérkezés: 2024. 01. 28.
Átdolgozott változat beérkezése: 2024. 05. 10.
Elfogadás: 2024. 06. 06.

Összefoglaló: A tanulmány a hajléktalan élethelyzetben élők összetett hátrányait térképezi fel a szakirodalmi összegzést követően 22 olyan család adatainak másodelemzése által, akiknek legalább két, néhány esetben három generációja vette igénybe a Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei valamelyik hajléktalanellátó szolgáltatását. A szülők (a mintavétel sajátosságai miatt elsősorban anyák), gyermekeik és unokáik életén keresztül mutatja be a szegénység, szülői minták, abúzusok, szerhasználat, pszichoszociális fogyatékosság, nem megfelelő szülői vagy kiilleszkedett magatartás öröklődő mintázatait, melyek együtt traumaként is értelmezhetőek. A trauma befolyásolja az egyén érzelmeit, magatartását, és az amúgy problematikus viselkedés új értelmezést nyer: egy abnormális stresszhelyzetre adott megfelelő válasznak tűnik, nem pedig devianciának vagy kudarcnak. A szerzők ezek alapján javaslatokat fogalmaznak meg a szociális ellátórendszer megerősítésére, hogy meg tudják előzni ezek kialakulását, ismétlődését, és hozzájáruljanak az érintettek gyógyulásához, rehabilitációjához.

Kulcsszavak: hátrányos helyzet, trauma, hajléktalan, nők, intergenerációs hátrány

Abstract: The study explores the transgenerational disadvantages of homeless people, analysing data of 22 families where two or, in some cases, three generations have turned to homeless services in Budapest. Through the lives of the parents (mothers in most cases), children and grandchildren we follow patterns of poverty, parental role, abuse, substance use, psychological disorders, unfit parental behaviour and social disintegration, that together can be interpreted as trauma. Trauma influences the way an individual behaves and feels in certain situations, providing a rational explanation to the seemingly irrational, unruly or deviant behaviour. After the summary recommendations are proposed to strengthen social services, enabling them to prevent the regeneration of the above and taking part in the recovery of the members of these families.

Keywords: disadvantages, trauma, homeless, women, transgenerational, disadvantage

1 Károli Gáspár Református Egyetem, Gazdaságtudományi, Egészségtudományi és Szociális Kar – Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, email: feher.boroka@kre.hu
2 Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, email: lengyel.lea@bmszki.hu

1. Bevezetés

Tanulmányunkban olyan családok történeteit vizsgáljuk, ahol két vagy több generáció él hajléktalan élethelyzetben. A családok történeteit átszövi a szegénység, szenvedélybetegség, pszichoszociális fogyatékosság, abúzus, nem megfelelő szülői viselkedés, társadalmi kiilleszkedés. Ezek a hátrányok egymással kölcsönhatásban állnak, egymás hatását erősítve nehezítik meg a család tagjainak boldogulását, társadalmi részvételét. A sok esetben már a fogantatás pillanatától jelen lévő nehézségek együtt traumaként is értelmezhetőek, melyek generációról generációra öröklődnek.

A trauma széles körű szakirodalmából tudjuk, hogy a trauma befolyásolja az egyén érzelmeit, magatartását, és az amúgy problematikus viselkedés új értelmezést nyer: egy abnormális stresszhelyzetre adott megfelelő válasznak tűnik, nem pedig devianciának vagy kudarcnak (Fábián 2017). Tanulmányunkban a hajléktalan élethelyzetben élők transzgenerációs traumáit térképezzük fel bizonyos sarokkövek mentén. Vizsgálatunk egyediségét a felhasznált széles körű adatok adják, melyeket hajléktalan élethelyzetben lévő emberekkel szerzett kutatói tapasztalatunk mellett szociális munkás esetkezelői szemléletünkkel dolgoztunk fel. Témánk relevanciáját támasztja alá az is, hogy a hazai hajléktalanellátás megalakulása (lásd Albert–Dávid 2001, Oross 2001, Pelle 1999) után napjainkra telt el annyi idő, hogy megjelenhetnek a hajléktalanellátásban azok is, akiknek szülei az első igénybevevők között voltak a rendszerváltozást követően. Ezt igazolja az is, hogy vizsgálatainkban azok, akik nem családtagjaikkal egy időben, közösen, általában előre ki nem számítható életesemény miatt váltak hajléktalanná, fiatalabban jelentek meg az ellátórendszerben úgy, hogy legalább egy szülőjük már régebb óta igénybevevő volt. Sokszor látunk arra is példát, hogy a most mintánkba került személyek egyénként anya-gyermek relációban vagy teljes családként már megjelentek valamilyen szociális ellátásban, így szociális igénybevevői „karrierjük" nem a hajléktalanellátás intézményeiben indult, hanem például gyermekként vagy szülőként anyaotthonban, családok átmeneti otthonában.

Az elmúlt időszakban több olyan kutatáson dolgoztunk, ahol hajléktalan nőkkel kapcsolatos kérdéseket jártunk körül, mint például a gyermekvállalás, párkapcsolaton belüli dinamika, iskolázottság. Több olyan hajléktalan nő adatait elemeztük, akinek gyermekei, olykor unokái is a hajléktalanellátó rendszer igénybevevői. Egy korábbi cikkünkben ezért már célzottan a másod-, olykor harmadgenerációs hajléktalanság jelenségével foglalkoztunk, a látókörünkbe került hajléktalan élethelyzetben lévő családtagok életútját vizsgáltuk, különös tekintettel azokra az elemekre, melyek generációk között ismétlődően megjelennek – még akkor is, ha egyáltalán nem volt közvetlen szülő-gyermek kapcsolat, s a gyermeket esetleg már egészen kicsi korától valaki más nevelte (Fehér–Lengyel 2023b).

Írásunkban konkrétan, szavakkal elmondott traumákat elemzünk, azonban az ügyfelek jó része nem tudja vagy nem akarja verbalizálni a megélt nehéz életeseményeket, bántásokat és sérüléseket. Vannak, akik úgy vélik, hogy aki éveken át nem beszél a traumáról, vélhetően már nem is lesz rá képes soha (Heller 2006), miként az is ismert, hogy az élmények kimondhatatlansága, az elmondás vágya és a tagadás

vágya között mekkora feszültség van jelen (Pohárnok–Lénárd 2015). A biztonságot és az otthont jelentő közeg elvesztése (ha egyáltalán rendelkeztek vele valaha) önmagában is traumatikus hatású lehet. Tanulmányunk zárásaként azzal kapcsolatban fogalmazunk meg javaslatokat, hogy bánhatna a lehető legjobban a szociális szakma, azon belül is a hajléktalanellátás a rábízottakkal.

2. Hajléktalanná válásban szerepet játszó életesemények

A hajléktalan élethelyzetben többféle depriváció van egyszerre jelen, felerősítve egymás hatását. A hajléktalanság sok esetben összekapcsolódik a szegénységgel és a lakhatási szegénységgel, hiszen a hajléktalanná válást sokszor megelőzi egy hosszabb-rövidebb életszakasz, amikor az egyén valamilyen lakhatási problémával küzd, például nem összkomfortos lakásban él, szerződés hiányában kiszolgáltatott a főbérlőnek, vagy közüzemi tartozásai vannak. További mintázatok is megfigyelhetőek, mint például a nem megfelelő szülői magatartás, abúzusok, szenvedélybetegségek, pszichoszociális fogyatékosság, kiilleszkedett magatartás, melyek akár a fogantatástól és születéstől jelen vannak alanyaink (és felmenőik) életében, lehetséges gátat szabván a társadalmi mobilitásnak.

2.1. Szegénység

Míg a hazai szegénységi mutatók az utóbbi években javulni látszanak, a szegénységi küszöb és a szegénységben élők jövedelme egyre távolodik egymástól, jelentősen akadályozva a legnehezebb helyzetűek kitörését (Huszár 2022, Gábos–Tátrai 2022). A növekvő szegénység különösen azokat sújtja, akik nem tudtak profitálni a munkaerőpiaci fellendülésből. „A nagyon alacsony munkaintenzitású és az iskolázatlan háztartásfővel rendelkező háztartásokban, továbbá a falvakban és az anyagilag súlyos deprivációban élők körében az átlagosnál és a többi szegénységi küszöb esetében megfigyeltnél is nagyobb mértékben emelkedett a mediánjövedelem 40 százalékánál szegényebbek aránya” (Gábos–Tátrai 2023: 155).

Több kutatás is rámutatott, hogy a szegénységnek társadalmi következményei is vannak (lásd például Sen 1983, Bourdieu 2008), valamint hogy a társas kapcsolatok (is) alapvető szerepet játszanak a társadalmi integráció (és így a kirekesztődés) folyamatában (Castel 1993, Levitas 2006). A szegénységben élők a különböző kapcsolati mérőszámok terén is rosszabb helyzetben vannak a jobb módú embereknél: kisebb azoknak a köre, akikkel bizalmas, fontos beszélgetést folytathatnak, kevesebb erős kötéssel és baráttal rendelkeznek, és társas kapcsolataik kisebb mértékű kapcsolati erőforrást jelentenek (Albert–Hajdu 2023). A szegénység (különösen annak súlyos anyagi deprivációs dimenziója) és a kapcsolati deficit hiánya egymást erősítő folyamatok lehetnek, közösen erősítve a társadalmi kirekesztődés többdimenziós folyamatát.

A lakhatási szegénység is a szegénység egy (lehetséges) dimenziója. A hajléktalanság és a lakhatásból való kirekesztettség európai tipológiája a hajléktalanságot tágan

értelmezi és a lecsúszás lehetőségét magukban hordozó élethelyzeteket is figyelembe veszi. A négy fő kategória a fedélnélküliség, a lakástalanság, a bizonytalan lakáshelyzet és az elégtelen lakáskörülmény. Ebben a felosztásban helyet kapnak például a nem jogszabályszerű albérletben élők, a lakhatásra alkalmatlan ingatlanban élők, azok a helyzetek, mikor a túlzsúfoltság mértéke meghaladja az adott ország küszöbértékét, de azok is szerepelnek benne, akik ingatlan-végrehajtási határozattal rendelkeznek vagy erőszakos fenyegetésben élnek (ETHOS). A lakhatási szegénység nem csak akkor áll fenn, ha az ingatlan rossz állapotban van, túlzsúfolt vagy legalább egy közüzemi szolgáltatás hiányzik. Figyelembe kell venni a lakásra fordítandó kiadásokat, a lakbért, a rezsiköltséget és a lakáshitel törlesztőrészletét is. Kutatási eredmények szerint amennyiben a háztartási jövedelem több mint 30 százalékát költik a fenti kiadásokra, már megfizethetőségi probléma áll fenn (Jelinek–Czifrusz 2023). A megfizethetőségre vonatkozó felmérések szerint minél alacsonyabb egy háztartás bevétele, annál nagyobb arányát teszik ki a lakhatási költségek (Ámon 2023).

A lakhatás nemcsak azt jelenti, hogy az egyén rendelkezésére áll valamilyen fizikai környezet, hanem kapcsolódik hozzá többek között a biztonság, a családi élet, a pihenés, az önkifejezés és a társadalmi integráció is. Éppen ezért a lakhatás egyenlőtlenségek és elosztási hiányosságok színtere (Dombrovszky 2022).

2.2. Nem megfelelő szülői magatartás

Minden szülő más mintákkal és eszközkészlettel indul el a szülői szerep felé (Berentés 2022). A pszichológiai kutatások már régóta foglalkoznak a gyermekkor és a szülői minták hatásaival, illetve a szülői „felelősséggel" (lásd például Erikson 2004, Havelka 2011), olyan kutatást azonban nem ismerünk, mely ezeket a szempontokat hajléktalan emberek között vizsgálja.

Kántor (2019) a (volt) állami gondozott fiatalok körében tapasztalható lelki otthontalanságról ír, több olyan külföldi kutatást ismertetve, ahol volt állami gondozott fiatal hajléktalan emberek otthontalanságának külső és lelki komponenseit vizsgálták. Köztük külön csoportot alkottak azok, akik nem ismerték egyik vagy mindkét szülőjüket, akiknek a szülei válás után megszakították a másik féllel a kapcsolatot, illetve akiket külföldről fogadtak örökbe, így nemcsak vér szerinti szüleiket, de eredeti kultúrájukat is elvesztették. Kvantitatív adat is rendelkezésünkre áll az állami gondoskodásban is megfordult emberekről (Győri 2021). Győri leszögezi, hogy maga a családból való kiemelés is több, nem kimondottan a szülők viselkedésével, képességeivel összefüggő okra vezethető vissza, amelyek önmagukban is hátrányokat jelentenek – ilyen például a sajátos nevelési igény, a fogyatékosság vagy a pszichés fejlődési zavar. 2020-ban a február 3-i felmérésre[3] válaszoló hajléktalan emberek közül minden ötödik mondta, hogy valaha volt állami gondozásban, és mi-

3 A február 3-i kutatás országos kérdőív alapú adatgyűjtés hajléktalan szállókon és közterületen éjszakázók körében, mely minden évben február 3-án kerül lebonyolításra. Bár az adatgyűjtés nem teljes körű (mind a szolgáltatók, mind a hajléktalan válaszadók részvétele önkéntes), Magyarországon nincs más, ennél szélesebb kört elérő felmérés.

nél fiatalabb a válaszadó (minél közelebb áll a családalapításhoz), annál magasabb az arány (29 év alatt minden második, 30 és 49 év között minden harmadik válaszadó volt gyermekkorában hosszabb vagy rövidebb ideig állami gondozásban)! Azok a hajléktalan emberek, akik állami gondozottak is voltak, jellemzően alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, többen vettek részt pszichiátriai vagy neurológiai kezelésen, és kevesebben voltak azok, akik hajléktalanná válásuk előtt saját tulajdonukban vagy bérleményükben éltek. Többen éltek kéregetésből, gyűjtögetésből, kukázásból, vagy teljesen jövedelem nélkül, mint azok között a hajléktalan emberek között, akik sosem voltak állami gondozásban.

Szoboszlai (2012) interjús kutatásában azt találta, hogy a hajléktalan nők gyermekkori állami gondozásba kerülésének hátterében általában a szülők elhanyagoló bánásmódja és különböző szülői devianciák álltak. Több interjúalany közvetlenül születése után csecsemőotthonba került. A családban nevelkedettek között is többen beszéltek családját elhagyó anyáról, szenvedélybeteg, bántalmazó szülőkről, gyakori költözésekről vagy ingázásról a külön élő szülők között, de olyan történeteket is talált, ahol a család pozitív szerepet játszott, s meleg, szeretetteljes légkör uralkodott.

Korábbi adatelemzéseink során mi is vizsgáltuk azokat, akik családjukban nevelkedtek, és azokat, akik életük bármely szakaszában a gyermekvédelmi szakellátás rendszerébe kerültek (lásd például Fehér–Lengyel 2023a). Különösen fontos volt ez azokban az eredményeinkben, amikor a két csoport közötti hasonlóságokat és különbségeket azonosítottuk. Diszfunkcionálisnak tekinthetünk minden olyan családot, ahol a szülő bármilyen okból nem tudja ellátni alapvető funkcióit, azaz szocializációs, gazdasági és társadalmi feladatait, illetve a gyermeknevelésből tartósan hiányzik a szeretet, a következetesség és a megértés.

2.3. Abúzusok

A kutatások szerint a hajléktalan emberek élettörténetében számos abúzus, bántalmazás található – maga a hajléktalan lét is veszélyeztető tényező, de a hajléktalanná válás előtt, akár gyermekkorban, akár felnőttként sokan kerültek áldozat szerepbe.

Hajléktalan nők körében nemzetközi (lásd például Baptista 2010, Bretherton–Mayock 2016) és hazai kutatások (Fehér–Lengyel 2023a, Lengyel 2021, Szoboszlai 2012) is magas érintettségről számolnak be mind a párkapcsolati, mind a gyermekként elszenvedett bántalmazások területén. A párkapcsolaton belül megélt agresszió minden esetben más és más, hiszen két adott egyén patológiás interakciója időről időre ismétlődik (Bancroft 2022). Gyakran maguk az áldozatok nem is definiálják bántalmazásként az elszenvedett verbális, fizikai vagy szexuális agressziót (Miraiglase et al. 2018).

A bántalmazó párkapcsolatban élő szülők gyermekei, ha maguk nem is válnak közvetlenül bántalmazottá, mindenképpen elszenvedői a felnőttek közti erőszaknak, melynek hatására eltérő viselkedési reakcióval válaszolnak: például kisebb testvéreik vagy a bántalmazott szülő védelmezőivé válnak, vagy saját világukba menekülnek (Bancroft 2023, Hill 2021). Az erőszakos szülők melletti nevelkedés

mintává válik: „a fiúk nagyobb valószínűséggel ismétlik meg a bántalmazó szülő (általában az apa) viselkedését, a lányok inkább az áldozat narratíváját teszik magukévá, még akkor is, ha az anyjuk volt az erőszakos" (Hill 2021: 212). Meghatározó az elszenvedett bántalmazás gyakorisága, időpontja, időtartama a gyermek életében, hiszen ezeken keresztül mérhető az elsődleges szocializáció sérülése (Révész 2015).

Az Egyesült Királyságban egy vizsgálat azt is kimutatta, hogy míg a nők leggyakrabban családon belüli erőszak miatt válnak hajléktalanná, a férfiak közül sokan „külső erőszak" elől menekülnek (Cramer 2005). Nem elhanyagolható a hajléktalanná válás utáni abúzusok súlya sem, különösen az elszenvedett fizikai erőszakról rendelkezésre álló adatok fényében. Még azok a hajléktalan emberek is, akik hajléktalanszállón és nem közterületen alszanak, gyakrabban válnak bűncselekmények áldozatává, mint a lakásban élők. „Annak valószínűsége pedig, hogy valaki szexuális vagy egyéb fizikai erőszak áldozatává válik, minden hajléktalanul eltöltött évvel nő, a férfiak és a nők esetén egyaránt. Ez az erőszak sokszor nyilvános helyen történik, a jelenségre nem reagáló »közönség« előtt, ami ördögi körként csak tovább súlyosbítja az áldozat bizalomvesztését és sebzettségét" (Kántor 2019: 34). Győri (2021: 101) felhívja a figyelmet a fejsérülések és a hajléktalanság „eddig még meg nem fejtett (…) lehetséges kapcsolatára" – a hazai felmérésen minden harmadik hajléktalan ember igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy „Volt-e már komolyabb (például eszméletvesztéssel járó) fejsérülése?" Fadgyas-Freyler (2017) egészségügyi biztosító adatai alapján végzett elemzéséből látszik, hogy ez sokszorosa az „átlagnépesség" hasonló adatainak.

2.4. Szenvedélybetegség

A szenvedélybetegség és a hajléktalanság kapcsolatával számos tanulmány foglalkozik. A függőség kiváltó oka minden esetben az egyén fájdalma, amire enyhülést remél, cselekedete pedig egyfajta öngyógyszerezésként is felfogható. Lehetséges, hogy a fájdalom forrását nem is tudatosította magában, s csupán érzelmi szinten jelenik meg. A szenvedélybetegséggel küzdők gyermekkorukban a legkülönbözőbb sérüléseket élik át: többek között verést, elhanyagolást, erőszakot, gondatlanságot, elutasítást (Máté 2022). Maga a függőség nem tekinthető örökletesnek abban az értelemben, hogy nincs olyan gén, mely felelne a függőség kialakulásáért és generációkon átívelő megjelenéséért. A genetikainak tekinthető faktorok főként az egyes ingerekre adott válaszadásra hatnak, de ezt befolyásolja maga az egyén, habitusa, szocializációja, személyiségjegyei, tapasztalatai, így döntése mindig egyedi (Kapitány–Föveny 2019). Ugyanakkor az alkoholista szülő mellett felnövő gyermekek legalább negyede lesz maga is alkoholista felnőtt (Forward 2014). A szerhasználat öröklődési mintája egyre inkább ismert, azonban főként az alkoholfogyasztási adatokra koncentrál, mint ahogy a szerhasználó szülők mellett felnövő gyermekek bemutatása is (például Forward 2014). A nők alkoholfüggőségével azonban ezen belül is későn és főként megbélyegző módon (például fékezhetetlen szexualitás és rossz anya stigmával) kezdtek el foglalkozni (Kaló 2020). Az alkoholról való széles körű

tudásunk mögött állhat, hogy a zsidó-keresztény kultúrkörben ez a legrégebb óta ismert tudatmódosító szer, s csak remélhető, hogy azért áll a kutatási érdeklődés középpontjában, mert „az alkohol minden tekintetben a legveszélyesebbek közül való kemény drog" (Demetrovics 2016).

Paksi és kutatótársai a szenvedélybetegségeket vizsgálták a 2017. február 3-i országos, hajléktalan emberek közötti felmérés során, 1302 válaszadó adatai alapján (2021). A legelterjedtebb pszichoaktív szer a dohányzás volt, a válaszadók 83 százaléka dohányzott, míg 65,6 százalék fogyasztott a kérdezést megelőző hónapban alkoholt. Minden negyedik hajléktalan ember iszik mindennap alkoholt, és 60 százalék ivott részegségig vagy rohamivás formájában a kérdezés előtti évben. Nyugtatót és/vagy altatót orvosi rendelvény nélkül minden tizedik hajléktalan ember szedett. A kutatást megelőző évben minden hetedik, az azt megelőző hónapban pedig minden tizedik hajléktalan ember fogyasztott valamilyen tiltott szert (intravénás vagy egyéb drogot). Az új, szintetikus drogok váltak a legnépszerűbbé, és a drogfogyasztók háromnegyede többfélét is használ (polydrog-használó). A válaszolók többsége már a hajléktalanná válása előtt használt kábítószert.

A drogfogyasztók egyharmada, az alkoholfogyasztók közel fele számolt be arról, hogy a drog/alkohol miatt már jelentkeztek életükben fizikai és/vagy lelki problémák, intézményes és/vagy személyes kapcsolataikban is tapasztaltak káros következményeket, illetve több mint egyharmaduk vett igénybe járó- vagy fekvőbeteg egészségügyi ellátást. Az átlagnépességhez viszonyítva a hajléktalan emberek között magasabb a folyamatos droghasználók, és közöttük is a polydrog-használók aránya, kétszer annyian dohányoznak, és különösen az excesszív ivás tekintetében sokkal veszélyeztetettebbek. Fadgyas-Freyler (2017) ugyanerre a megállapításra jutott az egészségügyi szolgáltatók adatai alapján: a hajléktalan emberek az átlagnépességhez képest sokkal gyakrabban fordultak orvoshoz „elsősorban nem gyógyszerként használt anyagok toxikus hatása", illetve „drogok, gyógyszerek és biológiai anyagok által okozott mérgezések" miatt.

2.5. Pszichoszociális fogyatékosság[4]

A hajléktalan emberek és a pszichoszociális fogyatékosságok a köztudatban gyakran összefüggenek (lásd például Légman–Vályi 2022), és a szociális intézményekben is elterjedt vélekedés, hogy a hajléktalan emberek jelentős része valamilyen pszichés terheltséggel küzd (Gyöngyösi 2019). A 2020-as országos február 3-i adatfelvétel szerint ugyanakkor „csak" a hajléktalan emberek 29 százaléka vett részt saját bevallása szerint valamilyen pszichiátriai kezelésen (Győri 2020). Más, kisebb mintás vizsgálatok ennél jóval magasabb érintettséget találtak: szakemberek önként jelentkezők csoportjánál 86 százalékban diagnosztizáltak valamilyen pszichiátriai kórké-

4 Jelen tanulmányban következetesen a pszichoszociális fogyatékosság szókapcsolatot használjuk, mely teljes értékű szinonimája a pszichoszociális károsodásnak. Bár ezen fogalmak a jogszabályban eltérő definícióval találhatóak meg (lásd Gurbai 2017), fontosnak tartjuk az érték- és előítélet-mentes szóhasználatot a korábbi, jelentősen megbélyegző szavak helyett.

pet (Braun–Gazdag 2015), és szociális munkások tapasztalatai szerint egy felmérés 70-90 százalék közötti arányt talált (Gyöngyösi et al. 2021).

Bizonyos kórképek nagyobb eséllyel jelennek meg az egyénnél, ha a családban már volt érintett. A skizofrénia családon belüli megjelenése például halmozódik. Bár nincs olyan gén, mely predeterminálná, az „öröklődés és a genetikai faktorok számottevő szerepet játszanak a betegség kialakulásában" (Nagy 2015: 12). Továbbá mind a nehéz életút, mind a sokszor többszörös traumatizáltság, valamint maga a hajléktalan élethelyzet magában rejt olyan kockázati tényezőket, melyek felerősítik a mentális állapotromlás esélyét. Ha a gyermekkori fizikai, érzelmi vagy szexuális bántalmazások nem is eredményeznek közvetlenül pszichoszociális fogyatékosságot, az erősen valószínűsíthető, hogy az idegrendszer fejlődését megváltoztató neurobiológiai folyamatokat indítanak el (Teicher 2004). Mivel a gyermekkori traumatizáció patológiás következményei ismertek (lásd például Merza 2018), a diagnózis ismétlődése ezek folyománya is lehet.

2.6. Kiilleszkedett magatartás

Robert Castellel együtt a szegénység problémáját a társadalmi integráció dimenziójában vizsgáljuk, a kiilleszkedést folyamatként értelmezve. „Így nézve, a szegénység olybá tűnik, mint a valahová tartozásból való sorozatos kiszakadásoknak és a kapcsolatteremtés sorozatos kudarcainak eredője, melyek következtében az egyén »lebegővé« válik, a társadalmi lét senkiföldjére sodródik" (Castel 1993: 5).

Kozma tanulmányában több olyan viselkedésmódot leír, mely a szegénységben élő, kiilleszkedett egyének, családok esetében megfigyelhető. Ilyen például a családi kapcsolatok labilitása, a „sodródó és élősködő életvitel (…) az agresszív és deviáns viselkedés, melyhez rendszerint társulnak azok a nevelési sajátosságok, melyeket a szociális munkában a gyermekek veszélyeztetéseként értékelünk. Ezekhez még hozzátehetjük a segítőket leginkább zavaró kapcsolati sajátságokat, mint amilyenek az előrelátás és a felelősségvállalás hiánya, a szociális szolgálatok manipulációja, a rendszeresen ismétlődő krízis-szcéna, a segítő félrevezetése és megfélemlítése, a megállapodások be nem tartása, valamint a játszmák" (Kozma 2003: 18). Kozma ezeket a „kiilleszkedési karrier" folyamán, a túlélés érdekében elsajátított viselkedési formáknak tekinti, melyek csak a „beilleszkedettek" szemszögéből tűnhetnek irracionálisnak.

Ezek a magatartások gyakran a szerhasználat vagy a pszichés állapot következményei is lehetnek. Fadgyas-Freyler például bemutatja, hogy hajléktalan emberek körében a leggyakoribb, az átlagnépességre kevésbé jellemző panaszok, amellyel orvoshoz kerülnek a „sérülések, pszichoaktív és toxikus anyagok használatának következményei, illetve hangulatzavarok" (Fadgyas-Freyler 2017: 118). A harmadik leggyakoribb ok valamilyen egészségügyi ellátás igénybevételére a pszichoaktív szer használata által okozott mentális és viselkedészavarok F10–F19-es kód alapján. Paksi és szerzőtársai (2021) szerint a droghasználók között lényegesen magasabb azoknak az aránya, aki kéregetésből, kukázásból, gyűjtögetésből élnek, vagyis erősebben kiilleszkedettek.

3. Transzgenerációs traumák

A fentiek – szegénység, nem megfelelő szülői magatartás, abúzus, szenvedélybetegség, pszichoszociális fogyatékosság, kiilleszkedés folyamata – mind eredményezhetnek olyan sérülést, mely traumaként rögzül és befolyásolja az egyén egész további életét. A trauma fogalmát, annak hatásait szerintünk legjobban Heller fogalmazta meg, kutatási anyagunk és terepen végzett munkánk tapasztalatai alapján is meszszemenőkig egyetértünk a következővel: „A traumát sokan olyan puskalövéshez hasonlítják, mely halálos sebet hagy a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kezelni és kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik" (Heller 2006: 14).

A trauma görög eredetű szó, sebet, sérülést jelent és a 17. század közepén jelent meg az orvosi szakirodalomban; kizárólag fizikai sérülésekre vonatkoztatták (Erős 2008). Maga a trauma fogalom a pszichológiába a 19. századi baleseti sebészetből került. Freud és Lacan révén terjedt el a pszichoanalízisben, ahonnan történészek adaptálták történelemmel és emlékezettel foglalkozó munkáikba. A trauma fogalma a második világháború után került a fókuszba, majd a vietnámi háborúból visszatérő katonák beszámolói hatására kezdődtek meg a háborús borzalmak életre gyakorolt hatásaira vonatkozó kutatások, sőt, ekkor már a háborút meg nem járt családtagokra is koncentráltak (Heller 2006).

Bár a traumakutatás alapjait háborúk és népirtások kollektív traumája tette le, nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyénnel szemben leggyakrabban nem idegen személyek követnek el bántalmazást, hanem a családban szenvedi el a legtöbb traumát (Orvos-Tóth 2018). A traumát átélt személyek egy részénél kialakul a poszttraumás stressz szindróma (PTSD), a gyermekkorban, legtipikusabb tartós elhanyagolás és bántalmazás formájában átélt trauma (Barron–Friedman-Gell 2023) esetében pedig úgynevezett komplex PTSD, más néven fejlődési trauma (Hill 2021).

A trauma fogalma nem egységes. A klinikumban a traumatizáltság kritériuma a PTSD-tünetek megléte, míg egyes kutatásokban a nehéz életeseményeket megtapasztalt személyt tekintik traumatizáltnak (Békés 2012). Diagnosztikai szempontból az tekinthető traumának, amikor az egyén súlyosan megsérül, vagy fennáll ennek a veszélye. Ezen megközelítés szerint ha egy gyermek szemtanúja annak, ahogy az egyik szülője a másikat bántalmazza, az olyan traumatizáló, mintha magát a gyermeket érte volna a bántalmazás (Berentés 2022). Más megközelítésben a trauma belső sérülés, melyet fájdalmas esemény váltott ki. A trauma feldolgozás nélkül gátolja a személyes fejlődés lehetőségét, emellett sok betegség oka lehet (Máté–Máté 2022).

A traumák vizsgálatakor társadalomtudósként nem lehet eltekinteni attól a szocioökonómiai környezettől, melyben az egyén vagy a csoport elszenvedi azokat. Különösen fontos ez azért, mert a tünetek így értelmezhetőek, beemelve azt a szempontot, hogy térben és időben milyen hatással vannak a csoport egyes tagjaira, illetve a csoport egészére, esetünkben a családtagokra és a családra (Erős 2008). A holokauszt vagy például

a különböző országokban[5] élő őslakosok bentlakásos iskoláiba kényszerített túlélők körében végzett kutatásokból sokat tudunk a trauma transzgenerációs hatásáról, főként arról, hogyan jelennek meg a sérülések és a szülők által elszenvedett negatív élmények a gyermekek és unokák diszfunkcióiban. Bár sok esetben a traumát megélt, felnőtté vált személy családot alapít, s látszólag sikeresen alkalmazkodik az őt körülvevő világhoz, a legintimebb kapcsolatban, a szülő-gyermek viszonyban nem tud helytállni, s ebben a nagyon érzékeny dinamikában mutatkoznak meg a túlélő szülő alapvető problémái. Több kutatás bizonyítottnak látja, hogy a közvetlenül átélt traumák nemcsak a gyermekekre vannak hatással, hanem a harmadik és akár a negyedik generációra is (Békés 2012). Az átadás tehát szülő és gyermek között történik, így hat a múltból a jövőbe (Máté–Máté 2022), sokszor nem is tudatosan (Wolynn 2023) és megingatja a társadalomba vetett ősbizalmat (Virág 2001).

Az Amerikai Egyesült Államokból származó ACE[6]-kutatások, melyek az ártalmas gyermekkori tapasztalatok gyakoriságát és hosszú távú hatásait mérik longitudinális módszerrel, felhívták a figyelmet a családon belül elszenvedett gyermekkori traumák magas arányára, illetve igazolták, hogy minél több ártalomtípus elszenvedője volt az egyén gyermekként, annál nagyobb a felnőttkori egészségkárosodás, valamint az egészségkárosító magatartás (például szenvedélybetegség) esélye (ACEs Prevention 2019, Ujhelyiné–Kuritárné 2020, Perry–Szalavitz 2021). Fitzpatrick és szerzőtársai (2013) az Egyesült Királyságban végeztek széles körű kutatást a hajléktalan élethelyzetű emberek ártalmas gyerekkori tapasztalatairól. A 452 meginterjúvolt között csak elvétve akadt olyan, akinek ne lett volna ártalmas gyerekkori tapasztalata, míg a válaszadók 23 százaléka számolt be szexuális, 22 százalék fizikai bántalmazásról, 27 százalék látta, ahogy szülei bántalmazzák egymást, 24 százaléknak legalább az egyik szülője küzdött valamilyen szenvedélybetegséggel, és 15 százalék esetében fordult elő, hogy nem volt mit ennie. 16 százaléknak a családja is hajléktalan volt,[7] 34 százalék szökött meg kis korában legalább egyszer otthonról úgy, hogy éjszakára nem tért haza, és sokan nagyon fiatalon váltak először hajléktalanná. Más kutatások is megerősítik a kapcsolatot a szegénység, a családon belüli erőszak és elhanyagolás, a hajléktalanná válás, valamint a felnőttkori áldozattá válás, a mentálhigiénés problémák és a magas kockázatú magatartás között (lásd például Theodoru–Johnsen 2017).

Bár Magyarországon nem tudunk olyan vizsgálatról, amely kimondottan hajléktalan élethelyzetű emberek ártalmas gyermekkori tapasztalataival foglalkozna, a 2014. évi február 3-i, országos kutatásban a hajléktalan emberek lehetséges PTSD-tüneteit gyűjtötték össze (Fehér–Szabó 2017). A kutatók a PROTECT (Matevžič 2017), eredetileg kínzás áldozatainak felismerésére és támogatására kidolgozott kérdéssort használták. A 10 434 válaszadó közül 8155 fő mind a tíz vonatkozó kérdésre válaszolt. A válaszadók 54 százaléka gyakran alszik rosszul, 47 százaléknak

5 Ausztrália: https://healingfoundation.org.au/looking-where-the-light-is/ és Denborough 2008; Kanada: https://www.traumastoryhealing.ca

6 Adverse Childhood Experiences Study.

7 Az Egyesült Királyságban sokkal tágabban értelmezik a hajléktalanságot, hazánkban a hajléktalan emberek gyermekkori lakhatási helyzetéről ilyen adat nem áll rendelkezésünkre.

vannak gyakori fájdalmai – a fejfájásra külön kérdés vonatkozott, erre 36 százalék válaszolt igennel. 47 százalék gondol gyakran múltbeli fájdalmas eseményekre, 36 százalék felejt el gyakran dolgokat, 35-35 százalék tud nehezen összpontosítani, illetve gurul könnyen dühbe, 20 százalék érez gyakran félelmet vagy rémületet, és 20 százaléknak vannak gyakran rémálmai. A nők, az alacsony iskolai végzettségűek és a régebb óta hajléktalan emberek szinte minden kérdésre gyakrabban válaszoltak igennel. A válaszadók 11 százalékánál magas a PTSD valószínűsége (legalább nyolc kérdésre válaszoltak igennel), míg 38 százaléknál közepes (4–7 igen válasz). Ugyanez az arány a nők között: 18, illetve 44 százalék, a legalacsonyabb iskolai végzettségű nőknek azonban 35 százaléka tartozik a magas rizikójú csoportba!

4. Kutatásunk

4.1 Módszertan

4.1.1 Adatbázis

Korábbi tanulmányunkban a Budapesti Módszertani Központ és Intézményeinek (BMSZKI[8]) valamely átmeneti szállóján lakó 50 nő intézményi dokumentációjának másodelemzését mutattuk be. A vizsgálat célja a hajléktalan emberekről szóló irodalomból hiányzó és a nők élettapasztalataihoz szorosabban kapcsolódó területek azonosítása és feltárása volt, mint az anyaság, a külön élő kiskorú gyermekekkel való kapcsolattartás, vagy a korábbi és jelenlegi párkapcsolatok szerepe akár a hajléktalanná válás, akár már hajléktalan élethelyzetben a túlélés során. Az 50 alany történetének megismerése közben szembetűnő volt, hogy sokuknak a rokonuk – szülőjük, felnőtt gyermekük vagy testvérük – is hajléktalan volt élete során valamikor, még ha nem is feltétlenül ugyanabban az időszakban (Fehér–Lengyel 2023a).

Jelen kutatásunkban 22 olyan családot vizsgáltunk, amely több generációjának tagjai megfordultak a BMSZKI intézményeiben. A BMSZKI dokumentációs rendszerében elérhető adatok (FET-adatlap, első interjú, első éjszakás kérdőív, gondozási napló, összefoglaló értékelés) másodelemzését végeztük. A 22 családnak legalább egy tagja (általában az anya) élt valamennyi ideig átmeneti szállón, a többi családtag pedig legalább néhány alkalommal vett igénybe valamilyen más szolgáltatást (nappali ellátást, éjjeli menedékhelyet vagy átmeneti szállást). A különböző típusú intézményekben eltérő a segítő munka mélysége, és másfajta dokumentációs rendszert vezetnek – azokról, akik átmeneti szállón élnek, jellemzően több adat áll rendelkezésre, mint azokról, akik csupán egy nappali melegedőbe térnek be olykor.[9] (A

8 Ez a szervezet a legnagyobb a fővárosban, mely ráadásul minden ellátási szinten jelen van, így működtet éjjeli menedékhelyet, nappali melegedőt, átmeneti szállót, lábadozót, illetve utcai gondozó szolgálatot is.

9 A szociális intézményekben folytatott kötelező tevékenységeket az 1/2000 (I. 7.) SzCsM rendelet – a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről – tartalmazza. Míg a nappali melegedő csupán „segítséget nyújt a hajléktalan személy életviteléhez, elősegítve a szociális ellátások igénybevételét, elérését", 102 § (2), az éjjeli menedékhelyen „tanácsadás[t] és esetkezelés[t]", 107 § (3), az átmeneti szállón pedig „tanácsadás[t], esetkezelés[t], gondozás[t] és készségfejlesztés[t]", 106 § (1) kell biztosítani.

családok, illetve az egyes családtagok dokumentumait összefoglaló táblázat a mellékletben található.)

A BMSZKI átmeneti szállóira a Felvételt Előkészítő Csoporton (FET) keresztül lehet bekerülni, az itteni felvételi beszélgetés során töltik ki a *FET-adatlap*ot, amely rögzíti az igénylő főbb demográfiai, egészségügyi, jövedelmi, foglalkoztatási adatait. Az átmeneti szállóra költözést követően az intézmény belső eljárásrendje szerint tíz napon belül találkozik az esetkezelő és az ügyfél először, ekkor készül el az *első interjú*. Ez az élettörténet főbb eseményeit tartalmazó dokumentum, melyet a szociális munkás készít az első beszélgetés alapján. Az éjjeli menedékhelyeken az *első éjszakás adatlap*ot töltik ki, amely egy sokkal szűkebb körű, szikár adatgyűjtést jelent. Szintén az átmeneti szállók dokumentációjának része az úgynevezett összefoglaló értékelés, melyben az esetkezelő háromhavonta összegzi a lakóval történteket, rögzíti a fizikai, mentális és egészségügyi állapot változását.[10] Intézménytípustól függetlenül egy belső rendszerben elérhetőek a *gondozási naplók*, amelyekbe a szociális munkások a segítő kapcsolat főbb lépéseit rögzítik, kivonatolják egy-egy találkozás, ügyintézés, stb eredményét. A fentiek alapján a családok tagjairól eltérő mennyiségű és mélységű információ állt rendelkezésünkre, különösen a csak nappali melegedőt és az éjjeli menedékhelyet használók esetében hiányos a tudásunk például a származási családról, gyermekkorról. Egyes információk is csak közvetett módon következtethetőek ki (például a szülők szegénysége vagy kiilleszkedett viselkedése).[11]

A szövegeket tartalomelemzéssel vizsgáltuk – az egyes területek közvetlen adatain túl történeteket kerestünk, amelyek illusztrációként szolgálhatnak a különböző hátrányterületek bemutatásához.

4.1.2 Demográfiai adatok

A 22 kiválasztott család (21 édesanya és 3 édesapa[12]) 74 tagját tudtuk azonosítani, a szülők mellett 44 gyermek (16 férfi és 28 nő) és 2 unoka (1 férfi és 1 nő) szerepel a BMSZKI nyilvántartásában. Az édesanyák közül három esetben találtunk oldalági rokont, egy lány- és két fiútestvért. (Az egyik alany nagymamaként vált hajléktalanná, így neki a lányát vettük a szülők csoportjába.)

10 A jogviszony megszűnésekor szintén készül összefoglaló értékelés, melyből pontosan megismerhetjük, miért lett vége az adott jogviszonynak. Ez különösen azért fontos számunkra, mert ha erőszakos cselekmény vagy egyéb súlyos házirendsértés állt a háttérben, annak körülményei pontosan leírásra kerülnek, adott esetben akár az is, hogy párkapcsolaton belül történt-e bántalmazás.

11 A mellékletben jelölt hátrányok épp ezért tájékoztató jellegűek: a jelölt esetekről volt információ a dokumentumokban, ami nem jelenti azt, hogy a nem jelölt esetekben a hátrány nem állt fenn, csupán nem volt írásos nyoma.

12 Nyilvántartási rendszerünkben lehetőség van az édesanya (anyja neve) szerinti keresésre. Rákerestünk a korábban elemzéseink fókuszába került hajléktalan nők édesanyjának nevére, így kezdtek el kirajzolódni a családfák, amelyekkel dolgozni tudtunk. Vélelmezhető, hogy édesapák is vannak a hajléktalanellátó rendszerben, azonban több élettörténetben kilétük (nevük) nem ismert, illetve rendszerünkben nem lehet az apa nevére keresni. Jelen kutatásunkban két olyan családdal dolgoztunk, ahol mindkét szülő beazonosíthatóan megjelenik. Mindkét családban a felnőtt gyermekkel egy időben váltak hajléktalanná a szülők, ráadásul mivel ők párjukkal közös elhelyezésben részesültek, kilétük teljes biztonsággal azonosítható volt. Egy esetben a négy felnőtt gyermek mellett csak az édesapát találtuk meg. Az egyik gyermek első interjújából világosan kitűnik, hogy az édesanya is hajléktalanként él, valamint szintén ebben a dokumentumban került megnevezésre az édesapa, és konkrétan az az átmeneti szálló, ahol akkor lakott, így sikerült őt megtalálnunk.

A legfiatalabb személy 18[13], a legidősebb 69 éves volt a szervezetnél való első megjelenésükkor. A szülők korosztálya 39 és 69 év közötti volt, a gyermekek 19 és 49 év közöttiek, az unokák pedig 18 és 20 évesek. A legtöbben az első igénybevételt megelőzően lakásban laktak, főként tartozás miatti kilakoltatás, az al- vagy ágybérlet hirtelen megszűnése vagy a lakás hirtelen lakhatatlanná válása miatt fordultak a BMSZKI-hoz. A legjellemzőbb iskolai végzettség a nyolc általános, de vannak olyanok, akik egyáltalán nem jártak iskolába, illetve érettségivel vagy szakképesítéssel rendelkezők is. A mintába került személyek harmadának munkabérből van bevétele. 24-en, összesen 11 családból valamely rokonukkal egy időben jelentek meg a BMSZKI-nál, közülük egy testvérpár. Az anya-gyermek párok közül hárman a fiukkal, heten a lányukkal jelentek meg a rendszerben. A második generációban a magyar társadalomhoz képest is magas a nők aránya, nem csak a szülővel együtt hajléktalanná válók körében.

4.2 Eredményeink történeteken keresztül bemutatva

Az alábbiakban ezekből a történetekből[14] mutatunk be néhány részletet az előző fejezetekben említett hátrányokról. A mintába került családokban sok esetben nem csak a lakhatási körülmények, iskolai végzettség és egyéb demográfiai adatok (például az anya életkora az első gyermeke születésekor, a gyermekek száma, bevételi forrás) mentén hasonlítanak egymásra az első- és másodgenerációs hajléktalanságban érintett személyek. Több olyan esetet mutatunk be, ahol mind a két generáció szenvedett el valamilyen bántalmazást, esett áldozatul erőszakos cselekménynek vagy követett el olyat. Meglátásunk szerint fontos felismerni a transzgenerációs traumákat, és a szociális munka eszköztárába be kell emelni az ezekkel való munkát, valamint a rossz minták átörökítésének megakadályozását.

Jelen írásunkban a transzgenerációs traumák olyan példáit mutatjuk be, mikor az azonos vagy nagyon hasonló traumát okozó helyzetek ismétlődnek, azaz nem egy trauma közvetett hatását látjuk a következő generációban, hanem az élethelyzetek, életesemények ismétlődnek. Ugyanakkor látható, hogy több olyan interjúalanyunk is van, aki több témában nem tudja megfogalmazni konkrét érintettségét, mégis jelzi, hogy életében nehézségekkel küzd. Ezek már olyan transzgenerációs traumák lehetnek, melyek a klasszikus traumairodalomban is láthatóak, például a holokauszttúlélők leszármazottai vagy az őslakosok esetében. Megalapozottan feltételezhető, hogy azon hajléktalanná vált embereknél, akiknek szülei is érintettek voltak a hajléktalanság vagy legalább a lakhatási szegénység által, kimondható és

13 Hajléktalanellátó intézményekben csak felnőttek kaphatnak ellátást. Ugyanakkor az élettörténetekből kiderült, hogy valójában többen nagykorúvá válásuk előtt váltak hajléktalanná – például közterületre költöztek szintén kiskorú párjukkal, vagy rokontól rokonig vándoroltak szívességi lakáshasználóként. A BMSZKI továbbá családok átmeneti otthonát is működtet, ahol gyermekes családokat fogadnak, és nem hajléktalanellátó, hanem gyermekvédelmi intézmény. A belső nyilvántartásokban ennek az intézménynek a lakói is szerepelnek.

14 Minden nevet megváltoztattunk, hogy az interjúalanyok ne legyenek beazonosíthatóak. Ugyanebből az okból a települések, intézmények nevét is kitakartuk, mert bár a történetek között sok a hasonlóság, véletlenül sem szerettük volna, hogy valaki felismerhetővé váljon.

felismert traumáik mellett, több meg nem határozott transzgenerációs trauma is jelen van, melyek miatt még sérülékenyebbek, s a velük, értük való munka még inkább interdiszciplináris hozzáállást és segítői teamet igényel.

Bár megpróbáltunk olyan történeteket keresni, amelyek egy-egy témát tudnak illusztrálni, a valóságban a legtöbb történetben keverednek a szálak, és egyszerre van jelen többféle hátrány, trauma. Olyan történetekkel is találkoztunk, amikor a különböző családtagok máshogy emlékeztek életük egy-egy szakaszára, esetleg másik időszakról meséltek, így teljesebb, bár olykor ellentmondásosabb kép bontakozott ki.

4.2.1 Szegénység

A szegénységből nagyon nehéz kitörni – még azoknak is, akiket nem szüleik neveltek, hanem a gyermekvédelmi szakellátásban nőttek fel. Ezt mutatja az alábbi család története is, ahol ugyan az öt gyermekből csak kettő került édesanyját követve a BMSZKI valamelyik intézményébe, de mindkét lány maga is anyuka, így akár további generációk küzdhetnek hasonló nehézségekkel, mint a szülők, nagyszülők.

Irén (47 éves,[15] 13. család[16]) Borsod megyében született. Négyen voltak testvérek, szülei munkások voltak. 14 évesen abbahagyta az iskolát és Budapestre költözött, ahol többnyire feketén dolgozott a vendéglátóiparban. Munkahelye megszűnése után hazaköltözött, férjhez ment és öt gyermeket szült. Férjét korán elveszítette, őt magát gerincsérvvel többször műtötték majd leszázalékolták. Hogy el tudja magukat tartani, jelzáloghitelt vett fel, melyet nem tudott törleszteni, így elvesztette a házát. Élettársával albérletekben és szívességi lakáshasználóként éltek, míg végül egy, a lakás tulajdonosaival kialakult konfliktust követően ténylegesen hajléktalanná váltak.

Tamara (20 éves), Irén negyedik gyermeke, máshogyan emlékszik gyerekkorára. Az ő elmondása szerint anyja hároméves korában elhagyta a családot, és apja nevelte a gyerekeket. Tízéves volt, amikor apja, akihez nagyon kötődött, meghalt. Rövid ideig idősebb testvére vigyázott rá és húgára, majd megkeresték az anyát, aki nem vállalta a nevelésüket, és így kerültek két különböző gyermekotthonba. Tamara nagyon rosszul érezte magát az új helyén, sokat bántották gyerektársai és a nevelők, állandóan szökésben volt. Tizenkét évesen megismerkedett a sógora testvérével, akitől két évvel később megszületett első gyermeke, Ricsi. Ricsivel anyaotthonba[17] kerültek, ahonnan nagykorúvá válása után édesanyja albérletébe költözött, hátrahagyva gyermekét. Ricsi nevelőszülőkhöz került, megmaradt anyjával a kapcsolat, havi egy alkalommal látogatta, és ünnepekre ki is vihette. Irénnel hamar elköltötték az életkezdési támogatást, az összegyűlt árvasági ellátást és családi pótlékot; új élettársa prostitúcióra akarta kényszeríteni. Tamara a férfivel közös albérletből először egy rokonhoz menekült, majd hajléktalanszállón kötött ki. Többször költözött egyedül albérletbe, szobabérletbe, ám ezek általában nagyon bi-

15 Minden esetbemutatáskor az első regisztrációkori életkort tüntetjük fel.

16 A család száma a melléklet szerint szerepel.

17 Az anyaotthonok és a családok átmeneti otthonai gyermekvédelmi intézmények, amelyekbe különböző élethelyzetű anyák, szülők kerülnek gyermekeikkel. Bár nem kimondottan hajléktalanellátó intézmények, az itt élőknek nincs állandó lakhatásuk.

zonytalan lakhatások voltak, gyakran kellett váltania (például mert a szobájából eltűnt a tűzifa, amit vásárolt). Közben a volt élettársa is zaklatta, egyszer el is rabolta, és más férfiak is bántalmazták koedukált hajléktalanellátó intézmények közelében. Munkahelye még sosem volt, az általános iskolát az anyaotthonban fejezte be.

Timi, Irén legfiatalabb gyermeke budapesti gyermekotthonba került és ott nevelkedett. Nemrég lett 18 éves, élettársával közösen nevelte a gyermekét, a férfi családjával bérelt lakásban. Amikor onnan el kellett jönni, családok átmeneti otthonába költöztek.

4.2.2 Nem megfelelő szülői magatartás

Gyakran tapasztalható, hogy a gyermekkori rossz minták, a szülőktől eltanult viselkedési formák, kötődési és egyéb nehézségek a gyermek saját szülői hozzáállását, eszközkészletét is meghatározzák. Másodgenerációs mintánkban több olyan szülői szerepkészletet is találtunk, melyek a transzgenerációs diszfunkcionális minta átörökítését mutatják. Sok esetben a szülő olyannyira alkalmatlan volt a feladatára (még ha nem is konkrét bántalmazó magatartásról beszélünk), hogy a gyermek végül gyermekvédelmi szakellátásba került, ahol (akár a nagy létszámú intézmények kitagolási folyamata előtti kevésbé személyre szabott ellátás, akár gyakori gondozásihely-váltás miatt) nem kapott jó mintát, így nem tudta felülírni a szülői feladatokról, szerepről alkotott képét. A fenti történetben Tamara maga is anyja mintáját követi, amikor pici gyermekét hátrahagyva próbál boldogulni – mindkét gyermek óvodás korban kerül gyermekvédelmi szakellátásba (igaz, Ricsi már nevelőszülőkhöz és nem gyermekotthonba). Nem megfelelő szülői magatartásnak számít az is, amikor a szülő valamilyen okból nincs jelen a gyermek életében (például elhagyja a családot vagy börtönbüntetését tölti).

Szabina (47 éves, 7. család) családban nevelkedett, de a körülmények nem voltak túl optimálisak. „*Szabina 1974-ben született Budapesten. Családban nőtt fel, szülei és testvérei körében. A IX. kerületben lévő önkormányzati bérlakásukban élt a család. Szabinának 4 testvére van, ő a 2. gyermekként született a családban. Bátyja intézetben nevelkedett, már születése után bekerült ide, mert szülei nem tudták hová vinni rossz anyagi körülményeik miatt és megfelelő lakhatás hiányában. Szabina egy évvel később született. Apja születése előtt börtönben volt, szabadulása után már együtt nevelték anyjával Szabinát. (…) Édesanyjával sosem álltak közel egymáshoz, »többször kilökött a lakásból«. Anyját ridegebbnek, távolságtartónak érzékelte, nem kapott annyi szeretetet tőle, mint apjától.*” Édesapja korai halála nagyon megviselte, pszichiátriára került, többször kísérelt meg öngyilkosságot, több alkalommal vitték kórházba túlzott gyógyszerfogyasztás miatt, gyomormosásra is sor került ilyenkor.

Szabinát 14 évesen szöktette el a barátja otthonról. 19 évesen született első gyermeke. Rudolf (24 éves), aki a BMSZKI egyik átmeneti szállójának lakója, az ötödik gyermeke. A fiú így emlékszik vissza a gyermekkorára: „*Vele mindig sokkal rosszabbul bántak, mint a többi gyerekkel, aminek okát nem tudja. »Engem a falu nevelt, rengeteget voltam az utcán, a kertbe se engedtek be. Cipőt-ruhát nem kaptam, sokszor még enni se.« Alkoholista, börtönviselt apja gyakran megverte őket, és az anyjától sem kapott védelmet vagy szeretetet.*”

4.2.3 Abúzusok

A rossz szülői minták kapcsán már bemutattuk, hogy a bántalmazó, elhanyagoló szülői magatartás hogyan tud transzgenerációs normává válni. A párkapcsolati erőszak átörökítése is hasonlóan egyértelműnek tűnik. Azok a gyermekek, akik úgy nőttek fel, hogy látták szüleik, nevelőik egymással szembeni agresszióját, nagyobb arányban gondolják ezt a fajta magatartást elfogadhatónak, „természetesnek", s valószínűbb, hogy konfliktusaikat maguk is így oldják meg felnőttként. Sok esetben a bántalmazott félben fel sem merül, hogy joga lenne más viszonyban élni, illetve a bántalmazók is úgy gondolják, hogy amit elkövettek, az még pont nem erőszakos magatartás.

Imola (54 éves, 6. család) gyermekkoráról nincsenek részletes információink. Az, hogy az ország egyik legszegényebb megyéjében egy sokgyermekes családban nevelkedett, s négy osztályt végzett, valószínűsíti, hogy (mély)szegénységben éltek. *„Korai férjhezmenetel után 4 gyermeke született, 3 fiú és 1 leány, Budapesten éltek. A férje rendszeresen bántalmazta verbálisan és fizikálisan egyaránt. Lakásukat elveszítették, férjétől elvált, bántalmazó házasságából gyermekeivel együtt elmenekült, albérletbe költöztek. Tanácsi lakásban éltek egy ideig, közben dolgozott, elsősorban piacokon kereskedett."*

Imola több gyermeke is megjelent a BMSZKI rendszerében. Lánya, Bernadett (37 éves) első interjújából egyik párkapcsolata hasonló bántalmazó mintát mutat, mint szülei esetében: *„[Bernadett] legkisebb lánya, Mariann, D. B-tól van, a férfi is lakott az [átmeneti szálláson], augusztusban meghalt. Súlyos drogfüggő volt, érzelemkezelési zavarokkal, sok bajt is okozott Bernadettnek. (…) Rátörte az ajtót, mindig ittas volt, bántalmazta várandósan is. (…) Mariannt haza sem engedték a kórházból, azért, mert a férfi nagyon bántalmazóan viselkedett, mind a gyerekkel, mind Bernadettel. Veszélyeztető környezet miatt egyből csecsemőotthonba került."* Bernadett most is bántalmazó párkapcsolatban él, melyről a gondozási naplóban ez olvasható: *„Bernadett élettársa B. Cs., aki köztudottan bántalmazó, napi szinten várja Bernadettet a [csak nőket fogadó] intézmény előtt. Be nem engedjük természetesen. Az ügyfél beszámolt róla, hogy alkalmanként bántalmazza élettársa, és ő inkább tűri, illetve azt is, hogy mindenhová követi, fenyegetőzik. Láthatóan Bernadett nem tud tőle szabadulni, klasszikus bántalmazott-bántalmazó viszonyban vannak. Bernadettnek rögtön a beköltözésekor több ízben elmondtam minden tőlem telhetőt arról, hogy miként oldhatná meg a fennálló bántalmazó kapcsolatból való kilépést! Védett házról is informáltam, illetve egyéb módokat is javasoltam. Azt mondta, tudja, mit akar csinálni és véghez is viszi."*

4.2.4 Szenvedélybetegség

A szenvedélybetegség családon belüli bagatellizálása, illetve főként az alkoholfogyasztás mértéke miatt ennél a témánál szintén magas látenciával számolhatunk. Esetkezelői tapasztalatunk megerősíti azt a vélekedésünket, hogy a szerhasználó és főleg az alkoholista szülő mellett nevelkedett hajléktalan emberek gyakran nem is érzik problémásnak szüleik egykori viselkedését, a sokszor mértéktelen alkoholfogyasztást főként akkor emelik ki külön, ha a szülő tudatmódosult állapotban bántalmazó magatartást is tanúsított. Emellett gyakran előfordul, hogy az egyén nem

is méri fel, milyen hatással volt gyerekkorára, fejlődésére a szerhasználó szülő, nem tudatosítja vagy nem is tudja, mi történt vele.

Elviráról (52 éves, 22. család), az édesanyáról nem sok minden derül ki a dokumentumokból. Közterületen él párjával, így nem készült vele részletes feltáró interjú. 52 évesen járt először a BMSZKI egyik nappali melegedőjében, majd néha éjjeli menedékhelyen is megfordult. Többször ittasan jelent meg az intézményben. Lánya, Emese vele egy időben vált először hajléktalanná, s később átmeneti szállón is élt, az ő elmondásából rendelkezünk bővebb információról a családról. Emese ekkor 21 éves, egy kislánya nevelőszülőknél él, havi kétszer látogatja, átmeneti szállóra költözésekor második gyermekével várandós. Gyermekkoráról elmondja, hogy apja börtönbüntetés miatt évekig távol volt a családjától, anyja egyedül nevelte őt és öt testvérét. *„Az anyja az alatt az időszak alatt ivott, amikor az apja börtönben volt, előtte és utána nem. Anyja alkoholizálása Emesének óvodás és kisiskolás éveit érintette. Nagyon rossz emlékei vannak erről az időszakról, az anyja alkoholos állapotban gyakran megverte őt és testvéreit. Ezekre a verésekre az anyja másnap nem is emlékezett, bocsánatot is kért tőlük, de ez nem tette sokkal szebbé a gyerekkorát."* Bár Emese azt mondja, nem iszik, több szállón ittas állapotban elkövetett házirendsértés miatt szüntették meg a jogviszonyát. Egyik testvére drogelvonón volt, két bátyja pedig közterületen élt.

4.2.5 Pszichoszociális fogyatékosság

A pszichoszociális fogyatékosság transzgenerációs feltérképezése volt az egyik legnagyobb kihívás kutatásunk során. A többségi társadalomban is megfigyelhető az a tendencia, hogy keveset foglalkoznak a mentális egészséggel, illetve bármilyen érintettség olyan stigmát jelent, melyet az egyén nem szeretne felvállalni. Ahogyan a szerhasználat és a bántalmazás elszenvedésében, itt is igen nagy arányú látenciával kell számolnunk.

Az első interjú közege nem is mindig alkalmas arra, hogy a beszélgetésben felmerüljön a mentális egészség. Természetesen amennyiben kiderül, hogy a lakó leszázalékolt valamilyen pszichoszociális fogyatékosság miatt, akkor más a helyzet. Azokban az ellátási formákban, ahol nincs konkrét esetkezelő rendelve az ügyfél mellé, még nagyobb eséllyel maradnak rejtve ezek a problémák. Éppen ezért adatforrásainkat kiegészítettük nyilvántartási rendszerünk „egészség-függőség" részével, melyből egyrészt a szedett gyógyszerek nevéből láthatóvá vált, ha valaki pszichiátriai jellegű gyógyszert szed, illetve külön kérdés vonatkozik arra, hogy részesül vagy korábban részesült-e pszichiátriai, pszichológiai ellátásban.

Zsófia (5. család) 55 évesen jelent meg a BMSZKI rendszerében. Akkor lánya, Szilvia (33 éves) és unokája, Gabriella (18 éves) már egy speciális, pszichoszociális fogyatékkal élőkre fókuszáló átmeneti szálló várólistáján volt. Zsófia szintén ideköltözött. Az esetkezelő így látja az első interjú alkalmával Zsófia skizofréniával való kapcsolatát: *„Zsófia fiatal felnőtt kora óta rendszeresen pszichiátriai kontroll alatt él és rendszeres Depo injekciókat kap. Masszív, jól megélt betegségbelátással bír. »Injekció nélkül nem tudnék létezni, folyamatosan hallucinálnék« – állítja. Lánya holnap fogja megkapni első injekcióját – ugyan-*

azon gondozóban, ahová ő jár. Nem áll fenn annak reális esélye, hogy az ügyfél a gyógyszerelését önként elhagyná." Nemcsak a betegségükben, hanem a hajléktalanná válásukban, illetve az azt megelőző, veszélyeztetett életszakaszban is összefonódott Zsófia, a lánya, Szilvia és az unokája sorsa: *„Hol ismerősöknél, hol albérletben, hol szállókon lakik a nagyobbik lányával, akit Szilviának hívnak és 33 éves. Most is együtt költöztek a szállóra, és előző évben is, amikor 11 hónapot [átmeneti szállón] lakott Zsófia, akkor is a lányával közösen. Albérletbe sikerült költözniük, ahol velük élt az unokája is."* Anya és lánya élete teljesen összefonódik, az első interjúban sok közös elemet találhatunk. Ami viszont csak rá vonatkozik: *„Szilvia és édesanyja visszaköltöztek [átmeneti szállóra]. Ezt megelőzően Szilvia állapota annyira leromlott, hogy [kórházba] került. (…) Az édesanyja irányítása fontos számára, márpedig az anya már mondta a lányának, hogy talán le kellene százalékoltatnia magát."* Szilvia összefoglaló értékelésében, mely a háromhavi jogviszony alatt történteket summázza, szintén megjelenik az anyjával való szimbiózis: *„Szilvia a gyógyszerfüggő és kontrollált pszichotikus édesanyjával egy krízishelyzetet követően került szállónkra. Pszichotikus beteg, aki csak az esetkezelő unszolására jelent meg ambuláns kontrollon és fogadta el az amúgy kéthetenként járó injekciót. Az ügyfél számos, fontos információt elhallgatott vagy egyszerűen elfelejtett."* Zsófia unokája, a 18 éves Gabriella szintén pszichiátriai beteg. FET-adatlapja szerint: *„Az elmúlt évben több alkalommal került pszichiátriára. Jelenleg is [kórházban] kezelik, kimenővel jelent meg a felvételi beszélgetésen."*

4.2.6. Kiilleszkedett magatartás

A szegénység, abúzus, pszichoszociális fogyatékosság, szenvedélybetegség társadalmi kiilleszkedéshez is vezethet, ami a társadalom többi tagjával való kapcsolatok elsorvadását, a többségi normák elutasítását is jelentheti. A kiilleszkedést gyakran olyan magatartás kíséri, amely megnehezíti a közösségi integrációt, legyen az lakóvagy munkahelyi közösség, vagy egy intézmény ügyfélköre.

Anita (51 éves, 19. család) Nógrád megyében született, szegény családban. Nyolcévesen már ő főzött a családra, öt osztályt végzett. Tizenhárom éves korában elszökött otthonról és egy férfihez költözött, első gyermekét tizenöt évesen szülte. Még kilenc gyermeke született, már mind felnőttek. Háromszor volt férjnél, mindegyik férje bántalmazta – az első halála után *„egy könnyet sem ejtettem"*. Legnagyobb lányait, Brigittát (37) és húgát, akik az első házasságból származnak, Anita anyja nevelte – később egy féltestvérükkel együtt. Anita második férje többször volt tartósan börtönben, mindkét szülő bántalmazta a gyerekeket.

Anita öt gyermeke is szerepel a BMSZKI nyilvántartásában. Három lánya maga is (többszörös) párkapcsolati erőszak túlélő. Brigitta párja évekig börtönben volt, nem volt jelen első gyermekei születésénél sem. A nő ez alatt vett egy romos házat, amit a tágabb rokonság *„széthordott"*, így Brigitta az anyósához kényszerült költözni. Férjét megvádolták, hogy egyik lányukat zaklatta, a gyerekeket kiemelték a családból. Férjével páros elhelyezésben éltek, amit a férfinek egy lakótársa bántalmazása miatt el kellett hagynia – Brigitta önként követte.

Anita egy másik lánya, Csilla (30 éves) öt osztályt végzett. Maga kérte állami gondozásba kerülését, majd 16 évesen kezdett új életet egy férfivel. A hajléktalanszállóra párjával költözött. A kaució befizetésének ellenőrzésekor *„lekurvázta"* a munkatársat, később egy lakótársát bántalmazta. Egy korábbi ügye miatt 2 év, 6 hónap elzárást kapott, felfüggesztve, később is vitték el rendőrök a szállóról más ügy miatt. Több munkahelyéről elbocsátották egy-két nap vagy hét után. Gyermekét rendszeresen látogatta, *„folyamatosan ordít és balhézik a nevelőszülőkkel, a kisfiú (3 éves) zaklatott ezen alkalmakkal, nem akar az anyjához menni. (…) Csilla nem alkalmas a szállón való életvitelre."*

Anita harmadik lánya, Dia (36 éves) hét osztályt végzett. Hat gyermeke van, három már felnőtt, három gyermekvédelmi szakellátásban van. Egyik testvérénél élt, amikor megismert egy férfit, akivel Budapestre, közterületre költözött. Laktak albérletben is, de többnyire sátorban, míg sikerült közösen páros szállóra kerülniük. Itt többször volt közöttük tettlegességig fajuló konfliktus. *„Írásban kértem, hogy a szállón a viselkedési anomáliáit, jelesül: hangoskodás, fenyegetőzés, sértő viselkedés, függessze fel."* Miután a bántalmazó férfit elküldték az intézményből, a szociális munkás Dia férőhelyét is megszüntetésre javasolta, mert *„folyamatos konfliktusforrás, képtelen a szálló szabályait, az együttélés feltételeit betartani"*. Végül a szociális munkás többszöri megfenyegetése miatt jogviszonyt bontottak vele is. Ádám (18), Dia fia, nagykorúvá válása után 18 évesen, állami gondozásból kikerülésekor kért először segítséget a hajléktalanellátó rendszertől. Dia hívására közterületre költözött Budapestre érkezése után, csak nappali melegedőket vett igénybe.

Anita negyedik lánya, Erika (27 éves), szintén vidékről érkezett Budapestre, miután összeveszett a testvérével, akinél addig lakott. Szállóra kerülése után több konfliktusba is került. *„Az ügyfél nem jár be a szállóra. Szobájában csak szeméthalom volt, amit kidobtam. A kollegák által kitöltött OEP-bejelentő is ott enyészett szó szerint a pörköltös lábasban. Férőhelyét megszüntettük*." Egy következő próbálkozás a szállón így végződött: *„Erika lakótársai elleni fenyegetéssel, illetve magatartásával, cselekedeteivel akadályozta a szolgáltatás nyújtását, emiatt kitiltást kap a holnapi naptól. Több lakó jelezte, hogy valaki feszegeti a szekrényeket, és több holmijuk is eltűnt, köztük Erikáé is. Emiatt Erika két lakótársát megrágalmazta lopással és meg is fenyegette őket azzal, hogy »reggelre intenzívre teszi őket«, illetve »az utcán is kapni fognak«. XY levesébe bele is köpött. Ez a probléma több órán át tartott. Többször kértük az ügyfelet, hogy fejezze be a fenyegetést és a vádaskodást, de meg sem hallotta a kérésünket."*

5. Összegzés

A bemutatott történetekből nyilvánvalóvá vált, hogy a mintánkba került hajléktalan emberek, és különösen a nők mennyire nagy aránya érintett a különböző hátrányok valamelyikében, amely akár transzgenerációs traumaként is megmutatkozhat. Nincs kétségünk afelől, hogy a hajléktalan emberek körében végzett teljes körű felmérés legalább ilyen arányú érintettséget igazolna. Elemzésünkből látszik, hogy a vizsgált sze-

mélyek életében legalább egy mintázat átörökítésre került, ugyanakkor a szakirodalmat alapul véve feltételezhetjük, ha egyes személyek mentesek is a konkrét sérülésektől, az átörökítési folyamat lehetősége fennáll, hiszen a stigmatizáció, a titok érzése, ha nem is konkrétan megfogalmazva, de generációk sorát kísérheti végig.

Más kutatókkal együtt (például Theodoru és Johnsen 2017) úgy gondoljuk, hogy a hátrányok és traumák generációk közötti átörökítését elsősorban széles körű társadalompolitikai intézkedésekkel lehetne csökkenteni, felszámolni. Az ártalmas gyermekkori tapasztalatok megelőzése részben a gyermekvédelem, részben a társadalmi felzárkózás feladata lenne, s mindkettő sokkal bőségesebb állami forrást igényelne a jelenleginél. A gyermekvédelemben az alap- és a szakellátás szerepe is megkerülhetetlen: a bemutatott történetek szereplői között voltak olyanok, akik saját családjukban nevelkedtek, és olyanok is, akik gyermekotthonban és/vagy nevelőszülőknél, esetleg többször hazakerülve közben. A WHO útmutatója (Butchart–Harvey 2006) és a hazai SOS Gyermekfalvak 2022-es *Szakpolitikai ajánlás*ai jó irányt mutatnak a hajléktalanság ilyen szempontú megelőzéséhez.

Ugyanakkor egyértelmű az is, hogy a szegénység számtalan olyan károsodást okozhat vagy olyan folyamatokkal járhat együtt, melyek önmagukban is traumatizáló hatásúak és hatással lehetnek az egyénen túl a leszármazottak életére, még abban az esetben is, ha a gyermekeket nem a szüleik nevelik. Az Európai Unió 2021-es *Gyermekgarancia programja* is azt a célt tűzte ki, hogy „csökkenjen a rászoruló gyermekek és a (jobb helyzetben lévő) társaik közötti szakadék, hogy *megtörjön a hátrányos helyzet* újratermelődését *okozó ún. „szegénység köre”,* illetve „a társadalomba tett befektetések akkor lehetnek hatékonyak, ha azok keretében *a legszegényebbek is megfelelő mértékű támogatást kapnak*. A legsérülékenyebb csoportok támogatásának fenntartása és erősítése a gazdasági és társadalmi fellendülést szolgáló stratégia kiemelten fontos része kell, hogy maradjon” (kiemelés tőlünk).

Szükségét érezzük felhívni a figyelmet arra is, hogy a hajléktalanságot akár csak átmenetileg megtapasztalt személyek mentális támogatása is szakmai teendőink között van. Míg a traumákkal s azok feldolgozásával főként a pszichológia és a pszichiátriai tudományterülete foglalkozik, Magyarországon a jelenlegi szociális, s ezen belül is a hajléktalanellátó intézmények szabályozásában[18] nem szerepel pszichológus munkakör, a „szociális munkatárs” munkakör pedig bármilyen felsőfokú végzettséggel betölthető. A szociális szakemberek is lehetnek – másokat empatikusan meghallgatva – a gyógyulás, empowerment eszközei, amennyiben valóban van lehetőségük, idejük és lelki energiájuk a hajléktalan emberekkel segítő beszélgetést folytatni. Breitner szerint *„a szociális munkás bizony a szegény ember pszichológusa. Hiszen ki más is lenne az? Más ismert mód egyelőre nincs arra, hogy valamilyen szintű lelki törődéshez jusson a szegényebbek széles rétege, főként a hajléktalan emberek”* (Breitner 2010: 35). A jelen jogi szabályozás ugyanakkor ezt a végzettséget sem várja el. Az ártalmas

18 1/2000 (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről.

gyermekkori tapasztalatok és a transzgenerációs traumák ismerete hozzásegíthet ahhoz, hogy a segítő kapcsolatban nagyobb teret engedjenek a múltbeli tapasztalatok, sérülések felbukkanásának és ezek kibontásának, a túlélő támogatásának és az összefüggések tudatosításának. Az ehhez szükséges ismeretek sajnos a legtöbb felsőoktatási szakképzésből hiányoznak, sok szociális intézmény pedig nem tudja a munkatársai ilyen irányú szakmai továbbképzését finanszírozni. Célszerű lenne a (transzgenerációs) traumáról, annak hatásáról, oldási lehetőségeiről és a gyógyulás folyamatáról szakmai továbbképzési programokat kidolgozni, s ezeket elérhetővé tenni a szociális szakemberek számára.[19] A szociális munkások eszköztárát bővíthetik olyan módszerek, melyek kimondottan hozzájárulhatnak a gyógyuláshoz – például az erősségalapú (Saleebey 2006) vagy a narratív megközelítés (Fehér 2010).

A trauma feldolgozásához, az azt elősegítő beszélgetéshez „elég biztonságos" környezet szükséges, ami magában foglalja jobb híján a szállást: többágyas hálótermekben élő embereknek szükségük lehet például olyan „csendszobára", ahol egyedül maradhatnak gondolataikkal, emlékeikkel, érzéseikkel, és ami tere lehet a gyógyulásnak. Ugyanilyen fontos a tágabb környezet is, mint a hajléktalanszállón belüli elvárások, rövid távú célok. El tudjuk képzelni például a szenvedélybeteg rehabilitációs intézmények mintájára akár többéves feldolgozást lehetővé tevő bentlakásos intézmények létrehozását (lásd például Fehér 2012), melynek a keretei a jogszabályban szerepelnek (1993. III tv. § 72, § 74/A), ám a gyakorlatban hajléktalan emberek számára kevés ilyen típusú intézmény működik, és azoknak is nagyon más áll a fókuszában.

Az „elég biztonságos" támogató kapcsolat azt is jelenti, hogy a segítő hosszú távon kíséri az egyént, akár több szállóváltáson át, segítői szempontból pedig azt, hogy a szakember rendszeres szakmai támogatásban és szupervízióban részesül, hogy elkerülje a másodlagos traumatizációt, és hosszú távú segítséget nyújthasson.

Irodalom

1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300003.tv

1/2000 (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről. https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0000001.scm

Adverse Childhood Experiences (ACEs). Prevention Resource for Action (2019). Division of Violence Prevention National Center for Injury Prevention and Control Centers for Disease Control and Prevention, Atlanta. https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/ACEs-Prevention-Resource_508.pdf

Albert, F. – Dávid, B. (2001): *Ha elszakad a háló…* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.

19 Ingyenesen elérhető az SOS Gyermekfalvak és a CELCIS (2021) által készített e-learning gyermekvédelmi szakembereknek a gyermekkori traumák témájában: https://childhub.org/hu/online-learning-materials/trauma-and-alternative-care

Albert, F. – Hajdu, G. (2023): Szegénység és kapcsolati tőke. In Szabó-Morvai, Á. – Pető, R. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2022. Társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 159–163.

Ámon, K. (2023): Éves jelentés a lakhatási szegénységről. 2023. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország.

Bancroft, L. (2022): *Mi jár a bántalmazó fejében? Az erőszakos és uralkodni vágyó férfi*. Budapest: Gabo – NANE Egyesület.

Bancroft, L. (2023): *Apa bántja anyát. Hogyan tud segíteni gyerekeinek a bántalmazott anya?* Budapest: Gabo – NANE Egyesület.

Baptista, I. (2010): Women and homelessness. In O'Sullivan, E. et al. (szerk.): *Homelessness Research in Europe*. FEANTSA, 163–185.

Barron, J. – Friedman-Gell, L. (2023): Örökölt sebeink gyógyítása. Interaktív könyv a transzgenerációs traumák felismeréséhez és a gyógyuláshoz. Budapest: Kulcslyuk Kiadó.

Békés, V. A. (2012): *Trauma és narratíva. A Holokauszt-trauma reprezentációja*. Budapest: Ad Librum.

Berentés, É. (2022): *Mindenható gyermekkor. A korai életévek hatása a felnőttkorra*. Budapest: Pro Personal.

Bourdieu, P. (2008): *A társadalmi egyenlőtlenségek* újratermelődése. *Tanulmányok*. Budapest: General Press.

Braun, E. – Gazdag, G. (2015): Pszichiátriai zavarok előfordulása hajléktalanok között. *Psychiatria Hungarica,* 30(1): 60–67.

Breitner, P. (2010): Az életútközpontú szociális munka. In Varga, D. (szerk.): *Mentés másként. Tanulmányok a Van Esély Alapítvány programjáról*. Budapest: Van Esély Alapítvány, 30–39.

Bretherton, J. – Mayock, P. (2016): *Women's Homelessness in Europe*. London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-54516-9

Butchart, A. – Harvey, A. (2006): *Preventing child maltreatment: a guide to taking action and generating evidence*. Geneva: WHO. https://www.who.int/publications/i/item/preventing-child-maltreatment-a-guide-to-taking-action-and-generating-evidence

Castel, R. (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés" pokoljárása. *Esély,* 5(3): 3–23.

Cramer, H. (2005): Informal and Gendered Practices in a Homeless Person Unit. *Housing Studies,* 20(5): 737–751. https://doi.org/10.1080/02673030500213987

Demetrovics, Zs. (2016): *Beszélgetések a függőségről*. Budapest: Libri.

Denborough, D. (2008): *Collective Narrative Practice*. Adelaide: Dulwich Center.

Erikson, E. H. (2004): Az ember nyolc korszaka. In Pléh, Cs. – Boros, O. (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába. Olvasmányok és feladatok a lélektan alapkérdéseinek tanulmányozásához*. Budapest: Osiris, 596–615.

Erős, F. (2008): Trauma és történelem. In Dénes, I. Z: *Liberalizmus és nemzettudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Budapest: Argumentum, 394–411.

ETHOS. A hajléktalanság és a lakhatásból való kirekesztettség európai tipológiája. https://www.feantsa.org/download/hu___2957983251444875415.pdf

Európai Unió Gyermekgarancia programja (2021). https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1428&langId=en

Dombrovszky, B. (2022): A nagyvárosi lakhatási válságra adható önkormányzati reakciók jogi keretei és realitások bemutatása Budapest VIII. kerületének példáján keresztül. *Esély,* 33(2): 39–64. https://doi.org/10.48007/esely.2022.2.3

Fábián, D. (2017): Trauma and Homelessness. *Homeless in Europe,* 2017(Winter): 2.

Fadgyas-Freyler, P. (2017): A hajléktalan emberek általános jellemzői és egészségi állapotuk egy adminisztratív adatbázis alapján. *Esély,* 28(3): 102–123.

Fehér, B. (2010): A narratív segítő beszélgetés. *Esély,* 21(3): 66–88.

Fehér B. (2012): A narratív segítés lehetőségei a hajléktalan emberek traumás élményeinek feldolgozásában. In Győri, P. – Vida, J. (szerk.): *„A megértés útjai" – Hajléktalan sorsok, traumák és a segítő kapcsolat*. Budapest: Menhely Alapítvány – BMSZKI, 91–96.

Fehér, B. – Lengyel, L. (2023a): A hajléktalanság női arca. *Párbeszéd. Szociális Munka Folyóirat,* 10(1): 83–99. https://doi.org/10.29376/parbeszed.2023.10/1/6

Fehér, B. – Lengyel, L. (2023b): Hajléktalanság családok több generációjában. *Esély,* 34(4): 3–19. https://doi.org/10.48007/esely.2023.4.1

Fehér, B. – Szabó, A. (2017): Signs of possible PTSD among homeless people. *Homeless in Europe,* 2017(Winter): 16–18.

Fitzpatrick, S. – Bramley, G. – Johnsen, S. (2013): Pathways into multiple exclusion. Homelessness in seven UK cities. *Urban Studies,* 50(1): 148–168. https://doi.org/10.1177/0042098012452329

Forward, S. (2014): *Mérgező szülők*. Budapest: Háttér Kiadó.

Gábos, A. – Tátrai, A. (2022): A jövedelmi szegénység kiterjedtsége és mélysége 2005 és 2020 között – eltérő küszöbértékek mentén. In Kolosi, T. – Szelényi, I. – Tóth, I. (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: Tárki, 243–260.

Gábos, A. – Tátrai, A. (2023): A szegénység helyzete Magyarországon In Szabó-Morvai, Á. – Pető, R. (szerk): *Munkaerőpiaci tükör 2022. Társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 151–156.

Gurbai, S. (2017): Jogszabályi környezet. In Perlusz, A. (szerk.): *Kutatási beszámoló a pszichoszociális fogyatékossággal élő személyek társadalmi helyzetét feltáró országos kutatásról*. Budapest: A Gyógypedagógia Fejlesztéséért Alapítvány, 9–17.

Gyöngyösi, K. (2019): *Pszichoszociális fogyatékosság a fővárosi hajléktalan személyek körében: életutak, létező szolgáltatások és fejlesztési lehetőségeik*. Új Nemzeti Kiválóság Program kutatási beszámoló.

Gyöngyösi, K. – Erdőhegyi, M. – Balog, Gy. (2021): „Mi vagyunk a legutolsó hely." Pszichoszociális fogyatékosság (pszichés problémák) hajléktalan emberek között, budapesti alacsony küszöbű hajléktalanellátásban dolgozó szociális munkások tapasztalatai tükrében. *Esély,* 32(2): 114–138. https://doi.org/10.48007/esely.2021.2.7

Győri, P. (2020): *Büntető törvény után – világjárvány előtt. Gyorsjelentés a 2020-as február 3-i adatfelvételről.* http://menhely.hu/download.php?f=downloads/feb3/F3-Gyorsjelentes-2020-handout.pdf

Győri, P. (2021): „Így kallódunk el szépen egymás után." Állami gondozottak voltak, ma hajléktalanok. *Esély,* 32(1): 92–111. https//doi.org/10.48007/esely.2021.1.6

Havelka, J. (2011): *A transzgenerációs traumaátvitel egy lehetséges módja.* PhD-értekezés. Pécs.

Healing Foundation. https://healingfoundation.org.au/looking-where-the-light-is/

Heller, Á. (2006): *Trauma*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Hill, J. (2021): *Mert kihozod belőlem az állatot. A párkapcsolati erőszak szörnyű hétköznapisága*. Pécs: Alexandra Kiadó.

Huszár, Á. (2022): Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás Magyarországon 1982 és 2019 között. In Kolosi, T. – Szelényi, I. – Tóth, I. (szerk.): *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: Tárki, 159–173.

Jelinek, Cs. – Czifrusz, M. (2023): *Megfizethető bérlakásszektor Budapesten? Egy kérdőíves felmérés eredményei*. Budapest: Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont.

Kaló, Zs. (2020): *Bevezetés a szerhasználó nők világába*. Budapest: ELTE PPK – L'Harmattan.

Kántor, Á. (2019): A külső és lelki otthontalanság együttes kutatása. PhD-értekezés, Budapest.

Kapitány–Föveny, M. (2019): *Ezerarcú függőség. Felismerés és felépülés*. Budapest: HVG.

Kozma, J. (2003): A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély,* 14(2): 15-31.

Légmán, A. – Vályi, R. (2022): Pszichoszociális fogyatékos személyek médiareprezentációja. *Fogyatékosság és Társadalom,* 2022(1): 21–35. 10.31287/FT.hu.2022.1.3

Lengyel, L. (2021): *Hajléktalan nők. Életutak és nemi identitás*. PhD-értekezés, Budapest.

Levitas, R. (2006): The concept and measurement of social exclusion. In Pantazis, C. – Gordon, D. – Levitas, R. (szerk.): *Poverty and Social Exclusion in Britain*. Bristol: The Policy Press, 123–160.

Máté, G. (2022): *A sóvárgás démona. Ismerd meg a függőségeidet*. Budapest: Open Books.

Máté, G. – Máté, D. (2022): *Normális vagy. Trauma, betegség és gyógyulás mérgező világunkban*. Budapest: Open Books.

Matevžič, G. (2017): Útmutató a kínzástúlélő menedékkérők támogatásához. Budapest: Magyar Helsinki Bizottság.

Merza, K. (2018): *A borderline* tünetprofil és a gyermekkori *traumatizáció összefüggései*. PhD-értekezés, Debrecen.

Miraiglase, L. et al. (2018): *Un Abri pour Toutes. Mieux acceuilir les femmes dans les centres d'hebergement mixtes. Rapport n°1. Diagnostic réalisé auprès de centres d'hébergement d'urgence mixtes*. https://fondationdesfemmes.org/fdf-content/uploads/2021/10/uapt-rapport-1-web.pdf

Nagy, K. (2015): *Pszichózis és antipszichotikumok vizsgálata neurokémiai és viselkedési farmakológiai módszerekkel*. PhD-értekezés, Budapest.

Oross, J. (2001): A hajléktalanság kezelése Magyarországon. In Somorjai, I. (szerk.): *Kézikönyv a szociális munka gyakorlatához*. Budapest: Szociális Szakmai Szövetség, 104–139.

Orvos-Tóth, N. (2018): Örökölt sors. Családi sebek és a gyógyulás útjai. Budapest: Kulcslyuk Kiadó.

Paksi, B. – Magi, A. – Gurály, Z. (2021): Hajléktalan emberek pszichoaktív szerhasználata. *Esély,* 32(1): 62–91. https://doi.org/10.48007/esely.2021.1.5

Pelle, J. (1999): *Beszámoló a fővárosi hajléktalanellátás kiépüléséről és feladatok a továbbfejlesztés tükrében*. Budapest: Fővárosi Önkormányzat.

Perry, B. – Szalavitz, M. (2021): *A ketrecbe zárt fiú – és már történetek egy gyermekpszichiáter jegyzetfüzetéből*. Budapest: Park Kiadó.

Pohárnok, M. – Lénárd, K. (2015): A trauma lélektana. In Kiss, E. Cs. – Sz. Makó, H. (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs: Pro Pannonia, 233–234.

Révész, Gy. (2015): A rossz gyermekkori bánásmód következményei. In Kiss, E. Cs. – Sz. Makó, H. (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs: Pro Pannonia, 276–290.

Saleebey, D. (szerk.) (2006): *The strengths perspective in social work practice*. Boston: Pearson Education.

Sen, A. (1983): Poor, Relatively Speaking. *Oxford Economic Papers,* 35(2): 153–169.

SOS Children's Villages International – CELCIS (2021): *A trauma és a gyermekvédelmi gondozás: Bevezetés a traumatudatos megközelítésbe*. https://childhub.org/hu/online-learning-materials/trauma-and-alternative-care https://www.sos-childrensvillages.org/getmedia/65085142-68fc-49fb-a6ae-0f1c6a2e57f1/TIP-Practice-Guidance-(Hungarian).pdf

SOS Gyermekfalvak (2022): *Szakpolitikai ajánlások*. https://www.sos.hu/wp-content/uploads/2022/06/Szakpolitikai-ajanlasok-Traumaerzekeny-gyermekvedelem.pdf

Szoboszlai, K. (2012): Nők fedél nélkül. Győri, P. – Vida, J. (szerk.): *A megértés útjai. Hajléktalan sorsok, traumák és a segítő kapcsolat*. Budapest: Menhely Alapítvány – Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei, 97–147.

Teicher, M. H. (2004): Soha be nem gyógyuló sebek. A gyermekbántalmazás neurobiológiája. In Pléh, Cs. – Boros, O. (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába. Olvasmányok és feladatok a lélektan alapkérdéseinek tanulmányozásához*. Budapest: Osiris.

The Legacy Project. https://www.traumastoryhealing.ca

Theodoru, N. – Johnsen, S. (2017): Homelessness and Adverse Childhood Experience (ACE). *Homeless in Europe,* 2017(Winter): 4–8.

Ujhelyiné N., A. – Kuritárné Sz., I. (2020): Az ártalmas gyermekkori élmények hatása a felnőttkori egészségi állapotra. Szakirodalmi összefoglaló. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika,* 21(1): 1–36. https://doi.org/10.1556/0406.21.2020.008

Virág, T. (2001): *„Mély kútba tekinték." Válogatott tanulmányok*. Budapest: Animula.

Wolynn, M. (2023): Örökölt családminták. Félelmek, érzések és viselkedésminták, melyeket a *tudtunkon* kívül átvettünk. Budapest: Édesvíz Kiadó.

Melléklet

család	családtagok	családtag életkora	első megjelenés[1]	dokumentumok[2]	mélyszegénység	nem megfelelő szülői magatartás	abúzus	szenv. betegség	pszichoszociális fogy.	kiilleszkedett magatartás
1.	apa	61	2013	EI, GN, ÖÉ		x		x		x
	lány	30	2011	EI, GN, ÖÉ		x			x	
	lány	25	2011	EI, GN, ÖÉ		x			x	
	fiú	26	2011	EI, GN, ÖÉ		x			x	
	lány	28	2011	EI, GN, ÖÉ		x	x		x	
2.	anya	50	2010	EI, GN, ÖÉ			x			
	fiú	28	2010	FET, ÖÉ			x			
	nővér	53	2017	FET, GN			x			
	báty	51	2013	ÖÉ			x			x
3.	anya	69	2010	EI, GN, ÖÉ	x	x		x		
	fiú	44	2016	ÖÉ	x	x		x		x
	fiú	48	2023	MN	x	x				x
	fiú	27	2010	FET	x	x				x
4.	anya	48	2016	EI, GN, ÖÉ	x					
	fiú	32	2020	FET, GN	x					x
	lány	25	2016	EI, GN, ÖÉ	x			x	x	
	lány	23	2010	GN, ÖÉ	x	x	x			x
	lány	20	2016	MN	x					
5.	anya	55	2010	EI, GN, ÖÉ					x	
	lány	33	2010	FET				x	x	
	lány	29	2014	MN						
	unoka (lány)	18	2020	FET, GN					x	
6.	anya	54	2011	EI, GN, ÖÉ	x		x		x	
	lány	37	2013	EI, GN, ÖÉ	x		x		x	
	fiú	40	2012	EI, GN, ÖÉ	x			x	x	
	férj	57	2019	EI, GN, ÖÉ	x			x		x
7.	anya	47	2021	EI, GN, ÖÉ	x	x			x	x
	fiú	24	2016	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			
8.	anya	45	2020	EI, GN, ÖÉ	x	x				
	fiú	21	2020	EI, GN, ÖÉ	x	x				
	férj	43	2020	EI, GN	x					x

család	családtagok	családtag életkora	első megjelenés[1]	dokumentumok[2]	mélyszegénység	nem megfelelő szülői magatartás	abúzus	szenv. betegség	pszichoszociális fogy.	kiilleszkedett magatartás
9.	anya	55	2019	EI, GN, ÖÉ	x		x		x	
	lány	24	2020	EI, GN, ÖÉ	x	x			x	
	lány	26	2020	FET, MN	x	x				
	fiú	29	2015	FET, MN	x	x				x
10.	anya	59	2020	EI, GN, ÖÉ	x		x			
	lány	21	2021	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			
	lány	19	2022	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			x
	lány	19	2022	FET	x	x	x			
	fiú	26	2022	MN	x	x	x	x		
11.	anya	39	2011	EI, GN, ÖÉ	x	x	x		x	x
	lány	19	2015	EI, GN, ÖÉ	x	x	x		x	x
	fiú	22	2016	MN	x	x				
12.	anya	45	2020	EI, GN, ÖÉ	x	x	x		x	
	fiú	20	2020	MN	x					x
	nagymama	66	2020	EI, GN, ÖÉ	x				x	
13.	anya	47	2010	EI, GN, ÖÉ	x					
	lány	20	2013	FET	x	x	x			
	lány	26	2021	EI, GN, ÖÉ	x	x				
14.	anya	40	2015	EI, GN, ÖÉ	x	x	x		x	
	lány	19	2016	EI, GN, ÖÉ		x	x	x		
15.	anya	40	2012	EI, GN, ÖÉ	x					
	lány	21	2013	EI, GN, ÖÉ	x					
	báty	46	2010	MN	x					
16.	anya	56	2017	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			
	lány	23	2017	EI, GN, ÖÉ		x	x			
17.	anya	48	2015	EI, GN, ÖÉ			x			
	lány	23	2015	EI, GN, ÖÉ		x	x			
18.	anya	39	2013	EI, GN, ÖÉ			x			
	lány	19	2013	EI, GN, ÖÉ			x		x	

család	családtagok	családtag életkora	első megjelenés[1]	dokumentumok[2]	mélyszegénység	nem megfelelő szülői magatartás	abúzus	szenv. betegség	pszichoszociális fogy.	kiilleszkedett magatartás
19.	anya	56	2016	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			x
	lány	37	2012	FET	x	x			x	
	lány	30	2016	EI, GN, ÖÉ	x	x	x		x	x
	lány	36	2017	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			x
	lány	27	2017	EI, GN, ÖÉ	x	x	x			x
	fiú	31	2018	MN	x	x				x
	unoka (fiú)	18	2022	MN	x	x				
20.	anya	53	2014	FET, GN			x	x	x	
	lány	33	2014	EI, GN, ÖÉ		x	x		x	
21.	anya	48	2011	EI, GN, ÖÉ						
	lány	29	2014	EI, GN, ÖÉ	x		x			
22.	anya	52	2012	MN	x			x		
	lány	21	2012	EI, GN, ÖÉ	x	x	x	x		x
	fiú	20	2014	MN	x	x	x	x		
	fiú	32	2016	MN	x	x	x			

1: Kurzívval emeltük ki azokat az évszámokat, mikor egy család több tagja egy időben fordult először a BMSZKI valamely szolgáltatásához.
2: EI=első interjú, GN=gondozási napló, ÖÉ=összefoglaló értékelés, FET=FET-adatlap, MN=belső dokumentációban elérhető egyéb adat

Szociológiai Szemle 34(3): 32–60.

Kik a fogyatékossággal élő személyek és hányan vannak?
Egy kérdőíves vizsgálat (módszertani) tapasztalatai

Who and how many people have disabilities?
Methodological experiences from a survey

Menich Nóra[1]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.16817
Beérkezés: 2024. 08. 05.
Átdolgozott változat beérkezése: 2024. 10. 26.
Elfogadás: 2024. 11. 08.

Összefoglaló: A tudományos kutatások gyakran címkézik a fogyatékossággal élő emberekét rejtőzködő, nehezen elérhető társadalmi csoportként. A fogyatékosság fogalma körüli változások, a fogyatékos személyeket és családjukat érintő társadalmi hátrányok következtében mind országokon belül, mind országok között nehézséget jelent a pontos létszámadatok számítása, az általánosítás és az összehasonlítás is. A tanulmány két Nógrád vármegyei település példáján keresztül mutatja be, hogy különböző adatfelvételi-kérdezési módszerekkel jelentősen eltérő fogyatékosságarányokat mérhetünk. Mindennek pedig igen erős hatása lehet nemcsak a szakpolitikai döntéshozatali folyamatokra, hanem a beavatkozásokon keresztül a fogyatékossággal élő személyek jóllétére is.

Kulcsszavak: fogyatékosságstatisztikák, akadályozottságstatisztikák, fogyatékosság-mérőszámok, ENSZ Washington Group mérőeszköz

Abstract: Academic research often labels people with disabilities as a hidden, hard-to-reach social group. Changes in the concept of disability and the social disadvantages faced by people with disabilities and their families make it difficult to calculate both national and international prevalence, to generalise and to compare. This study uses the example of two villages in Nógrád county to show that the use of different data collection methods and questionnaires leads to significantly different disability rates. This can have a strong impact not only on policy-making processes but also on the well-being of persons with disabilities.

Keywords: persons with disabilities, disability statistics, disability measures, UN Washington Group measure

1 Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociálpolitika Tanszék, MTA C19 Kutatócsoport, e-mail: menich.nora@tatk.elte.hu

Bevezetés

A mindenkori döntéshozók a magas minőségű, megbízható statisztikai adatokra vannak utalva, de legalábbis jelentős mértékben támaszkodhatnak ezekre. Amennyiben céljuk a népesség jóllétének előmozdítása, nélkülözhetetlen a megalapozott szakpolitikai döntéshozatal és a társadalmi kiadások jó célzása, a szükségletfelmérés, a célcsoport létszámának és életkörülményeinek alapos megismerése. Vannak ugyanakkor olyan, sokszor rejtőzködőnek címkézett társadalmi csoportok, amelyek tagjai ilyen-olyan okokból nehezen érhetők el a különböző adatfelvételi módszerekkel, ennélfogva róluk keveset tudunk, és/vagy az ismereteink korlátozottak, esetleg ellentmondásosak. Ezek közé tartoznak a fogyatékossággal elő személyek is.

Magyarországon a legutóbbi (2022) cenzus szerint megközelítőleg 270 ezer fogyatékos személy él. Ez azt jelenti, hogy a lakosság kevesebb mint 3 százaléka érintett. Az első népszámlálástól 2001-ig a fogyatékosság előfordulása lakosságarányosan folyamatosan nőtt, majd kissé csökkent, végül a 2010-es népszámláláskor mérthez képest 2022-re a felére csökkent. A csökkenés ilyen mértékét megpróbálni magyarázni még nagy óvatossággal is csak találgatás volna, okkal feltételezhetjük viszont, hogy a különbségeket valamilyen mértékben magyarázza, hogy kiket és milyen módon kérdezünk, milyen mérési módszert alkalmazunk.

Bár az érdekvédelmi szervezetek, az ENSZ (2007), a UNDP (2018), az Egészségügyi Világszervezet és a Világbank (2011) is hosszú ideje hangsúlyozzák a megbízható, etikus és az érintettek számára is hozzáférhető adatgyűjtés fontosságát, a hazai és a nemzetközi társadalomtudományi kutatások egyik alapvetése, hogy a fogyatékossággal élő emberek létszámára vonatkozó adatok gyűjtése, a gyűjtött adatok általánosíthatósága és összehasonlíthatósága is sok nehézségbe ütközik (Loeb–Eide–Mont 2008, Palmer–Harley 2012, Lauer–Henly–Coleman 2019, Amilon et al. 2021). Ennek oka elsősorban a fogyatékosság fogalma körüli diskurzusban rejlik, egyszerűbben fogalmazva abban, hogy mit tekintünk fogyatékosságnak, ebből következően ki számít fogyatékossággal élő személynek. Az egyes fogyatékosságmegközelítéseket – köztük a leggyakrabban említett orvosi/medikális, társadalmi és emberi jogi fogyatékosságmodelleket – számos tudományos írás tárgyalja részletesen (lásd például Könczei–Hernádi 2011, Goodley 2019), ezért ezekre ebben a tanulmányban nem térünk ki, de annyit fontos jelezni, hogy

> *„súlyos pszichológiai, társadalmi, gazdasági és politikai jelentősége van annak, hogy egy-egy társadalom miként határozza meg a fogyatékosságot. (…) sokat elárul arról, hogy a szóban forgó társadalom milyen elvárásokat fogalmaz meg a testtel szemben, mit stigmatizál, mit tart »normálisnak« testi megjelenésben és testi teljesítményben, mit tart fontosnak és/vagy értékesnek, kitől várja el mindezt, mit gondol a társadalmi nemről, a korról, a fajról, a kasztról és az osztályról."* (Wendell 2010: 1).

A fogyatékosság tehát nemcsak az egyén egészségi állapotát jelöli, hanem számos társadalmi hátránnyal is együtt jár, ráadásul ezek a kategóriák térben, sőt időben is változhatnak, a definíciók és attitűdök kölcsönhatásban vannak azzal, miként je-

lennek meg a fogyatékos személyek a törvényalkotásban, távolabbról, mit gondol a hatalom a fogyatékosságról, illetve arról, mennyi társadalmi felelősség húzódik a teljes társadalmi részvétel kívánalma mögött. Mindez pedig alapjaiban formálja, hogy mekkora az a bizonyos szám, amely a fogyatékossággal élő személyek létszámát hivatott kifejezni.

Habár készült már a magyar adatokat összefoglaló (Kozma–Petri–Bernát 2020), a fogyatékosságra vonatkozó hivatalos statisztikákra irányuló, magyar nyelvű tanulmány a felnőtt- (Földvári–Gárdos 2021) és a gyermekpopulációra is (Földvári–Gárdos 2024), ebben az írásban saját adatfelvételünk tanulságaira támaszkodva módszertani kérdések mentén mutatjuk be a téma rendkívül szenzitív és bonyolult jellegét. Kutatócsoportunk az MTA Covid19 hatásaira irányuló pályázatának keretében két Nógrád vármegyei településen végzett kutatást, s ennek során adaptáltunk egy korábban – teljes terjedelmében – Magyarországon még nem használt kérdőívet. Ebben a tanulmányban ennek eredményeit vetjük össze a 2022-es népszámlálás települési szintű adataival. Célunk annak megvilágítása, hogy eltérő megközelítésű, mélységű és szóhasználatú kérdéssorok jelentősen más prevalenciát mutatnak az egyik legdiverzebb, ugyanakkor legtöbb interszekcionális hátrányban érintett és mélyen gyökerező sztereotípiákkal terhelt társadalmi csoportról.

Mi a probléma? Módszertani-adatfelvételi kérdések

Bánfalvy (2012) összefoglalása szerint a magyar, fogyatékossággal élő emberekről alapvetően három forrásból vannak adataink: egyrészt a népszámlálásokból és a Központi Statisztikai Hivatal egyéb adatfelvételeiből, másrészt adminisztratív adatokból, például az alapján, hogy kik bizonyos szociális transzferek és szolgáltatások igénybevevői, harmadrészt az érdekvédelmi szervezetek tagsági listáiból. Az első kategóriát érdemes tovább bontanunk az alapján, hogy mekkora a megkérdezettek köre, és mire irányul a kutatás: gyűjthetünk a teljes népességet lefedő cenzusadatokat, szerepelhetnek fogyatékosságra vonatkozó kérdések reprezentatív felmérésekben, és irányulhatnak kutatások kifejezetten a fogyatékossággal élő személyekre is, egyesek a reprezentativitás igényével, mások anélkül, kvantitatív vagy kvalitatív kutatási módszerekkel. A kutatások szerteágazó jellege miatt a figyelmünket a továbbiakban a népszámlálásokra korlátozzuk, mivel a cenzusok célzott történeti áttekintésén keresztül a módszertani nehézségek jól érzékelhetők.

1996-ban a *Statisztikai Szemle*ben megjelent tanulmányban Lakatos Miklós a fellelhető írásos anyagok alapján rekonstruálta a fogyatékossággal élő népességre vonatkozó, 1869 és 1949 közötti népszámlálási adatokat, az ezt követő cenzusok eredményeit pedig Tausz Katalinnal közösen dolgozták fel. A fogyatékosság előfordulását 1869-től 2022-ig az 1. táblázat foglalja össze (Lakatos–Tausz 1995, Lakatos

1996, Tausz–Lakatos 2004, 2009, Tausz et al. 2015).[2] Ahogyan arról a bevezetésben már szó esett, 2001-ig jelentős növekedés, onnan egy lassabb, majd drasztikus csökkenés látszik.[3]

1. táblázat: *A fogyatékossággal élő népesség létszáma a népszámlálások alapján*

Népszámlálás éve	A fogyatékossággal élő népesség létszáma, ezer fő
1869	70,8
1880	72,2
1890	56,6
1900	80,5
1930	182,4
1949	204,7
1990	368,3
2001	577
2011	490,5
2022	270

Ezen a ponton érdemes egyet hátralépnünk és feltenni magunknak a kérdést, hogy ezek a számok valójában mit jelentenek, és mennyire lehet, szabad összehasonlítani őket egymással. A népszámlálások példáján keresztül négy kérdést érdemes vizsgálnunk: miről, hogyan, kitől, mit kérdezünk.

1. Miről: mire vonatkozik a kérdezés, vagyis kit tekintünk fogyatékos személynek?

Az 1869-es népszámlálás tartalmazott először *„testi és szellemi fogyatékosságra"* vonatkozó kérdéseket, ennek során közel 71 ezer főt soroltak be a fogyatékos személyek csoportjába. Ahhoz képest, amit ma jellemzően fogyatékosságként ismerünk és ismerünk el, az első népszámlálás során lényegesen kevesebb esetben fordult elő; akkor számított valaki fogyatékos személynek, *„ha az illető vak vagy siketnéma, elmebeteg, hülye; továbbá, ha az illető rendes katonasághoz, honvédséghez, szabadságosokhoz, aggastyánokhoz, tartalékosok- vagy póttartalékosokhoz tartozik (…)"* (idézi Lakatos 1996: 695). A fogyatékosságtípusok hosszú ideig nem bővültek jelentősen: egészen az első világháborúig az *„érzéki és értelmi fogyatkozásokban szenvedőket"* (mindkét szemére vak, siketnéma, hülye és elmebeteg) vizsgálták csupán. A háborúból hazatért *„rokkanttá vált"* férfiak miatt 1920-tól jelentek meg újabb testi fogyatékosságok: *„csonka"*, *„béna"* kéz, láb, 1949-től pedig a *„fogyatékos elméjűek"* csoportja.

1990-ben a listában már *a vak, gyengénlátó, siketnéma, néma, nagyothalló, beszédhibás, értelmi fogyatékos, testi fogyatékos, mozgássérült, illetve egyéb* kategóriák szerepeltek. 2001-től – ahogyan a létszámadatok igen jelentős növekedésén is látszik

2 A 2022-es népszámlálás adatainak elérhetősége a kézirat leadásának időpontjában: https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/ (utolsó megtekintés: 2024. 07. 15.)

3 A módszertani fókusz ellenére a létszámcsökkenés potenciális okai között érdemes jelezni a megváltozott munkaképességgel összefüggő transzferek rendszerének jelentős átalakítását 2012-től. Lásd például Krekó–Scharle (2020).

– bővült a kör, *a mozgássérültség, az alsó vagy felső végtag hiánya, az egyéb testi fogyatékosság, az értelmi fogyatékosság, a beszédhiba, a gyengénlátás, az egyik szemre nem látás, a vakság, a némaság, a siketnémaság, a siketség, a nagyothallás és az egyebek* számítottak fogyatékosságnak. A kategóriák számottevő bővülése nem jelentette ugyanakkor azt, hogy a máshová nehezen besorolható csoportok is megjelentek volna, erre 2011-ben került sor, amikor *az autizmus, a mentális sérültség, a beszédfogyatékosság, a siketvakság, a súlyos belszervi fogyatékosság* is helyet kapott (Tausz et al. 2015). 2022-ben a mentális sérültség helyett tüntették fel *a pszichoszociális fogyatékosságot,* és megjelent *a súlyos-halmozott fogyatékosság* is.

2. Hogyan: hol, milyen körben, milyen módon gyűjtünk adatot?

A létszámadatok értelmezéséhez elengedhetetlen annak ismerete is, hogy kikre terjedt ki a kérdezés (KSH é. n.). A népszámlálásokon ez területi kérdés is: 1890-ig a Magyar Királyságra vonatkozóan ismerjük az 1. táblázatban szereplő adatokat, később csak Magyarország területén gyűjtött adatok állnak a rendelkezésünkre. A teljes magyar lakosságot csak 2001 óta kérdezi a KSH, az 1990-es 368 ezer főt meghaladó létszám 20 százalékos reprezentatív minta alapján állt elő (Lakatos–Tausz 1995, Lakatos 1996, KSH 2005).

Az első népszámláláskor a lajstromívek jegyzet rovatában tüntették fel a kérdezőbiztosok, ha a válaszadó a fent sorolt kategóriák valamelyikébe tartozott. 1880-ban ezt egyéni számlálólapok váltották ugyan fel, de csak az 1900-as számlálás során került át a fogyatékosság a jegyzet rovatból a kérdések közé. Ekkor lehető fel először arra vonatkozó információ is, hogy egy személynek egynél több *„fogyatkozása"* is lehet.

A több, egyszerre fennálló fogyatékosság esetét nem egyformán kezelték a további adatfelvételek. Az 1930-as év különlegessége, hogy ekkor nem a fogyatékossággal élő személyeket, hanem a fogyatékosságokat számolták össze. 2001-től a kérdőívek maximum három fogyatékosságot engedtek egyidejűleg jelölni, és 2011-ig arról is érdeklődtek, hogy melyik a legsúlyosabb. A legutóbbi népszámlálás során már maximum négy kategória volt együttesen jelölhető.

Az 1. táblázatban több hosszabb kimaradás is fellelhető. Ennek oka részben az adatok feldolgozatlanságában keresendő. 1910-ben és 1920-ban vizsgálták ugyan a fogyatékosságot, de az adatokat nem közölték, noha a háború jelentősen megnövelhette *„rokkanttá vált"* férfiak számát. 1941-ből hasonlóan nem fellelhetők az eredmények, majd 1949 és 1990 között ki is maradtak a népszámlálásból a fogyatékosságra vonatkozó kérdések.

Az utóbbi évtizedek fontos újdonsága, hogy 2011-től a papíralapú, számlálóbiztosok által felvett kérdezés mellett megjelent az internetes önkitöltés lehetősége (KSH 2016).

3. Kitől: ki dönti el, hogy fennáll-e fogyatékosság?

Az, hogy egy bizonyos egészséggel összefüggő állapot fogyatékosságnak tekinthető-e, több, egymástól eltérő módon is mérhető: eldönthetik a kérdezőbiztosok „ránézésre", bizonyíthatja szakértői vélemény, például ha az orvosi diagnózis kódjára kérdezünk rá, adhat választ proxy megkérdezett, mint jellemzően a kiskorúak esetében a gondviselők, illetve kérdezhetünk önbevallásos alapon is, hogyan ítéli meg magát a megkérdezett. Ez a kérdés megint csak nem független a fogyatékosság fogalma körüli diskurzustól, hogy arra egészségi problémaként vagy egy emberi létezéshez tartozó, szubjektív megélésként, az érintett személyekre pedig betegként, vagy egyenrangú, cselekvőképes állampolgárként tekintünk-e.

Bár már 1990-ben a megkérdezettek – a 20 százalékos reprezentatív mintába kerülők – maguk minősítették a fogyatékosságukat, a népszámlálások során 2001-ben következett be jelentősebb változás. Az önbevallásos módszer használatának az adatok szenzitív jellege mellett szimbolikus jelentősége is volt. A rendszerváltás után szerveződő nemzetközi és hazai érdekvédelmi szervezetek egyaránt igyekeztek felhívni a figyelmet a fogyatékossággal élő emberekre vonatkozó adatgyűjtés fontosságára és problémáira is. A kritika abban az értelemben célt ért, hogy 2001-ben az adatfelvétel koncepciójának kidolgozásában és az eredmények értékelésében már részt vettek érintettek, illetve őket képviselő szakértők is (Tausz–Lakatos 2009).

Az önbevallás az értelmi fogyatékossággal élő személyeket nem érintette, esetükben maradt a családtagok kérdezése. Az adatok alapján egyértelműen látszik, hogy erről a társadalmi csoportról lehetetlenné vált a teljes körű felmérés, mivel a kérdezőbiztosok előtt a családtagok sok esetben nem jelentették be ezt a típusú fogyatékosságot. A stigmatizáció és az attól való félelem persze más esetekben is fennállhat és eredményezhet magas válaszmegtagadási arányt, ezért látenciát is feltételezhetünk. Sőt, az egyén ismeretei is lehetnek pontatlanok a saját „hivatalos" állapotára vonatkozóan, különösen ha azt egészségügyi szempontból, orvosi diagnózisok alapján közelítjük, vagy ha nem tudja igénybe venni a fogyatékossághoz kapcsolódó társadalmi transzfereket és szolgáltatásokat. Nehézséget jelenthet még, hogy két ember ugyanazzal az objektív módon leírható testi-mentális állapottal különböző mértékben érezheti magát fogyatékossággal élő személynek. Ráadásul kérdés, az interszekcionális hátrányok kombinációi közül az egyén melyeket azonosítja és melyeket nem, mit tekint magára érvényesnek és mit nem, milyen identitást tud magáénak. Például a járókerettel közlekedő idősek mozgáskorlátozottként tekintenek-e magukra, vagy úgy, mint akiknek az idősödésükből fakadóan „természetszerűleg" nehezebben megvalósíthatók bizonyos mozgásformák, de gondolhatunk akár arra a modern művégtaggal élő fiatalra is, aki a protézisét viselve aktívan sportol.

4. Mit kérdezünk?

A népszámlálásokon kezdettől fogva jelen vannak az egyszerű eldöntendő kérdések: van-e a megkérdezettnek fogyatékossága, tartós betegsége. Ezekkel a tapasztalatok szerint jellemzően azokat tudjuk lefedni, akiknek van orvos által megállapított

diagnózisa, illetve akiket egészségi állapotuk tesz jogosulttá bizonyos társadalmi transzferekre (Tausz et al. 2015).[4]

A nemzetközi kutatásokban, ide nem számítva az epidemiológiai vizsgálatokat, már viszonylag ritkán találkozunk eldöntendő kérdésekre épülő, „tisztán" egészségi megközelítésű elemzésekkel. Az elmozdulás – a fogyatékosság társadalmi (Könczei–Hernádi 2011), illetve biopszichoszociális modelljeinek (WHO 2004) hatására – az ún. funkcionalitás megközelítés felé történt (*functional approach*), amely az olyan alapvető képességeket igyekszik megragadni (*ability to function*), mint a látás, hallás, mozgás, beszéd, emlékezés, és az ezekben való akadályozottságról kérdezi az embereket (Mont–Loeb 2010). Ez hozta magával azokat a kérdéseket, amelyek a nehézségekre és azok mértékére irányulnak bizonyos tevékenységek végrehajtása során, például: *Vannak-e nehézségei a járásban? Vannak-e nehézségei a látásban, amikor szemüveget visel?*

Ez a megfogalmazásbeli változás a népszámlálás során feltett kérdéseken is érzékelhető, különösen a 2011-es adatfelvétel hozott paradigmatikus változást.[5] Habár megmaradt az orvosi megközelítés, miszerint a megkérdezettnek van-e egy vagy több fogyatékossága és az milyen típusú, a KSH bevezette azt a kérdést is, hogy a tartós betegsége vagy fogyatékossága *akadályozza-e az önellátásban (pl. öltözködésben), a mindennapi életben (pl. bevásárlásban), a tanulásban, munkavállalásban, a családi életben, a közlekedésben, a kommunikációban, információszerzésben vagy a közösségi életben*. 2022 ismét fontos újításokat hozott.[6] Kivezette egyrészt az akadályozottságra vonatkozó kérdést. Akik úgy döntöttek, hogy kitöltik az egészségi állapotra és fogyatékosságra vonatkozó blokkot, három kérdéstípusra válaszolhattak: *van-e valamilyen tartós betegségük és/vagy fogyatékosságuk; milyen fogyatékosságuk van; a látás, hallás, beszéd, járás, emlékezés és koncentrálás, illetve az önellátás területén tapasztalnak-e kisebb vagy nagyobb mértékű nehézségeket?* Ez utóbbi hat kérdés az ENSZ Washington Group on Disability Statistics munkacsoport validált kérdőívének legrövidebb verziója, amely egyrészt, nagyon fontos kapcsolódási igényről tanúskodik a nemzetközi kutatások irányába, másrészt a mi saját adatfelvételünkkel is megteremti az összehasonlítás lehetőségét. A kérdőívet a következő alfejezetben ismertetjük.

Az ENSZ Washington Group on Disability Statistics munkacsoport kérdőíve

Ahogyan a fogyatékosság definíciója, a fogyatékos személyek iránti attitűdök eltérőek egyes országokban, úgy különbözik az adatgyűjtés módja is, sok esetben lehe-

4 Az egészségügyi rendszerekben a különböző betegségtípusokat jellemzően kódokkal jelölik, név szerint az Egészségügyi Világszervezet által kidolgozott International Classification of Diseases hierarchikus kódrendszerrel (ICD, magyarul a Betegségek nemzetközi osztályozása, BNO), így Magyarországon ez a kérdés abból a szempontból sajátos, hogy létezik ugyan a WHO-nak a fogyatékosság és funkcióképesség osztályozására is standardja (International Classification of Functioning, Disability and Health, magyarul FNO, lásd: WHO 2004), ennek ellenére az egészségügyi ellátórendszer továbbra is BNO-kódokat használ.

5 https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/kerdoivek/szemely.pdf (utolsó megtekintés: 2024. 07. 15.)

6 https://nepszamlalas2022.ksh.hu/kerdoiv (utolsó megtekintés: 2024. 07. 15.)

tetlenné téve a nemzetközi összehasonlítást (Madans–Loeb 2013). Ez hívta életre a ENSZ Washington Group on Disability Statisticst (a továbbiakban: WG), amely munkacsoport egy rugalmasan használható, nemzeti szintre adaptálható kérdőívet készített és validált felnőttek és gyermekek részére (Madans et al. 2004). A WG-kérdőív az Egészségügyi Világszervezet fogyatékosságdefinícióját, az ún. biopszicho-szociális modellt, az FNO klasszifikációs rendszert követi (WHO 2004: 3): „a *funkcióképesség* gyűjtőfogalom, amely minden testi funkciót, tevékenységet és részvételt felölel; hasonlóképpen a *fogyatékosság* is gyűjtőfogalom, minden károsodás, tevékenységakadályozottság vagy részvételi korlátozottság számára". Ez alapján a WG kérdőív hat alapvető funkciócsoportból indul ki, amit további néggyel lehet kiegészíteni (WG 2020bc). Ezeket és a hozzájuk tartozó kérdőívkérdéseket a felnőtt populációra vonatkozóan a 2. táblázat összegzi (WG 2022).

2. táblázat: *Az ENSZ Washington Group on Disability Statistics kérdőív kérdései funkciócsoportonként*

1. LÁTÁS

Visel-e szemüveget?

Vannak-e nehézségei a látásban (akkor is, ha viseli a szemüvegét)?

Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy egy, a szoba másik felén lévő személy arcát tisztán lássa (akkor is, ha viseli a szemüvegét)?

Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy egy pénzérmén a képet tisztán lássa (akkor is, ha viseli a szemüvegét)?

2. HALLÁS

Visel Ön hallókészüléket vagy más, hallást segítő eszközt?

Milyen gyakran használ hallást segítő eszközt vagy eszközöket?

Vannak-e nehézségei a hallásban (akkor is, ha viseli a hallókészülékét)?

Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy meghallja, amit egy CSENDES szobában egy másik személlyel folytatott beszélgetés során mondanak (akkor is, ha viseli a hallókészülékét)?

Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy meghallja, amit egy ZAJOS szobában egy másik személlyel folytatott beszélgetés során mondanak (akkor is, ha viseli a hallókészülékét)?

3. MOZGÁS

A járással és lépcsőn közlekedéssel vannak-e nehézségei?

Használ Ön a mozgáshoz bármilyen eszközt vagy igényel hozzá segítséget?

Használ-e: botot, járókeretet, mankót, kerekesszéket, mopedet, művégtagot, valakinek a segítségét vagy egyéb segítséget?

Okoz-e önnek nehézséget sík terepen, 100 méter, vagyis egy futballpályányi távolság megtétele segédeszköz nélkül? Okoz-e önnek nehézséget sík terepen 100 méter, vagyis egy futballpályányi távolság megtétele segédeszközzel?

Nehézséget okoz-e önnek 12 lépcsőfokon fel- vagy lemenni segédeszköz nélkül?

4. KOMMUNIKÁCIÓ

Kommunikációban, anyanyelvét használva vannak nehézségei? Például képes-e megértetni magát másokkal, vagy megérteni, amit mások mondanak?

Használja-e a jelnyelvet?

5. KOGNITÍV FUNKCIÓK

Vannak-e nehézségei az emlékezéssel vagy a koncentrálással?

Az emlékezéssel, a koncentrálással vagy mindkettővel tapasztal nehézségeket?

Milyen gyakran fordul elő Önnel, hogy nehézséget okoz visszaemlékezni valamire?

Csak néhány dologra, egy csomó mindenre vagy csaknem mindenre nehéz emlékeznie?

6. ÖNELLÁTÁS

Vannak-e nehézségei önmaga ellátásában, például a mosakodásban vagy az öltözködésben?

7. FELSŐTEST

Gondot okoz-e Önnek, ha derékmagasságból szemmagasságba fel kell emelnie 2 palack vizet vagy szódát?

Vannak-e nehézségei a kezei és ujjai használatával, például, ha kis tárgyakat kell felszednie, mondjuk egy gombot vagy ceruzát, vagy palackok, konzervdobozok nyitásakor, zárásakor?

8. SZORONGÁS ÉS DEPRESSZIÓ

Ön milyen gyakran aggódó, ideges, szorong? Szed emiatt valamilyen gyógyszert?

Amikor legutóbb aggódó, ideges volt, szorongott, milyen mértékű volt ez?

Milyen gyakran érzi depressziósnak magát? Szed-e gyógyszert depresszióra?

Amikor legutóbb depressziósnak érezte magát, milyen mértékű volt ez?

9. FÁJDALOM

Az utóbbi 3 hónapban milyen gyakran érzett fájdalmat?

Amikor legutóbb fájdalmat érzett, az milyen mértékű volt?

10. FÁRADÉKONYSÁG

Az elmúlt 3 hónapban milyen gyakran érezte nagyon fáradtnak, kimerültnek magát?

Amikor legutóbb fáradtnak, kimerültnek érezte magát, mennyi ideig tartott?

Amikor legutóbb így érezte magát, hogy írná le a fáradtságának a mértékét?

Megj.: Az MTA–C19 kutatócsoport fordítása, a fordítás lépéseit lásd később a Módszertani megfontolások és limitek között

Attól függően, hogy a kérdőívkérdések közül hányat használunk, négy számítási módszerrel állhat elő a fogyatékossággal élő személyek (*with disability*) száma:

1. WG Short Set – SS 1: 6 funkcionális csoport (látás, hallás, mobilitás, kommunikáció, önellátás, kognitív funkciók indikátorai) 6 kérdés alapján
2. WG Extended Set – ES 1: 10 csoport (látás, hallás, mobilitás, kommunikáció, önellátás, kognitív funkciók, felsőtest, szorongás és depresszió, fájdalom, fáradékonyság indikátorok) 25 kérdés alapján
3. ES 2: 8 csoport (látás, hallás, mobilitás, kommunikáció, önellátás, kognitív funkciók, felsőtest, szorongás és depresszió indikátorok), 20 kérdés alapján
4. ES 3: 8 csoport (látás, hallás, mobilitás, kommunikáció, önellátás, kognitív funkciók, felsőtest, szorongás és depresszió indikátorok), 12 kérdés alapján

Az indikátorok képzésének módszertanát jelen írás keretében szövegesen nincs lehetőségünk részletesen magyarázni, de főszabályként azt mondhatjuk, hogy a tíz funkciócsoportban szereplő kérdésekből többdimenziós kereszttáblák segítségével négy attribútumú indikátorok állnak elő, amelyek különböző kombinációjából számítható ki a fogyatékosság előfordulása (WG 2021b). Az indikátorokat a későbbi fejezetekben a saját adatainkon mutatjuk be.

Kontextus és módszer

Az MTA–C19 kutatás keretében két Nógrád vármegyei településen végeztünk lakossági kérdezést. A kérdőív alapvetően a háztartások szolgáltatásokhoz való hozzáférésének kérdéseivel foglalkozott a koronavírus-járvány idején, abba egy önálló blokként beépítettük a WG-kérdőívet. A kutatás kezdetén a két települést adminisztratív adatok alapján, *desk research* segítségével választottuk ki: ugyanabban a vármegyében, de két különböző járásban elhelyezkedő, minimum 200, maximum 2000 fős

települések közül az egyik kisebb és a – szociális, egészségügyi, oktatási, kulturális – helyben elérhető (helyben biztosított vagy központi intézményből helybe kijáró szereplők által szolgáltatott) szolgáltatásokban szegényebb (A település), a másik pedig nagyobb és helyi szolgáltatásokban gazdagabb (B település). Az adatfelvételünk ugyan csak a magánháztartásokat érintette, az adatok értelmezéséhez fontos tudni, hogy B településen működik több bentlakásos intézmény.

A lakossági kérdezéssel 136 főt sikerült elérnünk ($n_A = 60$, $n_B = 76$). Az adatgyűjtés 2023. november 23. és december 2. között zajlott, kérdezőbiztosok bevonásával. A reprezentativitást a véletlen mintavétel biztosította, a háztartások megkeresése a véletlen séta módszerével történt. Az első településen a kis háztartásszám miatt minden háztartást felkerestünk, a második településen a háztartás kiválasztásánál a kérdezők minden negyedik házban próbáltak válaszadót keresni. A háztartáson belül a legközelebbi születésnap módszerével történt a kiválasztás. A felkeresések megkeresési adatlapokon történő rögzítéséből megállapítható, hogy az adatgyűjtés során sikerült a véletlen mintavételhez szükséges szabályokat betartani, így az eredmények a célpopulációra nézve általánosíthatóak.

Módszertani megfontolások és limitek

A népszámlálás és a saját adatfelvételünk összehasonlításához néhány módszertani megfontolást és korlátot érdemes jeleznünk, az előző alfejezet kérdései mentén.
A kérdezések módszertanát tekintve a legalapvetőbb különbség, hogy a mi kutatásunk reprezentatív, de viszonylag kis elemszámú mintán alapul. A népesség korosztályos összetételét tekintve B településen megfelelő mintát sikerült elérnünk, A településen viszont a 65 év alatti lakossági arányukhoz képest kevesebb férfit találtunk otthon. Ez részben a község jellegzetességeiből adódik: a férfiak nagy többsége a lakóhelyétől távol dolgozik, az ott tartózkodásunk idejére eső hétvégi napon pedig szociális tűzifa érkezett a háztartásokba, annak feldolgozása a férfiakra hárult.

Bár a közölt eredményeink összehasonlíthatóságát nem befolyásolja, a népszámlálás egyik vonatkozó blokkja a teljes népességet, a másik az ötévesnél idősebb népességet érintette, míg mi csak a felnőtteket kérdeztünk. A népszámlálásból származó települési szintű adatok esetében az ötnél kisebb elemszámú cellák adatvédelmi okokból nem látszanak, ez torzíthatja a közölt arányokat.

A népszámlálásra és a mi kérdezésünkre is igaz, hogy önkéntesen, önbevallásos alapon érdeklődtünk a válaszadók állapotáról. A lakossági kérdezésünk felkészítést követően egyetemi hallgatók bevonásával, személyes kérdezéssel zajlott (WG 2023). A felkeresett felnőttek a kérdőívet *computer-assisted personal interviewing* (CAPI) technika segítségével válaszolták meg. Fontos kiemelni, hogy a kérdezőbiztosok a háztartásokba bejutás kapcsán sok visszautasítással szembesültek, ugyanakkor azok körében, akik vállalták a kitöltést, a cenzusadatokhoz képest a fogyatékosságra vonatkozó kérdések túlnyomó többségében jelentősen alacsonyabb volt a válaszmegtagadás aránya. A népszámlálás online is kitölthető, önkéntes blokkjáról a

KSH azt közölte, hogy a teljes lakosság körében megközelítőleg 75 százalékos volt a válaszadási hajlandóság, ehhez képest A településen jóval magasabb, B településen közel ezzel megegyező arányokat mértek (lásd később).

A népszámlálás alkalmával a fent már említetteknek megfelelően három kérdésre lehetett válaszolni: van-e valamilyen tartós betegségük és/vagy fogyatékosságuk, milyen fogyatékosságuk van, illetve a WG kérdőív hat fő kérdésére. A mi kérdezésünk során a WG javaslatának megfelelően a fogyatékosság és a betegség kifejezéseket, az enyhe és súlyos jelzőket nem használtuk, viszont a WG kérdőív 2. táblázatban foglalt valamennyi kérdését feltettük. Ez azt jelenti, hogy a hat kérdést – a módszertani különbözőségek figyelembevételével – egyrészt össze tudjuk hasonlítani, másrészt a hat kérdésből képzett indikátor mértékét is össze tudjuk vetni, harmadrészt, a népszámlálásban nem szereplő, de általunk feltett további, több mint húsz kérdésre adott válaszokban rejlő kiegészítő információkkal tudjuk árnyalni a számokat.

Röviden szót kell ejtenünk az indikátorok elnevezéséről és képzési módszeréről is, amelyeknek nemcsak a népszámlálás és a saját adatfelvételünk összevetése kapcsán van jelentősége, hanem a nemzetközi összehasonlíthatóság szempontjából is (WG 2020a). A fordítás WG által meghatározott kritériumait (az angol és magyar nyelv kiváló ismerete, a mérendő társadalmi jelenség és a kérdések szándékainak beható ismerete, annak érzékelése, mikor szükséges szó szerinti és mikor konceptuális fordítás a társadalmi kontextus függvényében) kutatócsoportunk teljesítette, a fordítás lépései pedig a WG javaslatának megfelelően történtek, konszenzusos döntésekkel (*team translation by consensus* – TRAPD), ugyanakkor kognitív tesztelés nélkül. Kutatócsoportunk tagjai ebben a folyamatban folyamatosan reflektáltak a kulturális adaptálhatóságra is. Az adatfelvételt végző kérdezőbiztosok kaptak tartalmi és módszertani képzést valamint próbakérdezést is végeztek.[7] A kérdések magyar nyelvre fordítása minimálisan eltér a népszámlálás és a saját adatfelvételünk esetében; egy olyan kérdés van, amelyiknek lehet módosító hatása: míg a mi kérdéssorunkban a kommunikációban tapasztalt nehézségekre kérdeztünk (lásd 2. táblázat), a népszámlálásban arról érdeklődtek, hogy van-e a kérdezettnek bármilyen nehézsége abban, hogy a beszédben megértesse magát másokkal vagy másokat megértsen. Különbözik továbbá, hogy a KSH kisebb nehézségeket szerepeltet a válaszlehetőségek között, míg mi ezt némi nehézségként fordítottuk.

Másrészt, a kutatásunk során, ahogyan ebben a tanulmányban a továbbiakban is, az *akadályozottság* kifejezést használjuk, valamennyi esetben jelezve a fogalom pontos tartalmát az egyes indikátorok esetében. A WG-kérdőív outputjaként előálló, angol nyelvű *with disability* fogalom tartalma kevésbé szűk és valószínűleg kevésbé értékterhelt is, mint a magyar fogyatékos, fogyatékkal élő, fogyatékossággal élő kifejezések.[8] Ebből adódóan ezek a kérdések túlmutatnak azokon a kereteken, amelyek

7 https://www.washingtongroup-disability.com/implementation/translation-guidelines/ (utolsó megtekintés: 2024. 10. 18.)

8 Az Oxford Dictionary szerint: ability: valami végrehajtásának képessége, vagy készségek szintje, dis- előtag: valami nem léte vagy ellentéte.

között a fogyatékosságot hagyományos értelemben értelmezzük, noha a társadalmi jelenség, amit mérni kívánnak, ugyanaz (*disability*). Az FNO-klasszifikáció, amelyre a WG módszertan épít, úgy érvel, a fogyatékosság bizonyos tevékenység*akadályozottságoknak* és a környezet kirekesztő működésmódjainak interakciójából következik, a fogyatékosság megtapasztalása a társadalmi részvétel *korlátozottság*ában nyilvánul meg: „A tevékenység akadályozottsága nehézség, amit az egyén a cselekvések végrehajtása során tapasztalhat. A részvételi korlátozottság probléma, amit az egyén tapasztalhat az élethelyzetekben történő közreműködése során." (WHO 2004: 10) Különböző funkcionális akadályozottságok a társadalmi részvétel korlátozottságának különböző szintjeivel járhatnak együtt, annak függvényében is, hogy mennyire hozzáférhető, inkluzív az egyén környezete. Véleményünk szerint a WG-kérdéssorból előálló prevalencia sokkal inkább a funkcionális akadályozottság dimenzióit (nehézségeket) tudja megragadni, mint a társadalmi részvétel korlátozottságát, amihez jelentősen több, meglehetősen nehezen mérhető információra volna szükség.[9] A KSH a WG kérdésekből képzett SS 1 indikátort nem a fogyatékossággal élő, nem az akadályozott,[10] hanem a(z egészségi okból) korlátozott címkékkel látja el. A különbség viszont nemcsak a megnevezésekben érhető tetten, hanem a számítási módban is. A KSH ugyanis az eddig közzétett népszámlálási adatok előállítása során nem ugyanazokat a lépéseket követte, amelyeket mi.

A fentiek értelmében az SS 1 indikátor alapján az akadályozottsággal élők száma és aránya a WG-módszertan szerint a hat funkciócsoport fő kérdéseire (a 2. táblázatban vastagon szedett kérdések) adott válaszokból áll elő: azokat tekinthetjük akadályozottnak (*with disability*), akik látásukban, hallásukban, kommunikációjukban, mozgásukban, emlékezésben és koncentrációban vagy az önellátásban nagy nehézségeket tapasztalnak vagy ezekre egyáltalán nem képesek. Akadályozott tehát az a személy, aki a hatból legalább az egyik kérdésre 3-as vagy 4-es választ adott. Ezek a válaszadók a KSH-nál a súlyosan korlátozott kategóriába kerültek. A KSH ezen túl számolt egy mérsékelten korlátozott kategóriát is, amit azok a személyek alkotnak, akik a hat kérdés közül legalább egynél azt jelölték, hogy kisebb nehézsége(ik) van(nak). A súlyosan és mérsékelten korlátozottak együttesen alkotják a korlátozott csoportot. Így a mi adataink nem a KSH által számolt korlátozottak arányának feletethetők meg, hanem a súlyosan korlátozottakénak (1. ábra).

9 Lásd az erre vonatkozó törekvést például a foglalkoztatással összefüggő korlátozottságról WG-nél itt: https://www.washingtongroup-disability.com/question-sets/wg-ilo-labor-force-survey-disability-module-lfs-dm/ (utolsó megtekintés: 2024. 10. 18.)

10 Az akadályozottak a Mikrocenzusban a magukat fogyatékossággal élőnek vallók vagy korlátozottak (Központi Statisztikai Hivatal 2018).

1. ábra: *Az akadályozottságadatok számítási módszere a Népszámlálásban és a WG által javasolt[11] módszer alapján a WG SS 1 kérdéssorból*

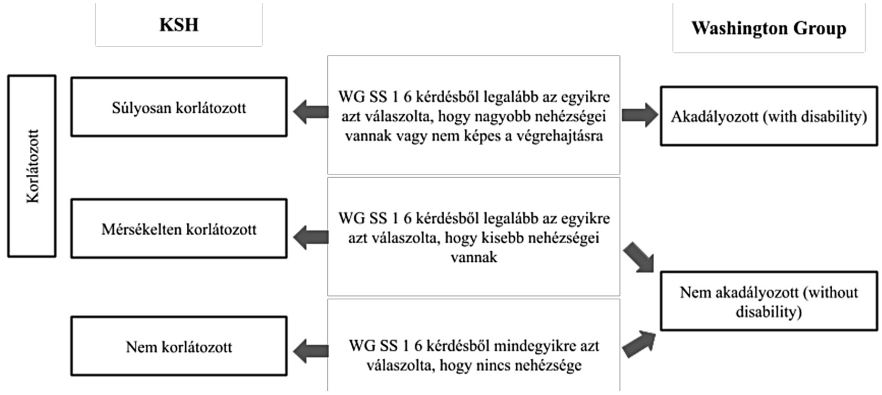

Összefoglalóan, a népszámlálási adatokból a KSH többféle létszámot és arányt közöl: van fogyatékossága / nincs fogyatékossága (eldöntendő kérdés), eszerint milyen típusú fogyatékossága van; van tartós betegsége / nincs tartós betegsége (eldöntendő kérdés); nem korlátozott / mérsékelten korlátozott / súlyosan korlátozott (WG SS 1 alapján); illetve van fogyatékossága vagy súlyosan korlátozott / nincs fogyatékossága és nem súlyosan korlátozott (ezt nevezzük alább vegyes módszernek).

Az egyes mérőeszközök közötti különbségek és a használt terminológia eltéréseinek megvilágítása ellenére a tanulmány nem érvel egyik vagy másik mérési módszer mellett vagy ellen sem. A létszámadatok egymás mellé állítását a módszertani-adatfelvételi körülmények ismerete és ismertetése, az adatot címkéző terminológia feltüntetése mellett végeztük.

Eredményeink a 2022-es népszámlálás tükrében

Akadályozottságindikátorok a két településen a különböző számítási módszerek alapján

A következőkben WG-kérdésekből előállt különböző akadályozottságindikátorokat vetjük össze a 2022-es népszámlálási adatokkal (3. táblázat). Összességében elmondható, hogy A településen valamennyi mérőszámot tekintve számottevően magasabb értékeket mértünk, mint a KSH. A vegyes indikátor, amely a népszámlálásban a magukat fogyatékosnak valló és a WG-kérdések alapján súlyosan korlátozott személyeket foglalja magába (8,52 százalék), közel 40 százalékkal alacsonyabb értéket hozott, mint a mintánkon önmagában csak a súlyosan korlátozott kategóriának megfelelő SS

11 https://www.washingtongroup-disability.com/analysis/wg-extended-set-on-functioning-wg-es-syntax/ (utolsó megtekintés: 2024. 10. 18.)

1 indikátor. A leghosszabb, valamennyi funkciócsoportot tartalmazó mérőeszköz értelmében A településen a lakosság 55 százaléka akadályozottnak minősül.

A hosszabb kérdőív kérdései közül ebben a faluban kiemelkednek a fájdalomérzetre és a fáradékonyságra vonatkozók is. Mindössze 10 százalék válaszolta, hogy az elmúlt három hónapban egyszer sem, ugyanakkor 30 százalék azok aránya, akik hetente éreztek fájdalmat. A fájdalmat érzők 37 százaléka ráadásul erős fájdalmakról számolt be (lásd 11. táblázat a mellékletben). A kimerültség a lakosság 28 százalékát érintette naponta, a fáradtság mértékét pedig közel 41 százalékuk ítélte nagy mértékűnek (12. táblázat).

B településen nem tapasztaltunk ekkora különbségeket, viszont a bővebb indikátorok itt is 30 százalékot meghaladó akadályozottság-előfordulást mutatnak. Az SS 1 és ES 1 indikátorok, vagyis a legrövidebb és a leghosszabb kérdéssorból számolt létszám között 13 százalékpontot meghaladó különbség látszik, vagyis a felsőtest mobilitására, a szorongásra és depresszióra, a fájdalomra és fáradtságra vonatkozó kérdések jelentősen növelik a magukat akadályozottnak vallók arányát.

3. táblázat: *Az akadályozottság előfordulása a különböző mutatók mentén, %, 2022. évi népszámlálás (NSZ) és saját mérés (Minta)*

		NSZ igen/nem	NSZ SS 1	NSZ Vegyes	Minta SS 1	Minta ES 1	Minta ES 2	Minta ES 3
A	Nem akadályozott	88,981	70,893	83,99	51,67	45,00	55,00	51,67
	Akadályozott	3,332	6,864	8,525	48,33	55,00	45,00	48,33
	Nem válaszolt	*7,69*	*5,61*	*7,48*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*0,00*
B	Nem akadályozott	67,041	38,33	58,38	78,95	65,79	67,11	72,37
	Akadályozott	10,012	15,844	19,425	21,05	34,21	32,89	27,63
	Nem válaszolt	*22,6*	*20,54*	*22,2*	*0,00*	*0,00*	*0,00*	*1,3*

[1] *Nincs fogyatékossága.*
[2] *Van fogyatékossága*
[3] *Nincs korlátozottsága, vagy csak mérsékelten korlátozott.*
[4] *Súlyosan korlátozott.*
[5] *Fogyatékossággal élő vagy súlyosan korlátozott.*

Ahogyan arról korábban röviden már szó esett, a teljes lakosság körében a népszámláláson megközelítőleg 25 százalék volt azok aránya, akik nem válaszoltak az akadályozottságra vonatkozó kérdésekre. B településen ehhez hasonló arányban voltak válaszmegtagadók, A településen viszont a lakosság közel 92 százaléka megválaszolta a népszámlálás ezen kérdéseit. A mintánkat tekintve elhanyagolható mértékű volt azoknak a száma, akik 1-1 kérdésünkre nem kívántak válaszolni, ez mindössze B településen az ES 3 indikátor esetében eredményezett *missing* értéket. Az adatainkat látva elképzelhető, hogy A településen a népszámlálásban inkább olyan

felnőttek rejtőzködtek, akiknek vannak nehézségeik, míg B településen ennek az ellenkezője lehet igaz.

Bár oksági magyarázatokba nem volna érdemes bocsátkozni, mindkét településen vannak olyan tényezők, amelyek jó eséllyel hozzájárulnak a különbségekhez és hasonlóságokhoz. A népszámlálás szerint A településen a fogyatékosság aránya 2 százalék alatti, a megkérdezettek pedig csak mozgásszervi fogyatékosságról számoltak be, habár az 5-nél kisebb cellák valószínűleg árnyalnák ezt a képet. B település abból a szempontból különleges, hogy a községben bentlakásos intézmény működik. Ennek lakóit a népszámlálás során helyi lakosként kezelték, a mi kérdezésünk viszont csak a magánháztartásban élő felnőtteket célozta. A népszámlálási adatok szerint B településen a 18 évesnél idősebb lakosság 6,53 százaléka értelmi fogyatékossággal él, de van a faluban több pszichoszociális fogyatékossággal élő, gyengénlátó, beszédfogyatékosságban érintett, nagyothalló, vak és mozgáskorlátozott ember is, továbbá a lakosság közel 1 százalékának önbevallása szerint ismeretlen eredetű fogyatékossága van. Feltételezhető, hogy a népszámlálási adatokat az ő válaszaik „húzzák felfelé", ez viszont azt is jelenti, hogy a magánháztartásokban a mi kérdezésünkkel összességében magasabb az akadályozottság előfordulása.

Ezek alapján érdemes kitérnünk arra is, hogy a WG SS kérdőív jó eséllyel nem fedi le azokat a mentális nehézségeket – másképpen, a pszichoszociális fogyatékosságban, autizmus spektrum zavarban érintetteket –, amelyek nem jelennek meg a kognitív funkciók, a kommunikáció és/vagy az önellátás funkciócsoportjaiban. A WG úgy érvel, hogy a többi funkciócsoporthoz mérten nem lehet kellően átfogó pszichoszociális funkciócsoportot, érzelmeket és pszichológiai nehézségeket mérő egyetlen kérdést feltenni. A WG ajánlása a szorongással és depresszióval foglalkozó kérdésekkel bővített kérdőívek használata, illetve indokolt esetben a WG-kérdéssor után kiegészítő, célzott kérdések beépítése. Ugyanakkor önálló munkacsoport (Mental Health and Psychosocial Disability Work Group) dolgozik a mentális és érzelmi funkciók (például személyes kapcsolatok létesítése és fenntartása, viselkedésszabályozás) lefedésén.[12]

Mindennapi nehézségek a hat fő funkciócsoporthoz kapcsolódó tevékenységekben

Az SS 1 indikátor alapját képező hat fő kérdésre adott népszámlálásban és a mi mintánkon mért válaszok összevetését a 4. táblázat tartalmazza. Valamennyi funkciócsoportra igaz, hogy a kérdőív kérdései között szerepelt arra irányuló kérdés, hogy a megkérdezettek viselnek vagy használnak-e valamilyen segédeszközt: szemüveget, hallókészüléket vagy más hallást segítő eszközt, járáshoz botot, járókeretet, mopedet, kerekesszéket vagy valaki más segítségét. Ezek ismeretében elméleti szinten lehetőség lenne összevetni az egyes tevékenységeket segédeszköz használatával és anélkül, ugyanakkor a mintában nagyon kevés volt azok száma, akik rendszeresen

12 https://www.washingtongroup-disability.com/resources/frequently-asked-questions/why-do-the-washington-group-anxiety-and-depression-questions-take-a-different-form-than-questions-in-other-domains/ (utolsó megtekintés: 2024. 10. 18.)

használnak támogató-segítő eszközöket és technológiákat. Ez alól kivételt képez a szemüveg: A településen 38,3, míg B településen 70,7 százalék visel szemüveget. A településen egy, B településen öt fő visel hallókészüléket a megkérdezettek közül, jelnyelvet egy válaszadó használ B településen. Mozgást támogató eszközt A településen 15, B településen 17 százalék használ.

Az „egyáltalán nem képes rá" válaszokat leszámítva A településen valamennyi csoportban a népszámlálási arányokhoz képest jelentősen több és nagyobb mértékű nehézségek előfordulását találtuk. Különösen látványosak a különbségek a látás esetében: a kis nehézségek aránya a népszámlálás szerint 6,6 százalék, a mintánkban 35, a nagy nehézségek arányára a KSH kevesebb mint 1 százalékot mért, míg mi közel 22 százalékot (lásd a 6. táblázatot a mellékletek között). A hallás, a mozgás és az emlékezés-koncentráció funkciók esetében, de a kommunikáció és az önellátás funkciók cenzusértékei is alulmaradnak a mintánkon látottakhoz képest. Úgy látszik tehát, hogy A településen az SS 1 indikátor magas értékéhez legnagyobb mértékben a látás- és a mozgásproblémák járulnak hozzá, de több mint 13 százalék azok aránya is, akiknek az emlékezés és koncentrálás okoz nagymértékű nehézségeket. A községben azok aránya, akik az emlékezésben és a koncentrálásban is tapasztalnak problémákat, meghaladja a 35 százalékot, az emlékezési nehézségek ráadásul a válaszadók 39 százalékánál gyakoriak, 10 százalékuknál pedig állandóan jelen vannak (melléklet, 8. táblázat).

B településen a látás funkciót leszámítva a cenzus adatokhoz hasonló arányokat mértünk. Vannak olyan dimenziók is, ahol alacsonyabb előfordulással találkoztunk: a látáson kívül minden egyéb funkciócsoportban legalább a nagyobb nehézségekre kisebb arányokat mértünk. Az önellátás (66,7 százalék – 93,4 százalék) és kommunikáció (66,5 százalék – 96,1 százalék) funkciócsoportokban a népszámlálás szerint számottevően kevesebben vannak azok, akiknek nincsenek nehézségeik. Az arányok mögött valószínűleg tetten érhetők a bentlakásos intézmény lakóinak nagyobb mértékű és gyakoribb nehézségei. A magánháztartásokra vonatkozó mintánk esetében aránylag alacsony a nagy nehézségek aránya, de – a kommunikáció és az önellátás funkciók kivételével – a kisebb nehézségek igen gyakorinak látszanak. Érdemes a vizsgálódást a nehézségek mértéke felé folytatni.

4. táblázat: *A WG hat funkcionális akadályozottsági kérdésre adott válaszok megoszlása a 2022-es népszámlálás és a saját adatfelvételünk alapján, %*

		A TELEPÜLÉS		B TELEPÜLÉS	
		NSZ	Minta	NSZ	Minta
Látás	nincs nehézsége	84,62	43,33	52,82	57,89
	kisebb nehézségei vannak	6,65	35,00	19,42	30,26
	nagyobb nehézségei vannak	0,83	21,67	3,51	10,53
	egyáltalán nem képes rá	0,00	0,00	0,80	0,00
	nem kíván válaszolni	7,28	0,00	23,33	1,32
Hallás	nincs nehézsége	85,45	78,33	61,17	75,00
	kisebb nehézségei vannak	6,86	13,33	12,66	22,37
	nagyobb nehézségei vannak	0,83	6,67	3,45	2,63
	egyáltalán nem képes rá	0,00	0,00	0,00	0,00
	nem kíván válaszolni	6,44	1,67	22,60	0,00
Mozgás	nincs nehézsége	77,55	48,33	53,35	51,32
	kisebb nehézségei vannak	11,23	21,67	14,98	31,58
	nagyobb nehézségei vannak	4,99	30,00	7,75	17,11
	egyáltalán nem képes rá	0,00	0,00	1,52	0,00
	nem kíván válaszolni	6,03	0,00	22,40	0,00
Emlékezés és koncentrálás	nincs nehézsége	85,86	53,33	58,91	55,26
	kisebb nehézségei vannak	6,44	33,33	12,39	40,79
	nagyobb nehézségei vannak	0,00	13,33	5,30	2,63
	egyáltalán nem képes rá	0,00	0,00	0,53	0,00
	nem kíván válaszolni	6,86	0,00	22,86	1,32
Önellátás	nincs nehézsége	88,57	78,33	63,68	93,42
	kisebb nehézségei vannak	5,20	13,33	8,48	5,26
	nagyobb nehézségei vannak	0,00	6,67	3,64	1,32
	egyáltalán nem képes rá	0,00	1,67	2,45	0,00
	nem kíván válaszolni	5,82	0,00	21,74	0,00
Kommunikáció	nincs nehézsége	91,27	90,00	66,47	96,05
	kisebb nehézségei vannak	2,08	6,67	7,55	3,95
	nagyobb nehézségei vannak	0,00	1,67	3,05	0,00
	egyáltalán nem képes rá	0,00	0,00	0,53	0,00
	nem kíván válaszolni	6,24	1,67	22,27	0,00

Az akadályozottság mértékéről

Az akadályozottság mértékére vonatkozóan – az eddigiekhez hasonlóan – a WG módszertanának megfelelően jártunk el (WG 2021a). Az SS 1 akadályozottság változót megvizsgáltuk annak összefüggésében, hogy az akadályozottak milyen mértékű nehézségeket tapasztalnak (nagyobb nehézségeket, vagy egyáltalán nem képesek bizonyos funkciók végrehajtására), illetve hogy a nem akadályozottak közül mekkora azok aránya, akiknek egyáltalán nincs nehézsége a látás, hallás, kommunikáció, mozgás, koncentráció és emlékezés, és az önellátás területén (5. táblázat).

Bár az akadályozott népességen belül nagyon alacsony azok aránya, akik egyáltalán nem képesek bizonyos tevékenységek végrehajtására (A településen az akadályozottak 3,45 százaléka), a nem akadályozottaknak csak 35,48, valamint 26,67 százaléka válaszolta valamennyi kérdésre azt, hogy egyáltalán nem tapasztal nehézséget. Ezt azt jelenti, hogy mindkét településen magas azok aránya, akik az SS 1 indikátor szerint ugyan nem számítanak akadályozottnak, de van legalább egy kisebb mértékű nehézségük a hat funkciócsoport valamelyikében: A településen a nem akadályozottak 64,5 százaléka, B településen közel kétharmada (73,33 százalék). Más szóval, igen kevesen vannak azok, akik nem számítanak akadályozottnak, és nincsenek is mindennapi nehézségeik: A településen 18,33, B településen a lakosság mindössze 21,05 százaléka.

Az eddigiek tükrében az a tény, hogy B településen a nem akadályozott populáció nagyobb arányban tapasztal kisebb nehézségeket, arra is engedhet következtetni, hogy ebben a községben bár több a kisebb nehézség, ezek nem olyan mértékűek, hogy – e definíció szerint – akadályozottsággá is váljanak.

5. táblázat: *Az akadályozott és nem akadályozott népesség nehézségei, %, saját minta*

	Nincs nehézsége	Kisebb nehézsége(i) van(nak)	Nagyobb nehézsége(i) van(nak)	Súlyos nehézsége(i) van(nak)
A település				
Akadályozott	0,00%	0,00%	96,55%	3,45%
Nem akadályozott	35,48%	64,52%	0,00%	0,00%
B település				
Akadályozott	0,00%	0,00%	100,00%	0,00%
Nem akadályozott	26,67%	73,33%	0,00%	0,00%

A népszámlálás során mindkét településen viszonylag magas arányát mérték azoknak, akiknek egyik funkciócsoportban sincsenek nehézségeik (nem korlátozottak): a településen a lakosság fele, B településen 45,5 százaléka. Az általunk mértekkel összevetve szembetűnő különbségek látszanak a nehézségek súlyossága között (2. ábra). Míg mindkét községben lényegesen kevesebb olyan személyt találtunk, akinek nincsenek nehézségei, a népszámláláshoz képest A településen több (37,38 százalék – 48,34 százalék), B településen viszont kevesebb (30,08 százalék – 21,05

százalék) azok aránya, akik nehézségei a súlyos kategóriába esnek (nagy nehézségei vannak, vagy legalább egy tevékenység végrehajtására nem képes, a KSH szóhasználatában súlyosan korlátozott).

2. ábra: *A nehézségek mértéke és megoszlása a két településen; 2022-es népszámlálás (NSZ) és saját adatok (Minta)*

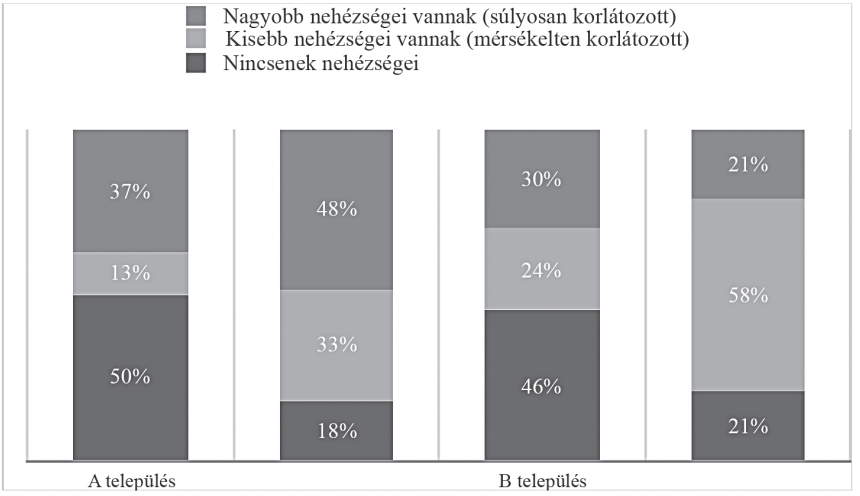

Feltételezhetjük, hogy B település esetében a különbséget, ebben a dimenzióban is, részben az magyarázhatja, hogy a népszámlálás során helyi lakosnak számítanak a településen működő bentlakásos intézményben élő fogyatékossággal élő személyek (akiket a kérdezésünk nem érintett). A településen ugyanakkor nincs tudomásunk hasonló kontrolltényezőről, így különösen érdekes lehet vizsgálnunk, mennyiben befolyásolhatják az eltérést bizonyos demográfiai vagy társadalmi-gazdasági helyzetet mérő mutatók. Erre jelen tanulmány keretében nincs módunk, de a potenciális összefüggéseket egy következő tanulmányban részletesebben is tárgyaljuk majd.

Összegzés és következtetések

Bárhogy is nevezzük, a fogyatékossággal élő, akadályozott, korlátozott népességre vonatkozó adatok egyik fontos célja lehet, hogy informálja a szakpolitikai döntéshozókat, melyek azok a területek, ahol beavatkozni szükséges. Az adatok másrészről arról is árulkodnak, hogy mit teszünk közösségként az esélyek egyenlősége és a társadalmi inklúzió érdekében. Bár ezzel a tanulmánnyal nem csökkentettük, jóllehet, növeltük is a módszertani nehézségek körét, a WG-kérdőívet azért alkalmaztuk, hogy megvizsgáljuk és bemutassuk: a fogyatékosság, akadályozottság sokszínű és

változékony kategória, ahol az érintettek egyéni tapasztalatai, identitása, társadalmi helyzete és a szóhasználat is befolyásolja, hogy bizonyos adatfelvételi módszerekkel kiket tudunk elérni és milyen eredményeket kapunk. Összegzésül újra az írást kísérő négy kérdéshez nyúlunk vissza.

Miről? A nemzetközi tudományos körökben régóta folyik a diskurzus a megbízható és összehasonlítható adatok gyűjtésének szükségességéről, illetve arról is, melyik volna az a mérőszám, amelyik valamennyi, szakmai-módszertani szempontból megfelel, és amelyen keresztül legalább ennyire hangsúlyos mértékben az érintettek hangja is képviselve van. A KSH 2022-ben fontos lépést tett a meghatározó nemzetközi sztenderdek irányába azáltal, hogy a bár bővülő, de továbbra is medikális megközelítésű eldöntendő kérdések mellé beemelte a népszámlálásba az ENSZ WG-kérdőív rövid változatát. A KSH terminológiájában az egészségi okból eredően korlátozott népességre vonatkozó ráták így összehasonlíthatóvá válnak a WG-mérőeszközt használó globális és európai létszámarányokkal, bővül a hazai kutatók, érdekvédők, érdeklődők és döntéshozók ismerete is. Az eldöntendő kérdések megtartása mögött részben az valószínűsíthető, hogy az egyes népszámlálások eredményei összevethetők legyenek. Továbbá annak, hogy végül hány darab kérdés kerül be a cenzusba, igen magas költségvonzata van.

Hogyan? A cenzushoz képest a tudáshoz az MTA–C19 kutatás keretében két településről szóló, kis elemszámú reprezentatív mintával járultunk hozzá. A kutatás korlátainak ismeretében – melyek között kiemelendő, hogy a kutatócsoportunk fordítása nem teljesen megfeleltethető a KSH-énak – igyekeztünk összehasonlítani, hogy a két község között milyen különbségek látszanak a WG-SS kérdéssor használatával, hogy mit ad ehhez hozzá a kibővített kérdéssor, illetve hogy milyen – módszertani eredetű – hatásmechanizmusok állhatnak az eltérések mögött. Ebben az írásban erre a dimenzióra még nem tértünk ki részletesen, de a két község példájából az is látszik, hogy a továbbiakban a társadalmi-gazdasági környezet, a szegénység és társadalmi kirekesztettség, a lakóhely hatását is érdemes vizsgálnunk, amikor arról szeretnénk valamit mondani, akadályozott-e az emberek részvétele úgy a mindennapi életben, mint a családi, közösségi és társadalmi létben.

Ki válaszol? Az egyik tényező, amelyről feltételezhetjük, hogy hozzájárul a különbségekhez, az egyetemi hallgatókkal megvalósított személyes kérdezés. Ez tetten érhető egyrészt a válaszadási arányokból. A kérdezőbiztosok másrészt arról számoltak be, hogy sok lakos a kérdőív válaszain túl számos mindennapi esetet mesélt el nekik, amelyek bár a számokban közvetlenül nem jelennek meg, arra világíthatnak rá, hogy a szubjektivitás hatása erős, az önkitöltés korlátai a szenzitív kérdések esetén, valamint a nehezen elérhető célcsoportokban meghatározóak, és nem érdemes megfeledkeznünk a kvalitatív módszerek hasznosságáról sem.

Mit? Már csak a népszámlálási adatokat nézve is szembetűnő, de a nemzetközi tapasztalatokhoz illeszkedik, hogy azok a kérdések, amelyek a fogyatékosság kifejezést használva kérdeznek rá a válaszadó állapotára, egyre kevesebb és a más kér-

dezési módokhoz képest sokkal alacsonyabb létszámadatot mutatnak. A nemzetközi, angol nyelvű irodalom megállapításaihoz képest nagy valószínűséggel a magyar fogyatékosfogalom negatív tartalma és ezzel kapcsolatos lakossági attitűdök (lásd Bernát–Petri–Vajda–Kozma 2022) – ami különösen negatívan érinti a „láthatatlan" fogyatékosságban érintetteket, köztük például az értelmi és pszichoszociális fogyatékossággal élőket és autista embereket – sajátos helyzetet teremt és még inkább erősíti az önmagában a kérdezés módszeréből adódó eltéréseket.

A népszámlálás példáján látszik, hogy az évek során egyre több típusú akadályozottságot ismernek el, sorolnak be fogyatékosságnak. Emögött számos háttértényező áll: a diagnosztikai rendszerek fejlődése, a politikai korrektség kívánalma, bizonyos fogalmak meghaladottá váltása (lásd például a rokkantság vagy a mentális sérültség kifejezéseket), illetve a szakértők, érdekvédők és az érintettek bevonásának mértéke is. A fogyatékosság megnevezése a tudományos diskurzusban és az érdekvédelmi szervezetek narratíváiban is sok változáson ment keresztül, miközben a szakma igyekszik lekövetni, mi az, amit az akadályozott személyek is elfogadhatónak tartanak. A kutatócsoportunk azt a döntést hozta, hogy az FNO-klasszifikációra építő WG-módszertan miatt az akadályozottság terminológiát használja, ugyanakkor fontosnak tartjuk, hogy az adatok interpretációja során nyilvánvalóvá váljon, a hivatalos statisztikákban a fogyatékossággal élő emberek arányának folyamatos csökkenése nem jár együtt azzal, hogy a fogyatékosság mint társadalmi jelenség, amely az emberek társadalmi részvételének korlátozottságában nyilvánul meg, eltűnőben volna, sőt az idősödési trendekkel összefüggésben a világ valamennyi országában egyre többeket érint. Új, más mérőeszközök használata kezd elterjedni, ami fontos tanulságként szolgál a kutatóknak – és vélhetően a döntéshozóknak – arra is, hogy a vonatkozó adatokat a módszertani-adatfelvételi körülmények ismeretében lehet csak értelmezni és egymással összevetni. Végül talán mégsem a definíció és a mérőeszköz maga, ami számít, hanem a szándék: cél-e megtalálni és megkérdezni azokat az embereket, akik saját megélt tapasztalataik alapján, jóllétük növelése érdekében jó eséllyel igénylik a közösség támogatását, és van-e akarat a megbízható adatok ismeretében tenni is ennek érdekében.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk a PanelStory Kft. munkatársainak az adatfelvétel lebonyolításáért és a feldolgozásban nyújtott segítségért, másrészt Kovács Marcellnek a települési szintű népszámlálási adatok hozzáférhetőségéért. Köszönjük a lakossági kérdezésben való részvételt az ELTE TáTK szociálpolitika szak hallgatóinak. Az MTA–C19 kutatócsoport tagjai a szerzőn túl Tausz Katalin kutatásvezető, Bányai Borbála, Csabai Lucia és Kondor Zsuzsa.

Támogatás és etikai engedély

A tanulmány a „Social innovations in the ecosystem of formal and informal sectors supporting persons with disabilities in times of the COVID-19 pandemic" című, POST-COVID-2021-41. számú kutatás keretében, az MTA Poszt-Covid-jelenségek kutatására irányuló pályázat támogatásával valósult meg. Az adatfelvétel az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar Etikai Bizottságának engedélyével zajlott.

Irodalom

Amilon, A. – Hansen, K. M. – Kjær, A. A. – Steffensen, T. (2021): Estimating disability prevalence and disability-related inequalities: Does the choice of measure matter? *Social Science & Medicine,* 272, 113740. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.113740

Bernát, A. – Petri, G. – Vajda, D. – Kozma, Á. (2022): A fogyatékossággal élő emberek jogaival és társadalmi részvételével kapcsolatos lakossági attitűdök. In Kolosi, T. – Szelényi, I. – Tóth, I. G. (szerk.): *Társadalmi Riport, 2022*. Budapest: TÁRKI.

Egészségügyi Világszervezet (2004): *A funkcióképesség, fogyatékosság és egészség nemzetközi osztályozása (FNO).* Budapest: Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium – Országos Egészségbiztosítási Pénztár – Medicina Könyvkiadó.

Egészségügyi Világszervezet – Világbank (2011): *World report on disability*. Genf: Egészségügyi Világszervezet.

Földvári, M. – Gárdos, É. (2021): A fogyatékosság és az egészségi okok miatti korlátozottság mérésének módszerei a hivatalos statisztikában. *Statisztikai Szemle,* 99(2): 142–147. https://doi.org/10.20311/stat2021.2.hu0142

Földvári, M. – Gárdos, É. B. (2024): Adatok az esélyegyenlőség szolgálatában: *Szociológiai Szemle,* 34(1): 48–82. https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2024.1.3

Goodley, D. (2019): *Fogyatékosságtudomány*. 2. Budapest: ELTE BGGYK.

Kozma, Á. – Petri, G. – Bernát, A. (2020): Kiszolgáltatottság és stagnálás: fogyatékos emberek társadalmi helyzete a 2010-es években. *Társadalmi Riport 2020,* 381–403.

Könczei, G. – Hernádi, I. (2011) A fogyatékosságtudomány főfogalma és annak változásai. In Nagy, Z. É. (szerk.): *Az akadályozott és az egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.

KSH (2005): *2001. évi népszámlálás. 31. Az adatfelvétel és -feldolgozás összefoglaló ismertetése*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

KSH (2016): *2011. évi népszámlálás. 22. Módszertani kötet*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

KSH (2018): *Mikrocenzus 2016. A fogyatékos és az egészségi ok miatt korlátozott népesség jellemzői*. Budapest: Központi Statisztiaki Hivatal.

KSH (é. n.): *A népszámlálások története*.
https://www.ksh.hu/nepszamlalas/magyarorszagi_nepszamlalasok_tortenete

Krekó, J. – Scharle, Á. (2020): A megváltozott munkaképesség esetén igényelhető pénzbeli ellátások változásai és azok hatásai. *Munkaerőpiaci Tükör 2019*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 188–198.

Lakatos, M. (1996): A fogyatékosság számbavétele a magyar népszámlálásokban, 1869-1949. *Statisztikai Szemle,* 74(8–9): 694–713.

Lakatos, M. – Tausz, K. (szerk.). (1995): *1990. évi népszámlálás. A fogyatékosok életmódja és életkörülményei (20%-os reprezentatív minta alapján)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Lauer, E. A. – Henly, M. – Coleman, R. (2019): Comparing estimates of disability prevalence using federal and international disability measures in national surveillance. *Disability and Health Journal,* 12(2): 195–202.
https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2018.08.008

Loeb, M. E. – Eide, A. H. – Mont, D. (2008): Approaching the measurement of disability prevalence: The case of Zambia. *Alter,* 2(1): 32–43.
https://doi.org/10.1016/j.alter.2007.06.001

Madans, J. H. – Altman, B. – Rasch, E. – Mbogoni, M. – Synneborn, M. – Banda, J. – Me, A. – DePalma, E. (2004): *Washington group position paper: proposed purpose of an internationally comparable general disability measure.* National Center for Health Statistics.
https://www.cdc.gov/nchs/data/washington_group/wg_purpose_paper.pdf

Madans, J. H. – Loeb, M. (2013): Methods to improve international comparability of census and survey measures of disability. *Disability and Rehabilitation,* 35(13): 1070–1073. https://doi.org/10.3109/09638288.2012.720353

Mont, D. – Loeb, M. (2010): A functional approach to assessing the impact of health interventions on people with disabilities. *Alter,* 4(3): 159–173.
https://doi.org/10.1016/j.alter.2010.02.010

Palmer, M. – Harley, D. (2012): Models and measurement in disability: an international review. *Health Policy and Planning,* (Volume 27): 357–364.
https://doi.org/10.1093/heapol/czr047

Tausz, K. – Bácskay, A. – Csordás, G. – Kovács, B. – Németh, E. – Panyik, B. – Tóth, J. N. (2015): *2011. évi népszámlálás: 17. A fogyatékossággal élők helyzete és szociális ellátásuk*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Tausz, K. – Lakatos, M. (2004): A fogyatékos emberek helyzete. *Statisztikai Szemle,* 82(4): 370–392.

Tausz, K. – Lakatos, M. (2009): *Fogyatékosságügyi statisztikák*. Köt. szöveggyűjtemény. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar.

United Nations (2007): *United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. United Nations.

United Nations Development Programme (2018): *Disability Inclusive Development in UNDP*. New York: UNDP.

WG (2020a): Translation of the Washington Group Tools. Március 4. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/Documents/WG_Implementation_Document__3_-_Translation_of_the_Washington_Group_Tools.pdf

WG (2020b): The Data Collection Tools Developed by the Washington Group on Disability Statistics and their Recommended Use. Március 24. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/Documents/WG_Implementation_Document__1_-_Data_Collection_Tools_Developed_by_the_Washington_Group.pdf

WG (2020c): Washington Group Methodology. Június 8. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/Documents/WG_Methodology.pdf

WD (2021a): Creating Disability Severity Indicators Using the WG Short Set on Functioning (WG-SS). Január 5. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/WG_Document__5E_-_Analytic_Guidelines_for_the_WG-SS__Severity_Indicators_-_SPSS_.pdf

WG (2021b): Analytic Guidelines: Creating Disability Identifiers Using the Washington Group Extended Set on Functioning (WG-ES). Április 12. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/WG_Document__6A_-_Analytic_Guidelines_for_the_WG-ES__SPSS_.pdf

WG (2022): The Washington Group Extended Set on Functioning (WG-ES). Október 1. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/Washington_Group_Questionnaire__2_-_WG_Extended_Set_on_Functioning__October_2022_.pdf

WG (2023): The Washington Group on Disability Statistics: Interviewer Guidelines. Február 8. https://www.washingtongroup-disability.com/fileadmin/uploads/wg/Documents/WG_Implementation_Document__8_-_Interviewer_Guidelines__February_2023_.pdf

Wendell, S. (2010): *Az elutasított test. Feminista filozófiai elmélkedés a fogyatékosságról*. Budapest: ELTE BGGYK.

Melléklet

6. táblázat: *A látásra vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

		Mekkora nehézséget okoz a látás?	**Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy egy, a szoba másik felén lévő személy arcát tisztán lássa?**	**Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy egy pénzérmén a képet tisztán lássa?**
A	nincs nehézsége	43,3	67,8	66,1
	némi nehézséget okoz	35,0	18,6	18,6
	nagy nehézségei vannak	21,7	13,6	15,3
B	nincs nehézsége	58,7	81,3	77,3
	némi nehézséget okoz	30,7	12,0	13,3
	nagy nehézségei vannak	10,7	6,7	9,3

Megj.: A kérdések a szemüvegesekre a szemüveg viselése mellett vonatkoztak.

7. táblázat: *A hallásra vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

		Mekkora nehézséget okoz a hallás?	Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy meghallja, amit egy CSENDES szobában egy másik személlyel folytatott beszélgetés során mondanak?	Mekkora nehézséget okoz Önnek, hogy meghallja, amit egy ZAJOS szobában egy másik személlyel folytatott beszélgetés során mondanak?
A	nincs nehézsége	79,7	81,7	66,7
	némi nehézséget okoz	13,6	11,7	21,7
	nagy nehézségei vannak	6,8	6,7	10,0
	egyáltalán nem képes rá	0,0	0,0	1,7
B	nincs nehézsége	75,0	78,7	64,0
	némi nehézséget okoz	22,4	10,7	20,0
	nagy nehézségei vannak	2,6	8,0	12,0
	egyáltalán nem képes rá	0,0	0,0	2,7
	nem tudja	0,0	2,7	1,3

Megj.: A kérdések a hallókészüléket viselőkre az eszköz viselése mellett vonatkoztak.

8. táblázat: *A kognitív funkciókra vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

	Vannak-e nehézségei az emlékezéssel vagy a koncentrálással?		***Az emlékezéssel, a koncentrálással vagy mindkettővel tapasztal nehézségeket?***		***Milyen gyakran fordul elő Önnel, hogy nehézséget okoz visszaemlékezni valamire?***		***Csak néhány dologra, egy csomó mindenre vagy csaknem mindenre nehéz emlékeznie?***	
A	nincs nehézsége	79,7	*emlékezéssel emlékezéssel*	*54,8*	*néha*	*50,0*	*néhány*	*67,9*
	némi nehézséget okoz	13,6	*koncentrálással*	*0,0*	*gyakran*	*39,3*	*csomó minden*	*32,1*
	nagy nehézségei vannak	6,8	*mindkettővel*	*35,5*	*mindig*	*10,7*	*csaknem minden*	*0,0*
	egyáltalán nem képes rá	0,0	*nem tudja*	*9,7*				
B	nincs nehézsége	75,0	*emlékezéssel*	*66,7*	*néha*	*64,5*	*néhány*	*83,9*
	némi nehézséget okoz	22,4	*koncentrálással*	*5,1*	*gyakran*	*32,3*	*csomó minden*	*12,9*
	nagy nehézségei vannak	2,6	*mindkettővel*	*12,8*	*mindig*	*3,2*	*csaknem minden*	*0,0*
	egyáltalán nem képes rá	0,0	*nem tudja*	*5,1*			*nem tudja*	*3,2*
	nem tudja		*nem kíván válaszolni*	*10,3*				

9. táblázat: *A felsőtestre vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

	Gondot okoz-e Önnek, ha derékmagasságból szemmagasságba fel kell emelnie 2 palack vizet vagy szódát?	**Vannak-e nehézségei a kezei és ujjai használatával, például, ha kis tárgyakat kell felszednie, mondjuk, egy gombot vagy ceruzát, vagy palackok, konzervdobozok nyitásakor, zárásakor?**
A	63,3	61,7
	18,3	26,7
	11,7	11,7
	6,7	0,0
B	86,8	78,9
	7,9	9,2
	1,3	9,2
	2,6	2,6
	1,3	0,0

10. táblázat: *A mozgásra vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

		A járással és lépcsőn közlekedéssel mekkora nehézségei vannak?	Okoz-e nehézséget sík terepen 100 méter távolság megtétele?	Okoz-e nehézséget sík terepen fél kilométer megtétele?	Nehézséget okoz-e 12 lépcsőfokon fel- vagy lemenni?	Használ a mozgáshoz bármilyen eszközt segítséget?	
A	nincs nehézsége	48,3	58,3	50,0	40,0	igen	15,0
	némi nehézséget okoz	21,7	11,7	13,3	26,7	nem	85,0
	nagy nehézségei vannak	30,0	25,0	26,7	26,7		
	egyáltalán nem képes rá	0,0	5,0	10,0	6,7		
B	nincs nehézsége	51,3	80,3	65,8	64,5	igen	17,1
	némi nehézséget okoz	31,6	7,9	17,1	19,7	nem	82,9
	nagy nehézségei vannak	17,1	10,5	14,5	14,5		
	egyáltalán nem képes rá	0,0	1,3	2,6	0,0		
	nem tudja	0,0	0,0	0,0	1,3		

11. táblázat: *A fájdalomérzetre vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

	Az utóbbi 3 hónapban milyen gyakran érzett fájdalmat?		Amikor legutóbb fájdalmat érzett, az milyen mértékű volt?	
A	soha	10,0	egy kicsit fájt	22,2
	néhányszor	40,0	valahol a kicsit és a nagyon között	40,7
	havonta	20,0	nagyon fájt	37,0
	hetente	30,0		
B	soha	12,0	egy kicsit fájt	30,3
	néhányszor	48,0	valahol a kicsit és a nagyon között	39,4
	havonta	22,7	nagyon fájt	30,3
	hetente	17,3		

12. táblázat: *A fáradékonyságra vonatkozó kérdésre adott válaszok megoszlása, %*

	Az elmúlt 3 hónapban milyen gyakran érezte nagyon fáradtnak, kimerültnek magát?		Amikor legutóbb fáradtnak, kimerültnek érezte magát, mennyi ideig tartott?		Amikor legutóbb így érezte magát, hogy írná le a fáradtságának a mértékét?	
A	soha	10,0	a nap egy részében	59,3	egy kicsit volt fáradt	16,7
	csak néhányszor	35,0	majdnem egész nap	13,0	valahol a kicsit és nagyon között	42,6
	a napok többségében	26,7	egész nap	24,1	nagyon fáradt volt	40,7
	mindennap	28,3	nem tudja	3,7		
B	soha	17,3	a nap egy részében	72,6	egy kicsit volt fáradt	24,2
	csak néhányszor	45,3	majdnem egész nap	17,7	valahol a kicsit és nagyon között	51,6
	a napok többségében	28,0	egész nap	6,5	nagyon fáradt volt	24,2
	mindennap	9,3	nem tudja	3,2		

Szociológiai Szemle 34(3): 61–91.

Migrációs irányok és motivációk a magyar meleg férfiak körében

Migration patterns and motivations among the hungarian gay community

Szabó Balázs Attila[1]

https:// doi.org/10.51624/SzocSzemle.12659
Beérkezés: 2023.09.05
Átdolgozott változat beérkezése: 2024.04.09
Elfogadás: 2024.05.10

Összefoglaló: A cikk a magyar meleg és biszexuális férfiak migrációs jellemzőit mutatja be egy 1269 fős kérdőíves adatfelmérés eredményei alapján. Egyrészt vizsgálja a múltban történt migrációt a születési hely és a jelenlegi lakóhely között, másrészt jövőbeli költözési szándék esetén a költözés potenciális desztinációi is feltárulnak. A kutatás választ ad a tervezett lakóhely-változtatás okaira is, és összefüggést keres egyéb szociodemográfiai paraméterekkel. Az eredmények azt mutatják, hogy szexuális identitástól függetlenül az egyik legfontosabb migrációs motiváció gazdasági okból fakad. Ez beleillik a többségi társadalom általános migrációs trendjeibe. Ugyanakkor a meleg és biszexuális férfiak körében a gazdasági motiváció kiegészül a szexuális identitás megélésének és kiteljesedésének igényével. A választott migrációs célpontok többsége egyértelműen Budapesthez és nyugat-európai nagyvárosokhoz köthető, ami szintén nem csoportspecifikus, de megjelennek a többségi társadalom általános célpontjai közül kilógó új irányok is.

Kulcsszavak: migráció, LMBT, melegföldrajz, melegmigráció

Abstract: The article presents the migration characteristics of Hungarian gay and bisexual men based on the results of a questionnaire survey of 1,269 respondents. On one hand, it examines past migration between place of birth and current place of residence and on the other one, it explores potential destinations for future migration. The research also provides answers to the reasons for the planned change of residence and looks for correlations with other sociodemographic parameters. The results show that, irrespective of sexual identity, one of the main motivations for migration is economic-related. This fits in with the general migration trends in the majority society. However, among gay and bisexual men, the economic motivation is complemented by the need to experience and fulfil their sexual identity. The majority of the chosen migration destinations are clearly linked to Budapest and large cities in Western Europe, which is also not group-specific. Nevertheless, there are also new directions that stand out from the general destinations of the majority society.

Keywords: migration, LGBT, gaymigration, gaygeography, queergeography, gaystudies

1 PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, email: szba@gamma.ttk.pte.hu

I. Bevezetés

A migráció fogalma alatt a népesség ideiglenes vagy tartós helyváltoztatását értjük (Pirisi–Trócsányi 2019). A legtöbb helyváltoztatás fő oka a társadalmi helyzet megváltoztatásának igénye, ami fakadhat gazdasági, környezeti és számos más okból is. Ez a tanulmány egy speciális társadalmi szegmens, a magyar meleg és biszexuális férfiak földrajzi térben lezajló lakóhelyváltoztatását vizsgálja.[2]

Az Ipsos (2023) legújabb kutatásai szerint globálisan átlagosan a lakosság közel 9 százaléka vallja magát LMBTQ (leszbikus, meleg, biszexuális, transz és queer) személynek, melyből a melegek aránya kb. 3-4 százalék (Ipsos 2023). Ebben a generációk között nagy különbségek vannak, a fiatalabb generációk esetében magasabb az önmagukat LMBTQ csoporthoz tartozónak vallók aránya (Ipsos 2021, 2023). Az LMBTQ személyek migrációjára irányuló kutatások kiemelt fontosságúak, mivel a korábbi kutatások többnyire csak a heteroszexuális migránsokra fókuszáltak.

Jelen kutatás alapja egy magas elemszámú (N = 1269) online kérdőíves kutatás eredményeinek vizsgálata, melyet magyarországi LMBTQ személyek között végeztem. Az elemzésben a mintába került leszbikusok és transzneműek alacsony száma miatt csak a meleg és biszexuális férfiak válaszaira fókuszálok. A kutatás kétlépcsős megközelítésben vizsgálja a helyváltoztatást. Egyrészt, hogy a születési helyéhez viszonyítva az egyén jelenleg hol él, másrészt, hogyha tehetné, potenciálisan hova költözne. Utóbbit az illető jelenlegi lakóhelyéhez viszonyítjuk. A kutatás a migrációs szándék mögöttes okaira is igyekszik választ adni.

II. Szakirodalmi áttekintés

A legtöbb melegmigrációval foglalkozó tanulmányban alapvetően a vidéki melegek városokba áramlását vizsgálták. Egy városban sokkal szabadabban megtapasztalhatók a meleg identitáshoz fűződő igények. Ez az egyik fő (de nem kizárólagos) ok, amiért a melegek a rurális térségekből a városokba áramlanak. Országonként, nemzetenként eltérő lehet az identitáskeresés és -megélés mint migrációs tényező. A melegmigrációs kutatások döntő többsége a várost mint idealizált teret mutatja be, amely lehetővé teszi a nem heteroszexuálisok identitásának szabad megnyilvánulását (Blidon 2008, Cant 1997, Chauncey 1994, Weston 1995). E megközelítés szerint az elszigeteltségben élő és magányos vidéki meleg férfiak városi központokba költöznek, hogy felfedezzék szexualitásukat, teret adjanak annak és egy közösség részének érezhessék magukat a városi térben (Eribon 1999, Annes–Redlin 2012). Számos vidéki egyén próbál menekülni a konzervatív társadalomból, ahova született (Blidon 2008, Rubin 1993, Valentine–Skelton 2003, Weston 1995). A városok katalizátorokká váltak a kortárs meleg kultúrák felépítésében, míg a vidéki helyeket általában kulturális vákuumként írják le (Aldrich 2004, 2013, Knopp 1998, Mort 1995). Ez a vidékről városokba irányuló migrációs megközelítés any-

2 A tanulmány olyan helyváltoztatásokat vizsgál, melyek valamely közigazgatási határ átlépésével járnak. A településen belüli lakóhely-változtatás ugyan megjelenik a kutatásban, de mélységeiben az elemzés során nem tértem ki rá.

nyira beépült a kutatásokba, hogy ezzel egyben a melegek migrációjának forrásává is vált (Binnie 2004, Brown 2000, Cant 1997, Chauncey 1994).

A kutatások többsége a vidéki területeket a heteroszexuálistól, azaz többségi társadalométól eltérő szexualitások korlátozó helyeiként ábrázolja, ellentétben a városi területekkel, amelyeket úgynevezett felszabadító helyekként írnak le. Ezt az egyirányú megközelítést a melegmigráció kapcsán több oknál fogva is kifogásolta Gorman–Murray (2007), akik azzal érvelnek, hogy ez a megközelítés túlságosan leegyszerűsítő, és nem ad részletes nézetet a melegek mozgásának megértésére. Továbbá a vidékből városba irányuló megközelítés azt feltételezi, hogy a meleg identitástudat a vidéki területeken nem tud kifejlődni, és ahhoz városokba kell mennie az egyénnek. Végül amellett is érvelnek, hogy a szexuális identitás a városi térben sem egy rögzült, fix dolog (Gorman–Murray 2007).

Tehát a tudományos kutatások fő sodorvonalától eltérve nem csak egy egyirányú vidék-város migráció létezik. Néhány kutató arra jutott, hogy például az Egyesült Államokban vagy Ausztráliában van egyfajta városokból vidékre költözés is a meleg emberek körében (Kirkey–Forsyth 2001, Smith–Holt 2005). Nem minden esetben a város a végső cél, ugyan a kezdeti szakaszban az identitáserősítésben és -keresésben nagyon nagy szerepe van, de ez idővel elmúlik (Alexis–Meredith 2012). Annes és Redlin (2012) 30 amerikai és 15 franciaországi vidéki meleg férfival készítettek félig strukturált életútinterjúkat. Kutatásuk alapján sok vidéki meleg férfi számára a város elveszíti a kezdeti vonzerejét. Ennek az egyik oka – Annes és Redlin (2012) interjúi szerint – a városokban élő meleg férfiak elnőiesedésében rejlik, ugyanis a nagyvárosi szabadabb légkör lehetőséget teremt a férfiak femininebb megjelenésére, életmódjára (Annes–Redlin 2012). Így a városi tér iránti vonzalom megkérdőjeleződik, és egyszerre felszabadító és fegyelmező térré is válik. Felszabadító, mert lehetővé teszi az azonos neműek vágyainak kibontakozását, ugyanakkor a meleg identitás egy másik, életmód és megjelenés tekintetében femininebb formáját jeleníti meg (Annes–Redlin 2012). Ebben a kutatásban is egyetértenek azzal, hogy a vidéki melegek városi terekbe történő migrációja kulcsfontosságú az identitás kialakulásában, központi szerepet tölt be az életútjukban. A meleg és biszexuális identitásfejlődés legfőbb tapasztalati tere ilyen tekintetben a város, és éppen a kiteljesedés igénye indít el egy vidékről városokba irányuló migrációt (Annes–Redlin 2012). Ugyanakkor a város nem jelenik meg végpontként a vidéki meleg férfiak életében. A femininebb és felületes városi melegterek nem feltétlenül maradnak vonzóak egy vidéken maszkulinabb környezetben szocializálódott meleg férfi számára. Ennélfogva ez a környezet a vidéki meleg férfiakat olyan identitás felvételére kényszeríti, amelyben nem ismerik fel önmagukat. Ebből fakadóan a vidéki térbe való visszatérés ugyanolyan fontos a maszkulin meleg identitás megélése miatt (Annes–Redlin 2012). Ugyanakkor figyelembe kell venni az életút-perspektívát is, miszerint a családalapítás vagy a megállapodás fázisában már nem feltétlenül a nagyvárosi terek jelentik a vonzerőt a melegek számára sem (Wimark–Östh 2014).

A melegek és úgy általában az egész LMBTQ csoport szempontjából probléma, hogy a vidéki területek erősen heteronormatív terek maradnak, amelyek a heteroszexuális családi életmodellt és a szetereotip nemi szerepeket helyezik előtérbe, amelyek megkérdőjelezhetetlenek (Little 2003; Little–Panelli 2007). Ezen konzervatív nézet alól a magyar vidéki terek sem kivételek. D'Augelli–Hart (1987) szerzőpáros már több, mint 30 évvel ezelőtt arról írtak, hogy ez a heteroszexuális kontextus, a heteronormativitás az LMBTQ egyének társadalmon belüli elszigeteltségét tetézi. Továbbá sokszor a többségi társadalom reakcióinak és nyomásának következtében félelemmel és kényelmetlen szituációkkal társul. Ugyan a tanulmány amerikai és franciaországi társadalomra vonatkozik, de ebben a tekintetben, mivel a különböző polgárjogi mozgalmak hazánkban nem hatottak olyan nagymértékben, mint az említett országokban, következtethetünk arra, hogy Magyarországon, ha nem is erősebb a vidéknek ez a fajta hozzáállása, de legalább olyan mértékű, mint a nyugati társadalmakban (D'Augelli–Hart 1987).

A vidéki terek túlnyomórészt egy zárt környezetet jelentenek, ahol hagyományos férfi-női szerepek uralkodnak, és minden ettől való eltérést elítélnek (Campbell et al. 2006). Felmerülhet az ellentétes irányú migráció is abból kifolyólag, amikor éppen az elszigetelődés biztonsága miatt költöznek, menekülnek a melegek akár egy tanyára (Fellows 1996).

A városokba áramlás és a vidékre való visszaköltözés kapcsán érdemes megemlíteni egy olasz kutatást. A kutatásban egyrészt a fiatal LMBTQ olaszok olasz nagyvárosokból Berlinbe irányuló migrációját elemezték. Másrészt Róma és Milánó, mint a legnagyobb olasz városok esetében a belföldi olasz kisvárosok és vidéki terek felé irányuló migrációt vették górcső alá. Rámutat arra, hogy a melegek migrációjának oka a legtöbb esetben nem a szexuális identitás szabadabb megélése, hanem sokkal inkább az alacsony bérleti díjak, jobb munkalehetőség, szakmai önkiteljesedés voltak. Persze mindemellett az is nagy szerepet játszik, hogy egy nyitott, szabad légkör, kreatív környezet és társadalmi támogatás várja például Berlinben az oda költöző LMBTQ embereket.

A vidéki terekbe való visszaköltözés racionális és anyagi motivációjából fakadóan megkérdőjelezik a meleg identitás felvállalásának döntő szerepét, amely a vidékről városokba irányuló melegmigráció egyik alapja. Ennek tükrében a kisméretű városok és a vidéki térségek is az önmegvalósítás és identitás-felvállalás színhelyévé válhatnak, ezzel hidakat képezve a szélsőségesen rurális és nagyvárosi élettér között (Cesare–Kaciano 2016). A városból vidékre való visszatelepülésre számos példa létezik. Wimark és Östh (2014) arról számolnak be, hogy a városok az egyedülálló melegek számára vonzóak, de párra találva a városi lét már kevéssé fontos a számukra. Az utóbbi időben sorra születnek olyan tanulmányok, amelyek nem egyértelműen vidékről városba irányuló migrációként értelmezik a melegmigrációt. Cesare–Kaciano (2016) interjúiból kiderül, hogy ugyan korábban az egyének elköltöztek egy nagyvárosba, ahol az identitásépítés szakasza megtörtént, de később nem példa

nélküli a vidéki térségekbe való visszatérés, ahol már nyitottan felvállalva, új szemlélettel élik mindennapjaikat (Cesare–Kaciano 2016).

Szintén ide kapcsolódik Blidon–Guérin-Pace (2013) tanulmánya, melyben egy online kérdőíven keresztül 3500, magukat melegnek vagy leszbikusnak valló egyént kérdeztek meg Franciaországban. Megkérdőjelezik a „városba menekülés" egyirányú narratíváját, és rámutatnak arra, hogy a melegek és leszbikusok hajlamosak hasonló méretű városba költözni, mint ahol eddig laktak. A költözési motiváció itt is több tényezős, többek között a munkalehetőségek, érzelmek, családi kapcsolatok befolyásolták őket a döntésükben, túlmutatva ezzel a szexuális identitásukhoz kapcsolódó szükségleteken (Blidon–Guérin-Pace 2013).

A migrációs motivációk kapcsán egy svédországi kitekintésben szintén azt láthatjuk, hogy a meleg férfiak migrációjának motivációja nem kizárólag az előbújáshoz, önmaga, szexualitása megéléséhez kapcsolódik. Ugyan a migráció leggyakrabban tanulmányozott oka a szexuális identitásának megélése, felvállalása, mindazonáltal ennek a folyamatnak nem magához a városhoz van köze, sokkal inkább az adott helytől (születési hely, lakóhely) való eltávolodáshoz és a közösségi összetartozás érzésének megtalálásához. A városok általános vonzerő narratívája sokkal erősebb, mint, a szexuális identitás megélésének szerepe. A tanulás, a munkahely és karrier továbbá a család és a barátok, mint társadalmi kapcsolatok is nagyon fontos szerepet játszanak a migrációs döntésben, mely tekintetben Wimark és Östh (2014) nem találtak különbséget a heteroszexuálisok és a meleg fiatalok között (Wimark–Östh 2014).

A korábban említett okok mellett mind a gazdasági problémák, mind a politikai és társadalmi homofóbia lehetnek a migráció kiváltó tényezői, egymást akár erősíthetik is. A 20. századi Magyarország patologizáló modelljei a mai napig hatnak a társadalmi attitűdök és a nyilvános diskurzusok szintjén is. A jelenleg is állami támogatást élvező, egyoldalú szexualitást bemutató és kirekesztő modelleknek destruktív hatásai lehetnek (Takács 2018, Szegedi 2019). A mai Magyarországon az utóbbi években folyamatosan jelen van az LMBTQ téma a közbeszédben és a politikai porondon, továbbá a médiából is sűrűn előkerül az LMBTQ közösség legtöbbször negatív kontextusban, egyfajta veszélyként érzékeltetve a közösség tagjait. Gondolhatunk itt az Alaptörvény-módosításra is, ami kizárja a házasság fogalmából az azonos nemű párokat. Továbbá több olyan LMBTQ közösséget támadó intézkedés és az imént említett dolgok is hozzájárulhatnak az LMBTQ egyének negatív megítéléséhez, és ahhoz, hogy kevésbé komfortosan, feszélyezve érezzék magukat (Takács 2011, Gregor 2011). Ezek a negatív érzetek ráerősíthetnek a migrációs döntés meghozatalára.

Összességében az LMBTQ csoportról készült kutatások mentén kirajzolódnak a főbb problémák a meleg közösségre vonatkozóan is, melyek taszító tényezőként hathatnak a migrációs döntés meghozatalában. Magyarországon az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége által készített felmérés során szinte az összes LMBTQ csoport-

ra vonatkozó mutató rosszabb az EU-átlagnál. Magyarországon 34 százalék mondja azt, hogy csökkent az előítéletesség az LMBTQ emberekkel szemben az elmúlt öt évben. Ugyanakkor 41 százalék azt mondja, hogy az előítéletesség mértéke nőtt. Mindössze a válaszadók 5 százaléka gondolja úgy, hogy a kormány tesz azért, hogy az LMBTQ emberekkel szembeni előítéletesség csökkenjen. Összességében 2019-ben Magyarországon 49 százalék (EU: 42 százalék) érezte magát hátrányos megkülönböztetésben a felmérést megelőző évben. Magyarországon 35 százalék (EU: 38 százalék) nyilatkozott úgy, hogy a felmérést megelőző évben zaklatták, és a megkérdezettek 11 százalékát érték támadások azért, mert az LMBTQ csoporthoz tartozik (FRA 2020). A Háttér Társaság és az MTA Szociológiai Kutatóintézetének közös, 2010-es kutatása szerint minden harmadik válaszadó arról számolt be, hogy a szexuális irányultsága miatt tapasztalt diszkriminációt. Ezeknek az incidenseknek több mint egyharmada nyilvános helyeken, például tömegközlekedési eszközökön vagy az utcán történt. Továbbá a válaszadók 16 százaléka volt már homofóbiából fakadó erőszak áldozata (Karsai 2015).[3]

III. Célkitűzés

A kutatás két fontos kérdésre kíván választ adni. Egyrészt azt vizsgálja, hogy van-e különbség a többségi társadalom és a meleg társadalmi csoport vándorlási motivációi között. Tehát, hogy újlakóhely-választás esetén számít-e a meleg közösség számára, hogy az adott hely társadalma melegbarát, vagy mindössze az anyagi boldogulás, karrier, társas kapcsolatok a fő motiváló tényezők. A kutatás fő hipotézise, hogy van a melegbarát városokba történő költözésre egy világosan kinyilvánított mozgási szándék, és ezzel együtt a melegek társadalmi elfogadottsága jelentős tényező. Megvizsgálom azt is, hogy a költözési szándék hogyan függ össze a társadalmi elfogadottságból fakadó változókkal.

A kutatás másik célja, hogy feltáruljanak a migrációban részt vevő települések és településtípusok, az azok közti viszonylatok erőssége és iránya. Egyrészt vizsgálom, hogy melyek azok a migrációs irányok, amelyeket potenciálisan megjelölnek a magyar meleg férfiak, másrészt hogy a születési helyükhöz képest hol élnek ma a megkérdezettek, és mekkora a költözők aránya. A múltban lezajlott migráció esetében a településhierarchián belüli migrációs folyamatokra is fény derül.

Jelen kutatás témáját és célcsoportját tekintve is hiánypótló Magyarországon, hozzájárul ahhoz, hogy jobban megértsük a meleg közösség migrációval kapcsolatos viselkedésmintázatát. Magyarországon ilyen témában eddig kevés kutatást végeztek. A tanulmány kapcsolódik a melegek migrációjával foglalkozó, nemzetközi irodalomhoz, bemutatva egyes területek taszító, illetve a jóléti rendszerek vonzó

3 Háttér Társaság – LMBTQI kutatás 2023 (még nincs eredmény) – https://hatter.hu/tevekenysegunk/kutatasok/lmbtqi-kutatas-2023

szerepét olyan tényezők figyelembevételével, mint a különböző képzetek, vágyak, érzetek, identitástudatok, melyek elismertek a migrációs döntés befolyásolásában.

IV. Kutatási módszerek

IV.1. Kérdőíves lekérdezés

A kutatás egy kérdőíves felmérésen alapul (1. sz. melléklet).[4] Mivel célcsoportja a nehezen elérhető meleg társadalmi szegmens, így online kérdőíves módszerrel történt az adatfelvétel, amely a magyar társadalomra nézve nem reprezentatív, de a magas mintavételi számnak köszönhetően magára a magyar meleg csoportra vonatkozóan értékes információkhoz juthatunk. Az online adatfelvétel egyik hátránya a reprezentativitás hiánya, továbbá hogy a kutató nem ismeri a kitöltés körülményeit, és a kitöltés alapfeltétele valamilyen informatikai eszközzel való rendelkezés. Ebben az esetben például csak az internethasználó melegeket sikerült elérni.

A megkérdezés az ország legnépszerűbb névtelen meleg társkereső applikációján, a *Planetromeo*n történt. Ennek oka, hogy ezekben az online terekben, az anonimitás mögé bújva sokkal könnyebben érhető el a meleg közösség (Lubowiecki-Vikuk–Borzyszkowski 2016). A megkérdezetteket egyenként kerestem meg egy privát üzenet formájában, melyben a kutatás menetét és tárgyát, valamint az adatvédelmi szempontokat ismertetve, egy bemutatkozást követően kértem az illetőt a kérdőív kitöltésére. A profilokat válogatás nélkül, véletlenszerűen választottam ki manuális módszerrel. Ezenfelül a hólabda kitöltési módszert is alkalmaztam. A kutatói profil virtuális helyszíne először Budapest volt, majd néhány naponta más-más megyeszékhelyre helyeztem át. Mivel a társkereső applikáció működése GPS-alapú is egyben, így nemcsak a profil helyszínén, hanem az azt körülvevő rurális területeken is sikerült kitöltőket találni. A cég felhasználóinak földrajzi elterjedésére jellemző, hogy azok a városokban vagy kisebb központokban tömörülnek. Egyrészt a kisebb települések esetében kevésbé maradhatna anonim az illető, másrészt arra is van opció, hogy a GPS pozícióhoz képest 100 km-es sugarú körben a felhasználó manuálisan adjon meg egy tartózkodási helyet. Az illető lakóhelyére a saját válaszaiból tudtam csak következtetni, hiszen a kitöltés során az imént említett pozíciókat az adatfelvétel nem tartalmazta. A megkérdezés 2020. január és március között zajlott, és a koronavírusra való tekintettel kiemeltem, hogy a válaszadás során a járvány előtti időszakra gondoljanak. A lekérdezés során a válaszadóknak privát üzenetben lehetőségük volt segítséget kérni. Az online megkérdezés módszere az elérések számát tekintve kielégítő volt.

A *Planetromeo* cég által készített 58 843 fős 2018-as, meleg és biszexuális férfiak körében végzett kutatás egyes kérdései inspirálták a kérdőívem összeállítását

4 Szexuális irányultsági alapon való elkülönített hivatalos statisztikák sok más országhoz hasonlóan Magyarországon sincsenek, mivel a szexuális identitás védett adatnak minősül. Az ENSZ Menekültügyi Ügynöksége 2008 óta foglalkozik külön az LMBTQ menekültekkel, és később az EU-ban is felismerték, hogy a szexuális identitás is lehet a migráció fő oka (Lewis 2023). Azonban az emberek szexuális identitására vonatkozó adatok nem reprezentatív és nehezen hozzáférhető adatok lennének, valamint itt a tényleges kényszermigrációról van szó olyan országokban, ahol az LMBTQ embereket akár halállal vagy börtönbüntetéssel sújtják.

(PlanetRomeo 2018). A kérdőív elkészítése után egy tízfős tesztelést végeztem pécsi meleg és biszexuális férfiak körében. Ezt követően kisebb javítások után kezdtem meg a tényleges lekérdezést. A válaszadás anonim és önkéntes volt. Az LMBTQ válaszadók teljes száma 1500 volt, melyből adattisztítás után 1473 hasznos kitöltés maradt. A mintában a női/leszbikus válaszadók száma elenyésző volt a férfiakéhoz képest, ezért az elemzést a meleg férfiakra szűkítettem, így végül 1269 fő került a mintába. A minta főbb demográfiai paraméterek szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja be. Ez fontos abból a szempontból is, hogy egyrészt lássuk, kiket sikerült elérni a megkérdezés során, másrészt hogy ne vonjunk le téves következtetéseket a teljes LMBTQ csoportra vonatkozóan. Könnyen előfordulhat, hogy adott költözési döntés az életkorból vagy más demográfiai változóból fakad, és független a szexuális irányultságtól. A szociáldemográfiai jellemzők változásával a taszító „push" faktorok is könnyen változhatnak (Valentine–Skelton 2003, Corbisiero 2013).

1. táblázat: *A meleg és biszexuális férfiak válaszainak mintamegoszlása*

Mintamegoszlás (N = 1269 fő)									
korcsoport	**százalék**	**családi állapot**	**százalék**	**Iskolai végzettség**	**százalék**	**beosztás**	**százalék**	**felvállalás mértéke**	**százalék**
18 év alatti	**1**	egyedülálló	**66**	alapfokú	**3**	munkanélküli	**4**	semennyire	**12**
18–24 év	**20**	kapcsolatban	**31**	középfokú	**55**	alkalmazott	**47**	részben	**56**
25–39 év	**51**	családos (gyermekkel)	**2**	felsőfokú	**42**	középvezető	**15**	teljesen	**32**
40–59 év	**26**					vezető	**8**		
60 év feletti	**2**	elvált	**1**			vállalkozó	**12**		
						tanuló	**13**		
						nyugdíjas	**1**		

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

IV.1.1. Változók leírása

A kérdőíves lekérdezés jelen kutatást érintő három legfontosabb kérdése, hogy az illető hol született, jelenleg hol él, valamint amennyiben költözne, és már most mehetne, hova költözne, és miért. A válaszadók által megadott településneveket, országokat, térségeket többek között településhierarchia szempontjából kategorizáltam.

A születési hely és a lakóhely esetében a következő kategóriákat adtam meg:

- főváros (Budapest)
- nagyváros (100 ezer lakos felett)
- középváros (20–100 ezer lakos)
- kisváros (5–20 ezer lakos)
- község (5 ezer alatt)

• külföldi város.

Ebben a kérdésben a kisváros, középváros és nagyváros kategóriák összevonásra kerültek, továbbá a külföldön születettek kizárásra kerültek a vizsgálatból.

A potenciális migrációs célpontok esetében a kategóriák a következőképpen alakultak:

• településen belül
• agglomeráció
• hazai falu (vidék)
• hazai város
• hazai főváros
• európai nagyváros
• más kontinens.

Az imént említett opciókból szintén összevonásra került az „európai nagyváros" és a „más kontinens", ezek együtt egy „külföld" kategóriát képeznek. Azonban ez esetben fény derül a településen belüli költözési szándékra is, hiszen miután világosan kinyilvánították költözési szándékukat, a célhelynél megadhatták a saját településüket is vagy kiválaszthatták a „településen belül" kategóriát . Lényegében a kettő egy és ugyanaz, így az elemzésnél ezeket is összevontam. Tehát aki költözne és a következő kérdésnél a saját települését adta meg, az értelemszerűen településen belül váltana lakóhelyet.

A potenciális migrációs célterületek tételes bemutatásakor kiszűrésre kerültek azok a válaszok, amelyek során a kitöltők világosan kifejezték, hogy nem költöznének, de ennek ellenére megadtak valamilyen desztinációt (2 ábra). Mivel ez egy nyitott kérdés volt, és több választ is megadhattak, így az összes említett célterületet vettem alapul az ábrázolásnál.

Emellett a helyben maradás, illetve a költözés okaira is rákérdeztem, mely indokokat szintén szabad válasz formájában fogalmazhattak meg a kitöltők, melyek le lettek kódolva. Ebből fakadóan 25 különböző kategória jött létre az okok vizsgálatánál, ezeket a 7. ábra szemlélteti. Ennek az ábrának az alapjai azok a Magyarországon élő meleg férfiak voltak, akik költözési szándékukat kinyilvánították, és meg is indokolták annak okát. Ezeket a kezelhetőség és az áttekinthetőség érdekében hét, illetve hat fő kategóriába soroltam be, melyek a következők:

a születési helyről a jelenlegi lakóhelyre költözés esetében:

• szexuális identitáshoz kapcsolódó okok
• gazdasági okok, szakmai fejlődés
• társadalmi kapcsolatok
• szubjektív érzelmi kötődés a helyhez
• életstílus, hely varázsa
• társadalmi vagy gazdasági lehetőség hiánya
• nem tudja;

a lakóhelyről a potenciális célhelyre történő migrációs szándék esetében:

- szexuális identitáshoz kapcsolódó okok
- gazdasági okok, szakmai fejlődés
- társadalmi kapcsolatok
- szubjektív érzelmi kötődés a helyhez
- életstílus, hely varázsa
- politikai környezet.

Természetesen ezek a kvalitatív eredmények, szabad megfogalmazású indoklások másféle csoportosításba is sorolhatók.

A kutatás kitér az egyén társadalmi helyzetének, boldogságának függvényében történő elemzésekre is. Ezekhez a kérdésekhez kapcsolódóan a válaszlehetőségek megadott kategóriákból álltak, melyek közül a kitöltő csak egyet választhatott. A potenciális külföldre vagy belföldre történő migráció elemzésekor a következő három kérdés mentén végeztem vizsgálatokat:

1. *Érte-e Önt az elmúlt egy évben hátrányos megkülönböztetés, azért mert LMBT+ tagja?*
2. *Milyen mértékben vállalja fel másságát a mindennapokban?*
3. Összességében mennyire érzi magát boldognak?

Az első kérdésnél eldöntendő választ adhattak. A második kérdésnél három kategória volt megadva: az első, amikor az illető semennyire nem vállalja fel, a második esetben részben felvállalja, és végül a harmadikban teljes mértékben felvállalja a szexuális identitását a környezete előtt. A harmadik kérdésre egy négyfokozatú Likert-skálán válaszolhattak, amelyen az egyes az „egyáltalán nem boldog", a négyes pedig a „határozottan boldog" válaszokat jelentette.

További adalékként fontos tényező lehet a migrációs döntés meghozatalánál, hogy a motiváció mellett rendelkezik-e olyan mértékű jövedelemmel vagy iskolai végzettséggel, amely elősegíti a helyzetváltoztatásban. Az említett két kérdésből fakadóan azt is vizsgáltam, a magasabb iskolai végzettségűek vagy a nettó 200 ezer forint feletti jövedelemmel rendelkezők eltérnek-e az alacsonyabb iskolai végzettséggel/jövedelemmel rendelkezőktől. Természetesen a költözési szándék megvalósulását számos egyéb tényező is befolyásolhatja, melyekre nincs teljes rálátásunk.

IV.2. Térképes ábrázolások QGIS 3.16.14. szoftverben

Jelen esetben egy egyszeri, időben pontszerű adatfelvétel eredményei kerülnek térképezésre, a kérdőívben megadott földrajzi helyek alapján. Az ábrázoláshoz Európa országainak WGS-84 vetületű vektoros térképét használom alaptérképként. Angolul *origin-destination map*nek, magyarul leginkább áramlástérképeknek hívjuk ezt a fajta megjelenítési módot. A sugárirányú áramlási térképeken egyetlen forrás és több úti cél közötti kapcsolatok jeleníthetők meg. Az adott mozgást úgy jeleníti meg, hogy a külön vonalak az adott kiindulási pontból sugárirányba vezetnek ki. A sugárirányú áramlástérképe-

ket objektumok különböző területek közötti mozgásának bemutatására használják (Graser et al. 2019). Ebből fakadóan a népesség térbeli mozgásait is jól képes bemutatni. A népességet egy áramlási vonalnak, irányvektornak tekinti. Ezzel lehetővé válik a vizualizációja annak, hogy jelen kutatás esetében Magyarországól a meleg és biszexuális férfiak potenciálisan hova költöznének. Ezek a vonalak nem tényleges utakat jelölnek, csak szimbolizálják az irányokat. Mindemellett a vonalak, illetve nyilak vastagságával az adott viszonylat népszerűségét, intenzitását is megmutatja (Chang 2012). Minél több az adott irányból adott irányba tartó válaszok száma, a vektor annál vastagabb.

IV.3. Statisztikai elemzések

A migrációs szándékot és annak okait bináris logisztikus regressziós modellel vizsgáltam. A regresszióelemzés egy 543 fős mintán került lefuttatásra. Az elemszámban a kérdőívet kitöltő 1269 emberhez képest a csökkenés főleg a migrációs ok változó miatt következett be; a többi kérdéshez képest magas volt azok aránya, akik erre a kérdésre nem válaszoltak. A legjellemzőbb költözési ok az életstílusváltás volt. Az életstílusváltás kategóriába a következő válaszok tartoztak: magasabb életszínvonal, élhetőség, fejlettség; más kultúrák megismerése; nagyvárosi élet, nyüzsgés; klíma, időjárás; több lehetőség; kalandvágy, kíváncsiság; szabadabb életstílus. A kategorikus változók közötti kapcsolatok feltárására kereszttábla-elemzéseket is használtam.

V.Eredmények

V.1. Jelenlegi lakóhely a születési helyekhez viszonyítva

A születési helyhez viszonyított jelenlegi lakóhely egy múltban lezajlott migrációs folyamatot tár fel. Ebben az esetben megmutatja azt, hogy az elért minta tagjai milyen szinten és dimenzióban voltak mobilisak az eddigi életük során. Ugyanakkor nem derül fény a visszatelepülésekre, azaz arra, ha valaki időközben már ugyan elköltözött, de aztán visszatért. Ugyanígy nem ad információt arról sem, hogy a településen belül vagy alsóbb települési szinteken milyen mozgások voltak.

Az 1. ábrán bemutatott eredményekből láthatjuk, hogy a fő mozgási irány lényegében minden településről a fővárosba, Budapestre vezet. A vizualizációból nem, de a kutatásból kiderült, hogy a másik csomópont Pest megye, mely vélhetően a budapesti agglomeráció településeihez köthető. A külföldre vándoroltak aránya az összes mozgáshoz viszonyítva elenyésző. Tehát elmondható, hogy a múltban lezajlott migráció a magyarországi melegek körében döntően belföldi volt. Azon belül is Budapestre és a nagyvárosok közvetlen környezetébe irányult. Ez az általános „vidék-főváros" irányú migráció nem speciális jellemvonása a vizsgált csoportnak, a többségi társadalom esetében is ugyanezek az irányok figyelhetők meg. A melegek migrációjával foglalkozó legtöbb nemzetközi tanulmány is igazolja ezt a fajta, vidékről városokba irányuló narratívát (Eribon 1999, Annes–Redlin 2012, Valentine–Skelton 2003). Világosan látszik, hogy a megtartó szerepe leginkább Budapestnek (közel 25

százalék) és a középvárosoknak (például: Komárom, Komló, Szekszárd) (14 százalék) erős, szemben a nagyvárosokkal (például: Pécs, Győr), amelyeknél ez csak közel 7 százalékot ért el. A kis-, közép- és nagyváros kategóriák lélekszám szerinti meghatározása a módszertani fejezetben található. Közvetlenül a községekből külföldre senki sem vándorolt a mintából, ugyanakkor azoknak a száma, akik a községekből a fővárosba vándoroltak, megegyezik a községekben maradók számával.

Összességében a teljes mintából 61 százalék váltott lakóhelyet a születési helyéhez képest, ezzel szemben 39 százalék volt a helyben maradók aránya. A születési helyhez viszonyított lakóhelyváltások esetében döntően belföldi migrációról van szó, mindössze a költözők 3,6 százaléka költözött külföldre. Azoknál, akik maradtak, a településhierarchia csökkenésével egyenesen arányos a költözési hajlandóság. A költözők közül 17 százalék Budapesten, 61 százalék valamilyen megyeszékhelyen és 22 százalék kisebb városban vagy községben született. Ezzel szemben jelenleg 62 százalék Budapesten, 20 százalék valamilyen megyeszékhelyen és 18 százalék egyéb kisebb városban vagy községben él.

Az a feltevés, hogy a melegmigráció belföldi viszonylatai mindig azt eredményezik, hogy a mozgás egy olyan nagyvárosi terület irányába mutat, ami többféle kapcsolódási lehetőséget kínál az egyénnek (Chauncey 1994, Higgs 1999, Hubbard 2012), ebben a magyar vizsgálatban is megállja a helyét. Főleg, hogy Budapest egy meghatározó migrációs erőközpontja az egész Kárpát-medencének (Kincses 2023). A migrációs folyamat nyomán a város tehát a nyitottság helyeként jelenik meg.

1. ábra: *A magyarországi meleg és biszexuális (férfi) közösség születési helye és a jelenlegi lakóhelye közötti kombinációk százalékos megoszlása. A születési helyek szerint, különböző árnyalatokkal csoportosítva. N = 1168 – 2020*

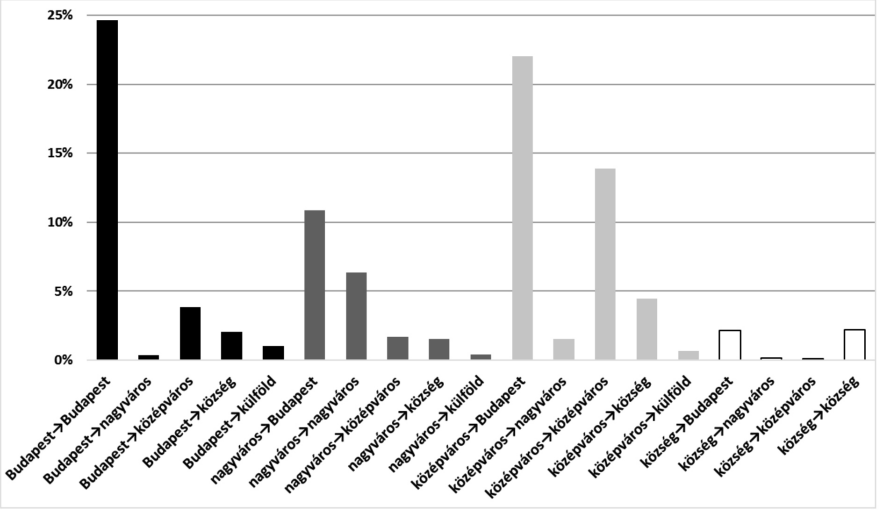

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A melegek esetében nem ritka, hogy az identitáserősítés fázisa után visszatérnek az eredeti lakóhelyükre (Gorman–Murray 2007, Cesare–Kaciano 2016). Azonban a településen belüli mozgásokkal vagy esetleges visszatelepülésekkel ebben a kutatásban nem foglalkozunk.

V.2. Potenciális költözési célterületek a jelenlegi lakhelyhez viszonyítva

Arra vonatkozólag, hogy hányan nyilatkoztak úgy, hogy költöznének a jövőben, egy háromfokozatú skálán 25,61 százalék *igen*nel, 27,9 százalék *talán*nal és 46,49 százalék *nem*mel válaszolt. Így összességében saját bevallásuk szerint a minta 53,51 százaléka lehet potenciális migráns a jövőben. Közülük annál a kérdésnél, hogy *„Ha már most tudna költözni, akkor hova költözne?”*, 50,43 százalék nevezett meg valamilyen viszonylatot. A válaszadók 42,34 százaléka valamilyen belföldi migrációban gondolkozik, itt főként Budapest a célpont az ország minden részéről. A további 57,66 százalék potenciális külföldi célországa teljes mértékben a *nyugati civilizáció* országaira koncentrálódik, beleérve az észak-amerikai kontinenst is (2. ábra). Ebben a vonatkozásban elmondható, hogy a legjellemzőbb célországok egyben a világ leginkább melegbarát országai közé is tartoznak.[5] Ezekben az országokban egyben az azonos nemű párkapcsolatok intézményesítettsége is magas fokú, mely a magasabb társadalmi elfogadottsággal is összefüggésbe hozható. Ezek nevezetesen Dánia, Hollandia, Svédország, Svájc, Norvégia, Finnország, Spanyolország, Belgium, Franciaország és az Egyesült Királyság (Takács–Szalma 2012). Egy-egy ország melegbarát jellegét számos felmérésből megtudhatjuk. Például a Nemzetközi Leszbikus, Meleg, Biszexuális, Transz és Interszex Szövetség (ILGA) vagy az Asher & Lyric kutatócsoport minden évben összeállítja és közzéteszi az országok LMBTQ közösségek szempontjából biztonságos vagy éppen veszélyes helyzetét rangsoroló listát.[6] Magyarországon az LMBTQ emberek társadalmi elfogadottságának alacsony foka reális taszító tényezőként hathat az itt élő melegekre és az LMBTQ csoport más tagjaira is (Takács–Szalma 2020). Ugyanakkor a jelenleg vizsgált minta indoklásaiból tudjuk, hogy a migrációs szándék mögött nemcsak a nyitott elfogadó társadalom és a politikai berendezkedés áll, hanem ugyanolyan mértékben a magasabb kereseti és több munkalehetőség, tanulás vagy karrier utáni vágy.

A belföldi migrációs célterületek közel a minta felét teszik ki. Emellett, ha a külföldi országokat nézzük, jól látszik, hogy már nem csak a klasszikus Ausztria, Németország vagy az Egyesült Királyság az első úti cél, mint az általában a magyar társadalomról elmondható[7] (Blaskó–Gödri 2014; Siskáné et al. 2017). Megjelennek olyan melegbarát, nyitott országok is, mint Spanyolország, Svédország vagy Franciaország (Jordi Calabuig 2022) (2. ábra). A tengerentúli célokat vizsgálva az sem egy általános

5 Rainbow Europe 2021 – https://rainbow-europe.org/country-ranking

6 Asher & Lyric Fergusson https://www.asherfergusson.com/lgbtq-travel-safety/

7 KSH – https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0031.html

tendencia az összlakosságra nézve, hogy az USA és másodsorban Kanada ilyen határozottan kiugrik a célországok közül. Ezek lennének azok a specifikumok, amelyek különbséget mutatnak a magyar heteroszexuális és nem heteroszexuális társadalom migrációs döntéseiben.

2. ábra: *A legnépszerűbb potenciális migrációs célok a magyarországi meleg és biszexuális férfiak körében 2020-ban (N=640). Jelmagyarázat: világosszürke: belföld; sötétszürke: Európa; sávozott: más kontinens; fehér: egyéb*

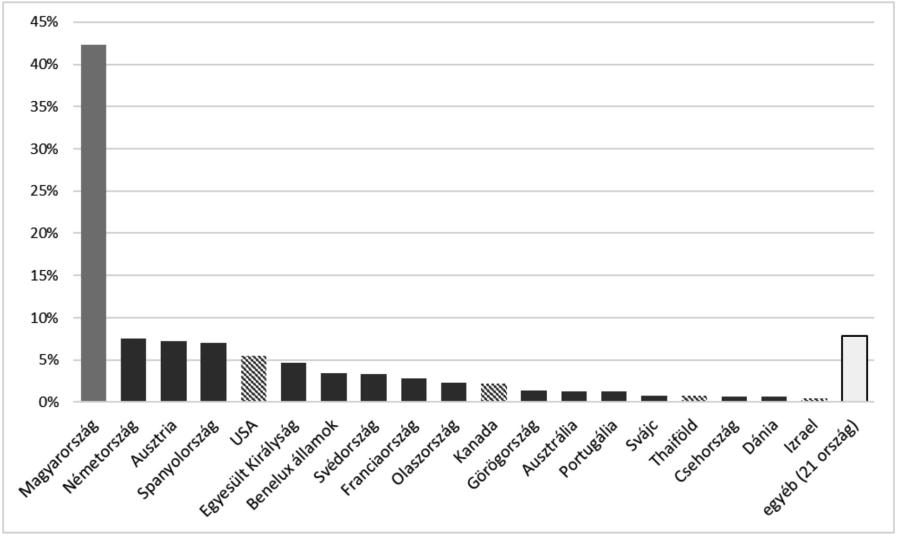

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A születési hely és a lakóhely vonatkozásában településtípusokra bontva a következő megállapításokat tehetjük. A fővárosunk egyértelműen megtartó szereppel rendelkezik, ami szintén jellemző még a kisebb városainkra is, melyek döntő többsége a budapesti agglomerációban helyezkedik el. A jövőbeli költözési hajlandóságnál már magasabb értékeket kapunk a településhierarchia alsóbb szintjeiről is, azonban itt is igaz, hogy a fővárosi lakosság sokkal mobilisabb. A városok kiugró értéke itt is az agglomerációs többséget jelenti. A célhelyek vonatkozásában elsősorban belföld a jellemző, amin belül a főváros, Budapest dominanciája kimagasló. Külföldi desztinációk esetében az európai nagyvárosok a leginkább vonzó migrációs területek (2. táblázat).

2. táblázat: *A magyarországi meleg közösségen belüli maradók és költözők lakóhely szerinti megoszlása a településhierarchia tükrében. A táblázatban szereplő százalékok esetében a mintanagyság alapja az adott kategóriában szereplő válaszok száma. A költözni vágyók céljai. - 2020 (szerk. Szabó B.A.)*

nem költözne (lakóhely)	százalék	költözne (lakóhely)	százalék	költözne (célhely)	százalék
Budapest	**62,6**	Budapest	**45,6**	más kontinens	**10,7**
megyeszékhely	**11,1**	megyeszékhely	**11,1**	európai nagyváros	**38,5**
város	**15,7**	város	**23,4**	egyéb külföld	**7,1**
község	**8,1**	község	**15,3**	Budapest	**22**
külföldi város	**2,5**	külföldi város	**3,7**	magyarországi város	**9,7**
				magyarországi falu/vidék	**7,5**
				agglomeráció	**3,5**
				településen belül	**1**
	100 százalék		**100 százalék**		**100 százalék**

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A külföldi költözési célországokat bemutató sugárirányú áramlástérkép a 3. ábrán látható. A térkép alapját az a 640 fős minta adja, akik megjelöltek valamilyen külföldi migrációs célt. A nyilak vastagságából egyértelműen látszik a nyugat-európai irányba való eltolódás. Határozottan megjelenik a magyar összlakosságra is jellemző klasszikus Ausztria, Németország, Benelux államok és Egyesült Királyság irányvonal[8] (Blaskó–Gödri 2014, Siskáné et al. 2017). Ugyanakkor figyelemre méltó másik két jelentős irányvonal megjelenése is, amely már felfogható a magyar meleg közösség sajátos migrációs elképzeléseinek. Nevezetesen Észak-Amerika kiugró értékei, melyek nagyobb részt az USA-t, kisebb részt Kanadát jelölik. Ezeken belül is nagyvárosi urbánus térségekre kell gondolni. A társadalmi elfogadottság és az azonos neműek közötti házasságról alkotott lakossági vélemények mentén jól meghatározhatók a melegbarát országok (Ipsos 2021). Ezek közé tartozik a másik legjelentősebb migrációs irány: Spanyolország, Európa egyik legbefogadóbb és melegbarátabb országa, amely pezsgő meleg kulturális élettel rendelkezik (Jordi Calabuig 2022). Itt városi szinten Barcelonát és a Kanári-szigeteket említették a legtöbben. Mérsékelt az érdeklődés az észak-európai országok iránt és néhány mediterrán ország felé is, mint például Görögország vagy Olaszország.

8 KSH – https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0031.html

3. ábra: *A magyarországi meleg közösség potenciális migrációs irányai és annak mértéke áramlástérképen bemutatva – 2020*

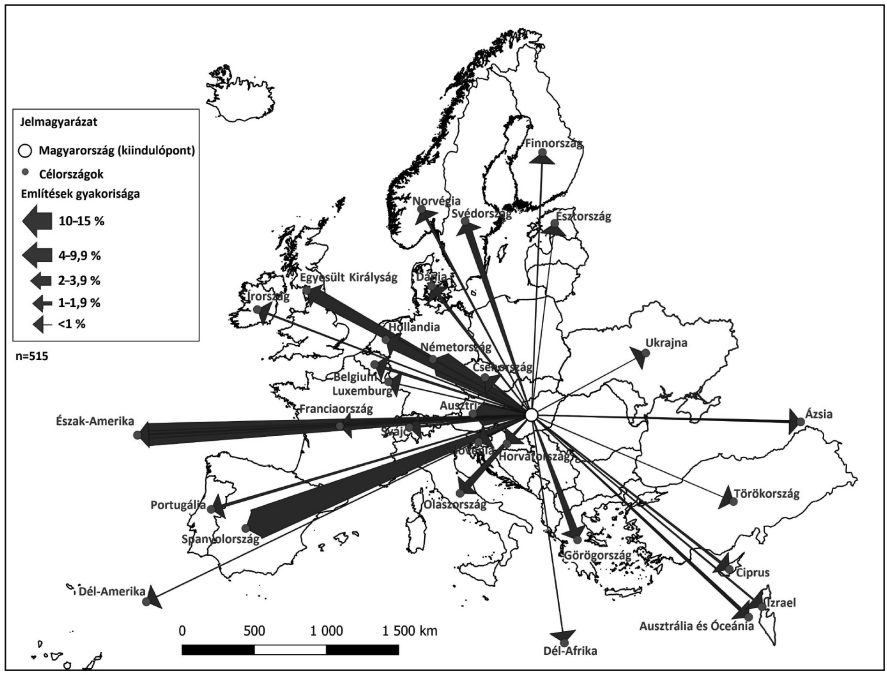

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A válaszadók megadhattak országokat, illetve településneveket egyaránt. Amennyiben csak az említett településneveket vesszük számításba, egyértelműen kimagaslik Budapest, majd megjelennek a nyugat-európai fővárosok és más nagyvárosok, mint: Bécs, Berlin, London, Párizs, Barcelona, Amszterdam. Köztük elvétve egy-egy magyar megyeszékhely, mint Szeged, Pécs, Székesfehérvár, Debrecen és Győr. Ebből a sorból kilóg ugyan, de a nyugati társadalom városaihoz sorolhatóan megjelenik New York is. A minta itt csak azokból áll, akik egy-egy településnevet adtak meg a válaszadás során. Az világosan látszik, hogy az említett nyugat-európai nagyvárosok egyben melegbarát települések is (Szabó–Sümeghy 2023), azonban ez nem bizonyít ok-okozati összefüggést. Megállapíthatjuk, hogy a potenciális migrációs célvárosok közül a magyar melegek körében Budapest migrációs vonzereje településszinten is megkérdőjelezhetetlen. Ez össztársadalmi szinten is így van a magyarok körében (Kincses 2023).

A vándorlási szándék településtípusok közötti különbségeit vizsgálva azt látjuk, hogy általában véve a külföldre irányuló vándorlási szándék minden településkategóriában magasnak mondható. Ugyanakkor a Budapesten élők a döntő hányada, azaz 80 százaléka külföldre menne, ha elköltözne (4. ábra). A vidéki városainkban élők 38 százaléka Budapestre vándorolna, és 45 százaléka külföldre (5. ábra). A falvakban élőknél a legmagasabb Budapest vonzereje (közel 40 százalék), itt még a külföldet is

megelőzi (33 százalék), továbbá azt látjuk, hogy a helyben maradás ezekben a rurális településekben a legesélyesebb (6. ábra). A településhierarchia csökkenésével egyértelműen látszik, hogy a vándorlási hajlandóság – talán a képesség hiányában – egyre alacsonyabb fokú (4–6. ábra). A településhierarchia kapcsán felhívnám a figyelmet Béres-Deák (2015, 2022) kutatási eredményeire, amelyekben arra a következtetésre jutott, hogy a falusi szülők nagyobb hajlandóságot mutatnak a gyermekük szexuális orientációjának felvállalására a környezetük előtt, mint a kisvárosban élők. A kisvárosban nagyobb szerepet játszik ebben a döntésben a presztízs elvesztése, vagy a környezetükben élők elutasító véleményétől való félelem (Béres-Deák 2015, 2022). Azonban a jelen kutatás eredményei vizsgálják azt, hogy milyen mértékű összefüggés van a vidéki terek és a homofóbia mértéke között.

4. ábra*: A Budapesten élő meleg és biszexuális férfiak térségszintű potenciális vándorlási céljai (N = 521). (szerk. Szabó B. A.)*

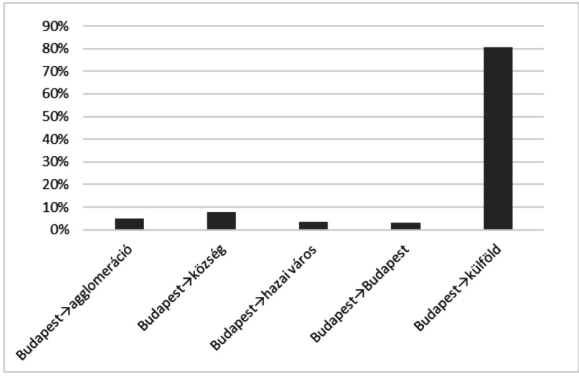

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

5. ábra: *A vidéki városainkban élő meleg és biszexuális férfiak térségszintű potenciális vándorlási céljai (N = 251)*

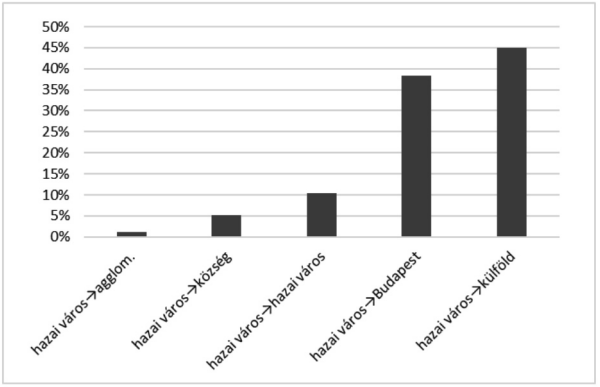

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

6. ábra: *A falvakban élő meleg és biszexuális férfiak térségszintű potenciális vándorlási céljai (N = 94).*

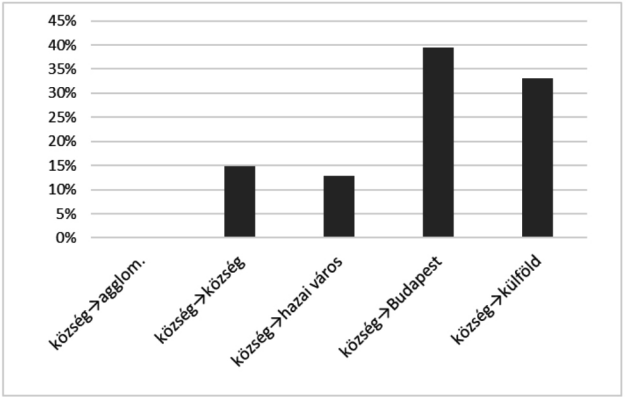

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

V.3. A migrációs szándék okainak vizsgálata

A bináris logisztikus regresszió alkalmazása során a belföldre költözni vágyókat állítottam szembe a külföldre költözni vágyókkal, ahol az 1-es érték a külföldre költözést, a 0 a belföldre költözést jelentette (3. táblázat). Az életkor, a képzettségi változók és a költözési desztináció között nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat. A lakóhely esetében, ahol aki a községhez képest a fővárosban lakik, az tízszer nagyobb esély-

lyel megy külföldre, mint belföldre, ez az összefüggés statisztikailag is szignifikáns. A község referenciacsoporttal összevetve azonban egyik-másik településkategória nem mutat szignifikáns eltérést. Azok, akik az identitásból fakadóan költöznének el, a referenciacsoportot alkotó életstílusváltás miatt költözőkkel szemben közel háromszor nagyobb eséllyel mennek külföldre. Szintén összefüggésbe hozható a külföldre való migrációs törekvéssel a politikai (ha valaki politikai ok miatt költözne, akkor a referenciacsoporthoz képest 19-szeres eséllyel megy külföldre) és a gazdasági (+78 százalék esély) ok. Egy magyar összlakosságon végzett migrációs vizsgálatban a politikai helyzet a harmadik legfontosabb helyen szerepelt, mint taszító tényező (Siskáné et al. 2017). Azok közül, akiknek volt bármilyen negatív tapasztalata a szexuális identitás miatt, 71 százalékkal nagyobb eséllyel mennének külföldre, mint belföldre, azokhoz képest, akiket egyáltalán nem ért ilyen. A szexuális identitás felvállalásának vizsgálata esetében nincs szignifikáns kapcsolat. Ez arra is visszavezethető, hogy a jelenlegi minta 32 százaléka teljesen, míg 56 százaléka részben felvállaltan éli mindennapjait. Ez kimagasló egy korábbi, 2019-ben az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége (FRA) által készített felméréshez viszonyítva, ahol Magyarországon mindössze 32 százalék volt a teljesen vagy részben felvállaltan élők aránya az EU 47 százalékos értékéhez képest.[9] A boldogság tekintetében gyenge kapcsolat mutatható ki az „egyáltalán nem boldog" és az „inkább boldog" válaszok és a külföldre költözés szándéka között. Tehát aki inkább boldog, az kisebb eséllyel menne külföldre, mint aki egyáltalán nem érzi magát boldognak. Ugyanakkor összességében mindegyik kategória esetében kicsi a külföldre, és magas a Budapestre irányuló költözési szándék.

9 FRA – EU LGBTI survey II. A long way to go for LGBTI equality – Country data, Hungary, 2020.

3. táblázat: *Bináris logisztikus regresszióból származó esélyhányadosok. Függő változó: külföldre/belföldre költözne*

Vizsgált jellemző	OR[1]	95 százalék, CI[2]	P-érték
Életkor	**0,99**	**0,96; 1,01**	**0,2**
Képzettség			
alapfokú	–	–	
középfokú	0,87	0,31; 2,41	0,8
felsőfokú	2,19	0,75; 6,43	0,2
Munkahelyi beosztás			
alkalmazott	–	–	
munkanélküli	0,77	0,28; 2,05	0,6
középvezető	1,55	0,76; 3,27	0,2
vezető	1,05	0,43, 2,62	>0.9
vállalkozó	1,84	0,87; 4,10	0,12
inaktív	1,03	0,57; 1,90	>0,9
Lakóhely			
község	–	–	
főváros	9,98	5,10; 20,2	<0,001
nagyváros	1,21	0.53, 2.78	0,70
középváros	1,79	0.85, 3.81	0,13
kisváros	1,38	0.59, 3.26	0,50
Ha költözne, mi annak az oka?			
életstílus	–	–	
identitás	2,88	1,74; 4,88	<0,001
gazdaság	1,78	1,01; 3,17	0,05
kapcsolatok	0,63	0,18; 2,21	0,50
politika	19,0	3,30, 3,63	0,01
Érte-e negatív megkülönböztetés azért, mert meleg?			
soha	–	–	
igen	1,71	1,11; 2,66	0,02
Felvállalás mértéke			
semennyire	–	–	
részben	0,77	0,38; 1,53	0,5
teljesen	0,77	0,35; 1,66	0,5
Boldogság foka			
egyáltalán nem	–	–	
inkább nem	0,48	0,17; 1.28	0,15
inkább igen	0,39	0.15, 1.01	0,06
határozottan igen	0,52	0,18; 1,46	0,2

[1]*OR = Odds Ratio*
[2]*CI = Confidence Interval*
Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

A migrációs motivációk vizsgálatakor a leggyakrabban említett vonzó tényező az elfogadóbb, nyitottabb társadalom volt. Korábban már említésre került, hogy a főbb költözési motiváció az identitástudathoz kapcsolódó indokon alapszik. Érdemes az okokra vonatkozó eredményeket egy másik, szintén egykori szocialista országban készült hasonló tanulmánnyal is összevetni. Ebben már elvándorolt lengyel melegeket kérdeztek meg kérdőíves formában az Egyesült Királyságban. Azt találták, hogy az ő esetükben is az egyik fő taszító okok közé tartozott a homofób hazai környezet, valamint a családtagok és barátok miatti migráció. Az egyesült királyságbeli lengyel meleg migránsok több mint negyedénél megjelent migrációs indokként a lengyel homofób környezet és az elfogadás hiánya.

(Szulc 2019). Ez a relatíve homofób környezet a kelet-európai országokhoz hasonlóan Magyarországon is jelen van (Takács–Swart 2021, Fitzgerald et al. 2014). Visszatérve a saját eredményekre, a magasabb kereset, jobb munkahelyek lehetősége nem meglepő módon az első motivációs tényezők között van, lényegében ugyanolyan fontosságú, mint az előbb említett elfogadó társadalom (7. ábra). A lengyel tanulmányban a legfőbb ok (31 százalék) munkavállalás volt (Szulc 2019). A magyar összlakossággal összevetve a költözési motivációk nagyon hasonló képet mutatnak, mint a jelen kutatás eredményei. Ugyan ezek egy 2017-es tanulmányon alapszanak, érdemes összevetni az eredményeket, hiszen ebben pont a kivándorlási szándékot és a célországválasztást meghatározó vonzó és taszító tényezőket kutatták (Siskáné et al. 2017). A kivándorláshoz kapcsolódó legfőbb vonzó és taszító migrációs tényezők a magyar összlakosság körében a gazdasági, anyagi problémák és a megfelelő munkahelyek volt, amely eredmény nagyjából megegyezik a jelen kutatás eredményeivel (Siskáné et al. 2017). A magyarországi, főként a vidéki területek nagyban elmaradnak a környező országokban lévő vagy akár budapesti fizetésektől, munkalehetőségektől.[10] A jobb munkahely és magasabb keresetek iránti költözési motivációt tekintve egyáltalán nem különböznek a meleg és biszexuális férfiak a többségi társadalom tagjaitól. Lényegében a főbb taszító tényezők egyben jól lefedik a Berényi (2006) által is sokszor használt szociálgeográfiai alapfunkciókat (Partzsch 1970). Ilyen a munka, a lakóhely (mely jelen esetben egy biztonságos tér), és hangsúlyosan megjelenik egy kevésbé emlegetett funkció, a közösséghez tartozás igénye, melyben az egyén identitása kiteljesedhet. Tehát a fő vándorlási motivációk a gazdasági okok és az önmaga, vagyis szexuális identitásának megélése voltak. Ezeket követően jelennek meg olyan motivációk, mint a nyugalom, csend, jó levegő, természeti környezet, valamint a táj szubjektív szeretete. Az összlakosság esetében szintén közepesen fontos tényezőként jelenik meg a természeti környezet, mint vonzó tényező (Siskáné et al. 2017). A magasabb életszínvonal, élhetőség, fejlettség, valamint a nagyvárosi életforma, más kultúrák megismerése is a közepesen fontos vonzó tényező a magyar melegek körében. Ugyanilyen fontosságú az egyén szexuális identitásának kiteljesedése és a szélesebb ismerkedési és párkapcsolati lehetőségek. Ez az eredmény itt kapcsolódik össze a korábban említett, melegek körében általánosnak mondható identitáserősítési és -kiteljesítési igénnyel. Ez az eredmény összefügg azzal, hogy a döntő többség Budapestre vagy nyugat-európai fővárosokba szeretne költözni.

Az egyértelmű költözési szándék nélküliek is megindokolták a maradásuk okát. A korábbi fejezetben már láthattuk, hogy a településhierarchia csökkenésével arányosan nő a maradni vágyók száma. Indokként legtöbbször csak valamiféle szubjektív érzelmi kötődés a tájhoz, ami megjelenik. Ők általában csak annyit válaszoltak, hogy „tetszik" nekik a hely, „szeretik", vagy egyszerűen csak „jó ott". Ugyanilyen szubjektív indokokkal magyarázza Siskáné et al. (2017) az összlakosságra vonatkozóan, a rurális térségekben élő, vándorlási szándékkal nem rendelkezők döntését. A következő megállapításokat a válaszok keresztábla-elemzéseire alapozom. Főleg

10 STATISTA - https://www.statista.com/statistics/557777/average-annual-salaries-in-europe/ EUROSTAT https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20221219-3

azoknál, akik önazonosan élnek és magasan képzettek, szignifikáns kapcsolat van a szexuális identitáshoz kapcsolódó indokokkal, mint amilyen az egyén önmaga megélése, kiteljesedése melegbarát környezetben vagy a különböző LMBTQ lehetőségek, magasabb ismerkedési esélyek. A költözésre vonatkozó anyagi lehetőség vizsgálatakor azoknak a száma, akik legalább középfokú végzettséggel és legalább 200 ezer forintos nettó jövedelemmel rendelkeznek, a teljes minta 28 százaléka. Akik valamilyen gazdasági vagy végzettségi szempont miatt kevésbé lennének képesek költözni, leginkább a lehetőség hiánya miatt, valamint a lakóhelyhez való szubjektív érzelmi kötődés miatt nem költöznek. Amennyiben viszont mennének, akkor a jobb megélhetés és több munkalehetőség a fő motivációja ennek a csoportnak. Akiknek saját bevallásuk szerint nincs lehetőségük a mobilitásra, elsősorban a munkalehetőség és gazdasági okok miatt mennének el. A helyekhez szubjektíven érzelmileg kötődők ugyanezért az oknál fogva költöznének el, ha mennének, *„mert tetszik nekik”*. A társadalmi kapcsolatok fontossága és a gazdasági okok miatt maradóknak más költözési motivációkkal kapcsolatban nem mutatható ki szignifikáns összefüggés.

7. ábra: *A migrációs szándék okainak ismertetése, szabad válaszlehetőségek alapján. (N = 702)*

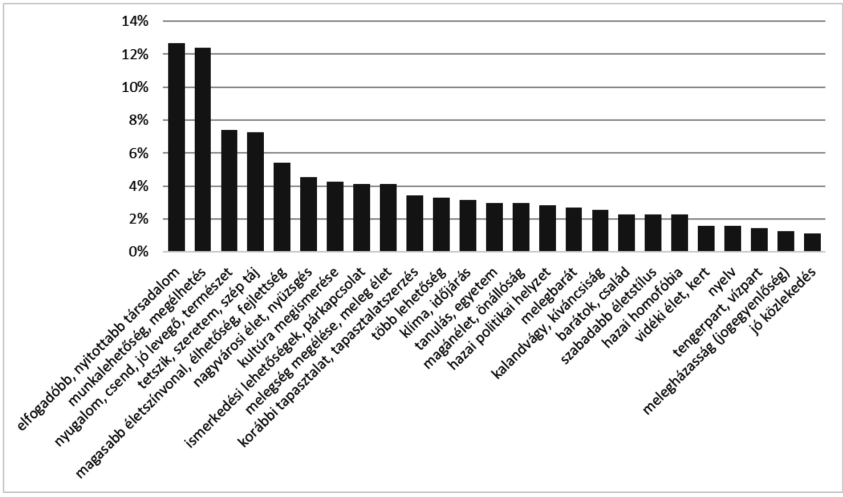

Forrás: saját szerkesztés az adatfelvétel eredményei alapján.

Akik alacsonyabb jövedelemmel és iskolai végzetséggel rendelkeznek, valamint nem- vagy csak részben vállalják fel a másságukat, a megyeszékhelyek, maximum Budapest jelenik meg mint potenciális cél.

Az iskolai végzettség tehát befolyásolhatja a migrációs hajlandóságot. Az emberi tőke elmélet szerint a magasabb végzettségűek nagyobb valószínűséggel döntenek

a kivándorlás mellett (Blaskó–Gödri 2014). A felsőfokú végzettségűek esetében nagyobb motiváció a gazdasági ok, illetve a szakmai fejlődés. Ezzel ellentétben egyáltalán nem igaz rájuk az, hogy nincs lehetőségük költözni, nem motiválja őket a hely varázsa és a szubjektív kötődés a helyekhez, valamint a társadalmi kapcsolatok sem meghatározók. A középfokú és alapfokú iskolai végzettségűek a legtöbb esetben nem tudtak megfogalmazni egy konkrét indokot a költözés/maradás mellett. Itt olyan kifejezések voltak a jellemzők, mint a *„szép”*, *„tetszik”*, *„jó itt”*, valamint a család, mint helyben tartó erő jobban megjelenik. Figyelemre méltó, hogy az említett lengyel melegmigrációs tanulmányban is 19 százaléknyi, egyéb válaszok többnyire ilyen megfoghatatlan szubjektív kifejezésekből álltak, mint például a *„jobb élet miatt”* (Szulc 2019).

Azoknak, akik úgy nyilatkoztak, hogy biztosan nem költöznének, döntése összefüggésben áll azzal, hogy szubjektíven kötődnek a lakóhelyükhöz, szeretik és megszokták azt, úgy érzik, hogy minden odaköti őket, és ezek mint ott tartó erő jelennek meg. Akik biztosan költözési szándékot nyilvánítottak ki, ez összefüggésben van a gazdasági és társadalmi kapcsolatokkal összefüggő motivációkkal.

VI. Összefoglalás

A kutatásból kiderül, hogy az általános migráció fő mozgatórugója, a gazdasági fókusz ugyanúgy erőteljesen meghatározó a magyar meleg közösség migrációjában is. Idetartozik a több munkalehetőség és a jobb megélhetés, mint vonzó tényezők. A gazdasági tényezőkön kívül rendkívül fontosnak tartják a célhelyen élő társadalom nyitottságát és a melegekkel szembeni elfogadás nagyobb mértékét. Tehát ez a hipotézis megállja a helyét, hogy jelentős szerepe van a meleg és biszexuális férfiak migrációjában az egyén szexuális identitásának és az ahhoz kapcsolódó társadalmi elfogadottságnak. Szulc (2019) és Stella et al. (2018) ugyanerre az eredményre jutottak, amikor a posztszocialista országokból kiinduló, az Egyesült Királyságba kivándorolt melegek migrációs indíttatásait vizsgálták (Szulc 2019, Stella et al. 2018). Sok esetben a már elvándoroltak nagyobb és biztonságosabb szexuális szabadságról számoltak be, Stella et al. (2018) kutatási során, ami az új lakóhelyen maradást ösztönözte. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Szulc (2019) és Cesare–Kaciano (2016) vizsgálatában az elsődleges költözési motiváció egyértelműen a jobb gazdasági helyzet és munkalehetőségek voltak, szemben ezzel a kutatással, ahol ezek ugyanakkora arányban szerepeltek, mint a társadalmi elfogadottság igénye.

A két fő költözési motiváció után megjelenik a természeti környezethez és a táj esztétikumához kapcsolódó szubjektív kötődések, érzetek fontossága. Az ismerkedési lehetőségek és az egyén szexuális identitásának kiteljesedése is határozottan megjelenik, amely eredményt számos más országban végzett melegmigrációs kutatások is megerősítenek (Alexis–Meredith 2012, Eribon 1999, Annes–Redlin 2012, Blidon 2008, Rubin 1993, Valentine–Skelton 2003, Weston 1995). A költözési dön-

tés a többségi társadalom motivációihoz képest itt gyakran kiegészül egy azonos neművel való kapcsolat létrehozásának igényével, szexuális vágyak és a nemi identitás megélésének reményével is. Taszító „push" tényezőként megjelenik a származási hely homofób hozzáállása is, az üldöztetés, megbélyegzés, kirekesztés. A jelenlegi vizsgálatban részt vevőknél ez is egy meghatározó tényező, hiszen Magyarországon a volt szocialista országokkal együtt alacsony a melegek és leszbikusok társadalmi elfogadottsága.[11] Ezzel együtt az intézményesítettsége is alacsony fokú, mely összefüggésben áll a demokráciadeficittel (Takács–Szalma 2020). A másik oldalról viszont vonzó tényezőként a vendégszeretőbb környék, elfogadóbb, nyitottabb társadalom, a szexuális egyenjogúság is nagy szerepet játszik (Howe et al. 2008). Howe (2008) indokaival szemben a költözés esetében a fő vonzerő egyrészt az, hogy a nagyváros tömegében anonim módon „el tud tűnni" az illető, másrészt pedig hogy a nagyvárosi társadalom alapvetően nyitottabb. Ideköthető az is, hogy egy nagyvárosi közegben egyszerűen a magasabb népességszám miatt a nem heteroszexuális kisebbségek, tehát a melegek száma is koncentrálódik, ezáltal lehetőség nyílik az ismerkedésre. Főleg igaz ez napjainkban, amikor az interneten keresztül lényegében gát nélkül áramlik az információ a fiatalokhoz az elfogadóbb terekről világszerte. A kifejezetten melegtereknek, meleg városnegyedeknek jelentőségét nem tudjuk meg a kutatásból. Ugyanakkor a nagyvárosi élettér és közeg nagyon vonzó számukra, hiszen ez a már korábban említett identitáserősítési fázis fő színtere. A városokba áramlás egyértelmű tendencia, de ez sem csoportspecifikus jelenség. Az a hipotézis, mely szerint magyarországi melegeknek van egy egyértelműen megfogalmazott mozgási szándékuk, és ez legtöbb esetben melegbarát helyre irányul, csak részben állja meg a helyét. Egyrészt mivel a megkérdezettekből mindössze 25,6 százaléka tervezi biztosan, és 27,9 százalék fontolgatja a költözést, másrészt mert ez csak az egyént vándorlásra ösztönző számos migrációs tényezőből.

A migrációs irányok a kutatásból jól kirajzolódtak, melyek azt mutatják, hogy elsősorban belföldi célzatú, azon belül is Budapestre vagy a fővárosi agglomerációba költöznének. Ennélfogva úgy tűnik, hogy magának a nagyvárosjellegnek sokkal nagyobb a szerepe an, mint a melegbarát jellegnek. Ugyanakkor ez a kettő nem zárja ki egymást, és nagyon sok esetben, egy-egy országban a metropoliszok társadalma elfogadóbb és liberálisabb a melegekkel szemben. Azt is számításba kell vennünk, hogy sokaknak a Budapestre költözés egy reálisabb, könnyebben elérhető célt jelent a külfölddel szemben. Ennek vizsgálatához jó lett volna a nyelvismeretre is rákérdezni a kérdőívben. Azok, akik külföldre költöznének, egyértelműen jóléti nyugat-európai országokba mennének. A célországok lényegében teljes egészében – kivéve Spanyolországot – megegyeznek a magyar összlakossági migrációs irányokkal. Nevezetesen a legnépszerűbb külföldi célországok, Németország (8 százalék), Ausztria (7 százalék), Spanyolország (7 százalék), USA (5 százalék), Egyesült Királyság (5 százalék).

11 https://rainbow-europe.org/country-ranking

Azonban egy részük, eltérően az általános magyar migrációs tendenciától, Európa leginkább melegbarát területeit választaná, mint például a fenti sorból kilógó Spanyolországot. Ezen országokon belül az urbánus nagyvárosi területeket jelölték meg a vándorlás célpontjaiként. Nem szabad elfelejteni, hogy a város nem feltétlenül a melegek végleges célpontja, hiszen számos olyan eset van, amikor az identitás kiteljesedésének szakasza után egy másik életszakaszban visszatelepülnek vidékre vagy a származási településsel megegyező méretű településre (Cesare–Kaciano 2016, Blidon–Guérin-Pace 2013, Gorman–Murray 2007). Ez a típusú, városból vidékre való visszatelepülés jelen kutatás során nem kimutatható, célzott mélyinterjús vizsgálatokkal lehetne vizsgálni.

Egyrészt a fővárosban élőknél, valamint az okokat nézve azok, akiket negatív diszkrimináció ért, vagy identitással összefüggő indokkal költöznének, sokkal inkább külföld a migrációs cél.

A születési helyhez képest a múltban lejátszódó migráció esetében a nemzetközi mobilitás foka nagyon alacsony, a belföldi viszont erős, fővárosi irányú, mely szintén nem a meleg csoport sajátossága. Itt is látható, hogy a településhierarchia csökkenésével egyenesen arányos a költözési hajlandóság. A megtartó szerepe Budapestnek a legnagyobb (25 százalék), majd ezt követik a középvárosaink (14 százalék). A múltban lezajlott költözések, illetve helyben maradások oka leginkább a munkalehetőségekhez, valamint a tanuláshoz köthető, mely ez esetben sem mondható csoportspecifikusnak.

Tehát összegezve azt mondhatjuk, hogy a magyar melegek vándorlási irányai, annak kiváltó okai majdnem teljesen megegyeznek a többségi társadalom esetében tapasztaltakkal. Azonban a különbség a társadalmi elfogadottság és a nyitott, melegbarát jelleg fontossága – ami kapcsolódik az egyén identitásfejlődéséhez –, valamint, ami az irányokat illeti, a klasszikus kivándorlási célországok kiegészülnek Spanyolországgal.

Hiányossága a kutatásnak, hogy a vidékre vagy az eredeti lakóhelyre való visszatérés nem derül ki belőle, azt további irányként célzott életútinterjúkkal lehetne vizsgálni. Továbbá egy hasonló vizsgálatnál jobban külön kell választani és egyértelműsíteni a taszító és vonzó tényezőket. A kutatás adatfelvétele óta eltelt négy év, mialatt a médián keresztül történő, általános LMBTQ-ellenes hangulatkeltés következtében elképzelhető, hogy növekedett a homofóbia mértéke (Takács–Swart 2021). Ettől függetlenül ennek jelenléte fontos lehet mint taszító tényező a költözést fontolgatók körében. Ennek kutatása egy újabb hasonló módszerű kérdőíves felmérést igényelne. A jövőbeli kutatások során fontosnak tartom, hogy célzott mélyinterjús módszerrel mélyebb betekintést nyerhessünk a témába, továbbá így az esetleges város-vidék irányú visszatelepülésekre is fény derülhet. Általánosságban véve a magyarországi melegek és LMBTQ csoport földrajzi dimenzióinak kutatása továbbra is nagy potenciált jelenthet az arra vállalkozó kutatók számára.

Irodalom

Aldrich, R. (2004): Homosexuality and the city: an historical overview. *Urban Studies,* 41, 1719–1737.

Aldrich, R. (2013): Gay migration, late 19th century to present. *The Encyclopedia of Global Human Migration.* Blackwell Publishing Ltd.

Alexis, A.– Meredith, R. (2012): Coming out and coming back: Rural gay migration and the city. *Journal of Rural Studies,* 28, 56–68.

Annes, A. – Redlin, M. (2012): Coming out and coming back: Rural gay migration and the city. *Journal of Rural Studies,* 28(1), 56–68. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.08.005

Berényi, I. (2006): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. *Földrajzi tanulmányok (23).* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet.

Béres-Deák, R. (2015): „Mit szólnak a szomszédok?"– Azonos nemű párok családjai és a rejtőzködés dilemmája. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle,* 5(1), 144.

Béres-Deák, R. (2022): *Out in the Country and in the City: Discourses and Practices of Being Out in the Hungarian LGBTQ Community.* https://doi.org/10.1007/978-3-031-03792-4_32.

Binnie, J. (2004): *The Globalization of Sexuality.* London: Sage Publications.

Blaskó, Zs.– Gödri, I. (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célországválasztás az „új migránsok" körében. *Demográfia,* 54/4.

Blidon, M. (2008): La casuistique du baiser. L'espace public, un espace hétéronormatif. *Echogéo 5,* 2–12.

Blidon, M.– Guérin-Pace, F. (2013): Un rêve urbain? La diversité des parcours migratoires des gays. *Sociologie,* 4, 119–138.

Brown, M. (2000): *Closet Space: Geographies of Metaphor from the Body to the Globe.* London: Routledge.

Campbell, H.– Bell, M.– Finney, M. (2006): *Country Boys: Masculinity and Rural Life.* Pennsylvania State Press, University Park.

Cant, B. (1997): *Invented Identities? Lesbian and Gay Talks about Migration.* London: Cassel.

Cesare, Di F.– Kaciano, B. G. (2016): Situating queer migration within (national) welfare regimes. *Geoforum,* 68, 1–9.

Chang, K-T. (2012): Introduction to Geographic Information Systems. New York: McGraw-Hill, 6th Edition.

Chauncey, G. (1994*): Gay New York: Gender, Urban Culture and the Making of the Gay Male World 1890-1940.* London: Flamingo.

Corbisiero, F. (2013): Comunitá a omosessuali. Le scienze sociali sulla popolazione omosessuale. Milan: FrancoAngeli.

D'Augelli, A. – Hart, M. (1987): Gay women, men, and families in rural settings: toward the development of helping communities. *American Journal of Community Psychology,* 15, 79–93.

Eribon, D. (1999): *Réflexion sur la question gay.* Paris: Fayard.

Fellows, W. (1996): *Farm Boys: Lives of Gay Men from the Rural Midwest*. Madison: University Of Wisconsin Press.

Fitzgerald, R. – Winstone, L. – Prestage, Y. (2014): Searching for Evidence of Acculturation: Attitudes Toward Homosexuality Among Migrants Moving from Eastern to Western Europe. *International Journal of Public Opinion Research,* 26(3), 323–341. https://doi.org/10.1093/ijpor/edu021

Gorman-Murray, A. (2007): Rethinking queer migration through the body. *Social and Cultural Geography,* 8, 105–121.

Graser, A. – Schmidt, J. – Roth, F. – Brandle, N. (2019): Untangling origin-destination flows in geographic information systems. *Information Visualization,* 18 (1), 153–172.

Gregor, A. (2011): A homofóbia sokféle arca. In Takács Judit (szerk.): Homofóbia Magyarországon. *Szociológiai Szemle,* E 22(2): 133–137.

Higgs, D. (1999): *Queer Sites-Gay Urban Histories Since 1600.* London: Routledge.

Howe, C. – Zaraysky, S. – Lorentzen, L. (2008): Transgender sex workers and sexual transmigration between Guadalajara and San Francisco. *Latin American Perspectives,* 35 (1), 31–50.

Hubbard, P. (2012): *Cities and Sexualities*. London: Routledge.

Jordi Calabuig, S. (2022): *The rhythms of LGBT+ residents in the context of an LGBT+ tourist destination. The case of Barcelona (Spain) Jordi Calabuig Serra Congrès du centenaire UGI-IGU*. Paris: Le temps des géographes, Union Géographique Internationale UGI-IGU.

Kincses, Á. (2023): *Nemzetközi vándorlás.* Központi Statisztikai Hivatal.

Kirkey, K. – Forsyth, A. (2001): Men in the valley: gay male life on the suburban rural fringe. *Journal of Rural Studies,* 17, 421–441.

Knopp, L. (1998): Sexuality and urban space: gay male identity politics in the United States, the United Kingdom and Australia. In Fincher, R. – Jacobs, J. (eds.): *Cities of Difference*. London: Guildford Publishers, 2–12.

Lewis, R. (2023): Sexual Orientation, Gender Identity, and Asylum. Women and Gender Studies Program. Fairfax: George Mason University, 65–67. In Bean, F. D. – Brown, S. K. (eds.): *Selected Topics in Migration Studies,* 342. https://doi.org/10.1007/978-3-031-19631-7

Little, J. (2003): 'Riding the rural love train': heterosexuality and the rural community. *Sociologia Ruralis,* 43, 401–417.

Little, J. – Panelli, R. (2007): "Outback" romance? A reading of nature and heterosexuality in rural Australia. *Sociologia Ruralis,* 47, 173–186.

Lubowiecki-Vikuk, A. – Borzyszkowski, J. (2016): Tourist Activity of LGBT in European Post-Communist States: the Case of Poland. *Economics & Sociology,* 9, 192–208.

Mort, F. (1995): Archaeologies of city life: commercial culture, masculinity and spatial relations in 1980s London. *Environment & Planning D: Society and Space,* 13, 573–590.

Partzsch, D. (1970): Daseinsgrundfunktionen. In *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung,* Bd. 1. Hannover, 424–430

Pirisi, G. – Trócsányi, A. (2019): Fejezetek a társadalomföldrajz világából. Pécs: Publikon Kiadó, 260.

Rubin, G. (1993): Thinking sex – Notes for a radical theory of the politics of sexuality. In Habelove, A. – Barale, M. A. – Halperin, D.: *Lesbian and Gay Studies Reader.* London: Routledge, 3–44.

Siskáné, Sz. B. – Halász, L. – Gál-Szabó, L. (2017): A magyar fiatalok erősödő kivándorlási szándékának kiváltó okai és jellemzői. *Tér és Társadalom,* 31/4. https://doi.org/10.17649/TET.31.4.2885

Smith, D. – Holt, L. (2005): Lesbian migrants in the gentrified valley and "other" geographies of rural gentrification. *Journal of Rural Studies,* 21, 313–321.

Stella, F. – Flynn, M. – Gawlewicz, A. (2018): Unpacking the Meanings of a 'Normal Life' Among Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Eastern European Migrants in Scotland. *Central and Eastern European Migration Review,* 7(1), 55–72.

Szabó, B. A. – Sümeghy, D. (2023): Travel Patterns and Motivations of the Hungarian Gay and Lesbian Community. *Journal of Homosexuality.* https://doi.org/10.1080/00918369.2023.2275296

Szegedi, G. (2019): Tanúságtételek Takács Judit: Meleg század – Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez. *Szociológiai Szemle,* (2), 119–123.

Szulc, L. (2019): *Queer #PolesinUK: identity, migration and social media.Report*. University of Sheield Department of Sociological Studies

Takács, J. (2011): *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Takács, J – Szalma, I. 2012: Homofóbia és az azonos nemű partnerkapcsolatok intézményesítettsége Európában. *Szociológiai Szemle,* 22, 61–88.

Takács, J. (2018): Meleg század. Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez. Budapest: Kalligram – MTA TK.

Takács, J. – Szalma, I. (2020): Democracy deficit and homophobic divergence in 21st century Europe. *Gender, Place & Culture,* 27:4, 459–478, https://doi.org/10.1080/0966369X.2018.1563523

Takács, J. – Swart, G. (2021): Több változó, több elutasítás? (More variables, more rejection?). *Socio.hu*. https://doi.org/11. 3-29. 10.18030/socio.hu.2021.2.3

Valentine, G. – Skelton, T. (2003): Finding Oneself, Losing Oneself: The Lesbian and Gay 'Scene' as a Paradoxical Space. *International Journal of Urban and Regional Research,* 27 (4), 849–866.

Weston, K. (1995): Get to a big city: sexual imaginary and the great gay migration. *Gay and Lesbian Quarterly,* 3, 253–277.

Wimark, T. – Östh, J. (2014): The City as a Single Gay Male Magnet? Gay and Lesbian Geographical Concentration in Sweden. Population. *Space and Place,* 20.

Internetes források, felmérések

EUROSTAT: https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20221219-3

FRA (2020): Európai Unió Alapjogi Ügynöksége: EU LGBTI survey II A long way to go for LGBTI equality – Country data, Hungary. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/lgbti-survey-country-data_hungary.pdf

Háttér Társaság – LMBTQI kutatás (2023): https://hatter.hu/tevekenysegunk/kutatasok/lmbtqi-kutatas-2023

Ipsos (2023): LGBT+ Pride Study 2023 Global Survey. https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2023-05/Ipsos százalék20LGBT százalék2B százalék20Pride százalék202023 százalék20Global százalék20Survey százalék20Report százalék20- százalék20rev.pdf

Ipsos (2021): LGBT+ Pride 2021 Global Survey. https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-06/LGBT százalék20Pride százalék202021 százalék20Global százalék20Survey százalék20Report_3.pdf

Karsai, D. (2015): The social exclusion of lesbian, gay, bisexual and transgender people in Hungary Results from the LGBT Survey 2010. https://hatter.hu/kiadvanyaink/lgbt-survey-2010-summary

KSH: https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0031.html

PlanetRomeo (2018): The Big Gay Survey Results. https://www.romeo.com/wp content/uploads/2018/02/BigGaySurvey-Results-PlanetRomeo-HU.pdf

STATISTA: https://www.statista.com/statistics/557777/average-annual-salaries-in-europe/

1. számú melléklet – KÉRDŐÍV (KIVONAT)

I. Lakóhely/térbeliség kérdéskörei

1. Jelenlegi lakóhelye: _____ Város vagy falu ☐

1.2. Hol született: _____

2. Mióta él jelenlegi lakóhelyén? _____ ☐ tt születtem

3. Miért költözött oda/miért maradt ott? _____

_____

4. Tervezi, hogy elköltözik? ☐ Igen ☐ Nem

4.2. Ha már most mehetne máshova, hova költözne és miért? _____

_____

5. A jelenlegi lakóhelyét mennyire érzi nyitottnak, biztonságosnak az LMBT turisták számára? (1 – egyáltalán nem, 5 – nagyon)

1 2 3 4 5

6. Lakóhelyváltásnál mekkora szerepe van az alábbi tényezőknek? (1 – nem számít, 5 – nagyon számít)

• Megfelelő munkahely	1	2	3	4	5
• Minőségi, egészséges lakókörnyezet	1	2	3	4	5
• Zöldterület közelsége	1	2	3	4	5
• Jó közlekedési kapcsolatok	1	2	3	4	5
• LMBT szolgáltatások, lehetőségek	1	2	3	4	5
• Sportolás, kultúra, szabadidő-eltöltési lehetőség	1	2	3	4	5
• Egyéb, éspedig: _____	1	2	3	4	5

7. Ön meleg/LMBT lakónegyedben él? ☐ Igen ☐ Nem

8. Ismer-e meleg lakónegyeddel rendelkező várost bárhol a világban?
☐ Igen ☐ Nem

9. Ön szívesen élne olyan városrészben, ahol többségében Önhöz hasonló orientációjú közösség él? ☐ Igen ☐ Nem

10. Ön LMBT közösség tagjának érzi magát? ☐ Igen ☐ Nem

11. Melyik az Önhöz legközelebbi város ahol LMBT közösségben tudna szórakozni? _____

12. Melyik az Önhöz legközelebbi város ahol LMBT közösségben tudna ismerkedni? _____

13. Melyik településre jár/járna szórakozni?
_____ ☐ Nem járok

14. Boldognak érzi-e magát?
☐ Határozottan igen ☐ Inkább igen ☐ Inkább nem ☐ Egyáltalán nem

II. Általános kérdéskörök

15. Életkora: _____ **15.2. Neme:** ☐ férfi ☐ nő ☐ transznemű ☐ egyéb

16. Szexuális orientációja: ☐ heteroszexuális ☐ meleg ☐ leszbikus ☐ biszexuális ☐ egyéb

17. Amennyiben LMBT+, felvállalja-e azt a mindennapokban?
☐ Igen, teljes mértében ☐ Részben ☐ Nem

18. Érte-e Önt az elmúlt egy évben hátrányos megkülönböztetés azért, mert LMBT+ tagja? ☐ Igen ☐ Nem

19. Családi állapota: ☐ egyedülálló ☐ kapcsolatban (monogám) ☐ kapcsolatban (poligám) ☐ családos (gyermekkel)

20. Legmagasabb iskolai végzettsége: ☐ általános iskola ☐ szakiskola ☐ középiskola (érettségi) ☐ egyetem (Ba/Bsc) ☐ egyetem (Ma/Msc) ☐ doktori (PhD)

21. Milyen beosztásban dolgozik? ☐ Alkalmazott ☐ Középvezető ☐ Vezető ☐ Vállalkozó ☐ Tanuló ☐ Álláskereső ☐ Nyugdíjas

22. Összességében mennyire érzi magát boldognak?
☐ Egyáltalán nem ☐ Inkább nem ☐ Inkább igen ☐ Határozottan igen

23. Hozzávetőlegesen mennyi a havi nettó jövedelme? _____ Ft.
☐ Nem szeretnék válaszolni

24. Ön szerint melyek Európa legjellemzőbb LMBT utazási célterületei?
_____

Szociológiai Szemle 34(3): 92–92.

Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban

2023. október 19-én rendeztek konferenciát a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központjának tizedik születésnapja alkalmából, amelyen Gárdos Judit (TK KDK) moderálásával néhány magyar társadalomtudományi folyóirat szerkesztői beszélgettek arról, milyen elvárásokat fogalmaznak meg a hazai és külföldi folyóiratok az adatok és elemzési eljárások nyilvánossá tételével szemben, milyen változások történtek a közelmúltban, és milyenek várhatóak a közeljövőben.

A téma aktualitása miatt úgy gondoltuk, az erről szóló vitáknak szeretnénk helyt adni a *Szociológiai Szemle* hasábjain is. Vitaindító írására a KDK konferenciáján is előadó Janky Bélát kértük fel (BME TK). A hozzászólók számára a vitaindító tanulmányt is elküldtük.

A magyar társadalomtudósok hozzászólásait az alábbi kérdésekhez vártuk:

- Mennyire érvényesíthetők a társadalomtudományokban a nyílt tudomány normái? Kell-e különbséget tenni az adatok jellege szerint?
- Milyen ismeretelméleti, gyakorlati és etikai kérdések merülnek fel az adatok nyilvánossá tételére és másodelemzésére vonatkozóan? Mennyire ellenőrizhetők és reprodukálhatók a társadalomtudományi kutatási eredmények, ha a kutatási adatok és elemzési eljárások mások számára is elérhetővé válnak?
- Milyen érvek szólnak amellett vagy az ellen, hogy a hazai társadalomtudományos folyóiratok elvárásként fogalmazzák meg a kéziratok leadásakor az adatok és elemzési eljárások nyilvánossá tételét?

A vitához két hozzászólás érkezett, ezeket a vitaindító tanulmánnyal együtt a jelenlegi számban jelentetjük meg.

A vitához való további hozzászólásokat a szociologiai.szemle@szociologia.hu címre várjuk, terjedelmi korlát nincs. A hozzászólásokat legfeljebb nyelvileg szerkesztjük, tartalmi módosításokat nem teszünk, és azokat a lap későbbi számaiban jelentetjük meg.

A *Szociológiai Szemle* szerkesztősége

Szociológiai Szemle 34(3): 93–99.

Magyar folyóiratok, nyílt adatok és a globalizált tudományos diskurzus

Vitaindító írás az „Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban” című vitához

Janky Béla[1]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.16110

A *Szemle* szerkesztősége a nyílt tudományhoz kapcsolódó három kérdésben indított vitát, és kért fel arra engem is, hogy írjak ezekről rövid véleménycikket. Az első két kérdésre (amely inkább három vagy még több) összevont válaszom röviden a következő:

Az elmúlt másfél évtized tapasztalatai azt mutatják, hogy a társadalomtudományokban hasonló mértékben és módon alkalmazhatóak a nyílt tudomány elvei, mint a természettudományokban. A különböző kutatási területeken megindult tisztulási folyamatok arra utalnak, hogy a társadalomtudományokban is jelentősen hozzájárulnak a fejlődéshez a nyílt tudományhoz kapcsolódó gyakorlatok. A nyílt tudomány mozgalmához köthető leglátványosabb, értékelésem szerint pozitív irányú változások éppen a humán alanyokkal dolgozó szociálpszichológia területén történtek.

Nem arról van szó, hogy bizonyos adatkezelési gyakorlatokkal most hirtelen teljesen megtisztítjuk a tudományt a hibáktól, csalástól, sarlatánságtól, és főleg nem arról, hogy a másodelemzésekkel rengeteg pénzt megtakarítunk. Arról azonban igen – és ez bőven elég számomra a mozgalom támogatásához –, hogy néhány egyszerű eljárás bevezetésével érdemben javítjuk a tudományos munkákban és technikai, társadalmi alkalmazásokban használható tudományos információk megbízhatóságát.

A nyílt tudomány elveinek támogatásához nem kell hinni abban, hogy az adatok nyilvánossága által tökéletesen reprodukálhatóvá és ellenőrizhetővé válnak a tudományos eredmények. Abban sem kell hinni, hogy egy pszichológiai kísérlet eredménye vagy egy terepmunka interpretációja semmisé válik attól, hogy később mások máshogy értékelik az eredményeket. Csak abban kell hinni – és az elmúlt másfél évtized tapasztalatai alapján ebben én hiszek –, hogy a nyilvánosság elegendően sok esetben növeli érdemben a vizsgált jelenségekről való tudásunkat. Több szem többet lát. És kutatás közben mi is nagyobb rendet tartunk, ha tudjuk, hogy később vendégek is rápillanthatnak adatainkra.

1 BME GTK Szociológia és Kommunikáció Tsz. és HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, e-mail: janky.bela@gtk.bme.hu

Mindezzel együtt nem lehet kizárni, hogy egyes kutatási területeken és bizonyos publikációs terekben a nyilvánosság költségei akár nagyobbak is lehetnek, mint annak adott térben várható haszna. Azt látom például, hogy sok etnográfus kollégám gondolja úgy, hogy a terepmunka-információk teljes nyilvánossága adott esetben több kárt okozhat, mint amennyi hasznot remélhetünk tőle.

Pályám kezdetén, egy lassan harminc éve végzett etnográfiai kutatás során én is megtapasztaltam, hogy fontos következtetéseim alapultak olyan információkra, amelyeket egyik alanyom a mikrofon kikapcsolása (valamint három sör) után osztott meg velem, és amelyeket kutatásvezetőm unszolása ellenére sem voltam hajlandó nyilvánosságra hozni. El tudok képzelni olyan eljárást, amely egy ilyen, bizalmas információkat feldolgozó kutatás prudens dokumentálását és adatai (többségének) újrafelhasználását is biztosítja. Ám a kezdeti vonzódás ellenére nem lettem etnográfus, ezért nem merek érdemben hozzászólni a kvalitatív kutatások nyilvánosságának témájához.

Azonban a szerkesztőség harmadik kérdése is kapcsolódik a fent felvetett költség-haszon problémához. Erre a harmadik kérdésre nincs egyértelmű válaszom, és véleményem szerint érdemes részletesebben tárgyalni.

A kérdés arról szól, hogyha elfogadjuk az adatnyilvánosság szükségességét, akkor azt miért nem alkalmazzuk mindenhol, többek között a magyar nyelvű publikációinkban is. Fő tézisem, hogy a kérdésre adott válasz attól függ, miképpen értelmezzük a magyar publikációk szerepét a kortárs publikációs ökoszisztémában. A hazai publikációkhoz kapcsolódó adatok nyilvánosságára vonatkozó álláspontomat ebből az értelmezésből vezetem le.

Az alábbiakban a magyar publikációk helyének három értelmezését mutatom be. Mindegyik értelmezéshez tartozik egy-egy válasz a szerkesztőség harmadik kérdésére. Az értelmezések közötti választásom határozza meg a kérdésre adott válaszomat. Az alábbiakból ugyanakkor az is következik, hogyha a szerkesztőség másképp értelmezi például a *Szemle* szerepét, mint ahogyan én, akkor az adatnyilvánosságról is más véleményen kell lennie.

1. Egységes nemzetközi tudományos diskurzustér

E szemlélet szerint a magyar folyóiratok is elhelyezhetők a tudományos kérdésekről folyó (formalizált) beszélgetések fórumainak egységes nemzetközi terében. (Ilyen fórumok a konferenciák, könyvek és szakfolyóiratok.) Az egységes diskurzustér fórumai a tudományos tevékenységre gyakorolt befolyásuk, azaz a rájuk irányuló figyelem szempontjából sorba helyezhetők. És a tudományos befolyás jó indikátora a hivatkozásszám (folyóiratok esetében erre alapul az impakt faktor).

Azt tudjuk, hogy a magyar folyóiratok befolyása a bevett hivatkozásalapú indikátorok alapján valahol az egységes nemzetközi rangsorok vége felé helyezkedik el. Egy-egy tudományterületet egységes nemzetközi mércével mérő indikátorok alapján

minimális a befolyásuk a nemzetközi tudományos diskurzusra. Emiatt joggal merülhet fel a kérdés, hogy érdemes-e vállalni az adatnyilvánosság pluszköltségeit a kis befolyású cikkek hitelesítésének céljából. És adott esetben legitim válasz lehet, hogy felesleges túl sok energiát ölni az adatnyilvánosság protokolljaiba (vegyük észre, hogy már magát a magyar nyelvű publikálást is lehet ilyen költségcsökkentő eszköznek tekinteni potenciálisan kisebb befolyású eredmények publikálásához). Arról van szó, az adatnyilvánosság hiánya miatt talán hibák maradnak a számításokban, azonban ennek a jelentősége kicsi, mivel úgyis kevesen figyelnek a magyar folyóiratokban megjelent eredményekre.

Látni kell, hogy ez a publikálás más elemeire is igaz lehet. Például a szintén költséges bírálati rendszerre vagy a formai követelményekre. De ha eddig eljutottunk, fel lehet azt a kérdést is tenni, hogy magukra a magyar nyelvű folyóiratokra szükség van-e ilyen csekély nemzetközi tudományos hatás mellett. Ma is legkiválóbb kutatóink ülnek a magyar nyelvű folyóiratok szerkesztőségében. Megéri az a rengeteg idő, amit ők csekély hatású tudományos eredmények gondozásával töltenek? Ehelyett lehetne javasolni, hogy a rangos folyóiratokból kiszorult vagy eleve magyar nyelven megírt tanulmányokat preprint szerverekre töltsék fel szerzőik. Tehát ha hiszünk az egységes nemzetközi diskurzustér modelljében, akkor nem biztos, hogy érdemes vesződni részletes adat- és elemzési dokumentációkkal. Viszont ebben az értelmezésben folyóirat-szerkesztéssel sem biztos, hogy érdemes vesződni Magyarországon.

2. Egységes diskurzustér, monitoring funkcióval

Ma már kevesen gondolhatják komolyan, hogy a fenti tiszta tudománykommunikációs modell írja le a tudományos fórumok működésének erőterét. Ugyanis az utóbbi pár évtizedben egyre nagyobb súllyal használják fel a tudományos fórumokon szerzett hozzászólási jogot mint teljesítményindikátort kutatók és tudományos intézetek teljesítményértékelésében. Ma már Magyarországon is nagyon nagy súlyt képviselnek a publikációs indikátorok – a társadalomtudományos teljesítmények megítélésében is. A folyóiratrendszer monitoring funkciója pluszértelmet adhat a magyar folyóiratok létezésének, amennyiben segíti, hogy minden egyes tudományos eredményt el lehessen helyezni egy képzeletbeli ranglétrán (az előző pontban említett preprint szerverek ezt a funkciót nem tudják betölteni). Ebben az értelmezésben a nemzeti nyelvű folyóiratok egyfajta harmadosztályt képviselnek a tudományos kutatók bajnokságában – vagy inkább megyei bajnokságot, hogy a lokalizáltságnak is meglegyen az analógiája. Ebben az értelmezésben az adatnyilvánossági követelmények kereslet-kínálat függvényei, azaz a jól dokumentált elemzés előnyt jelenthet a publikálásnál, de nem követelmény (ahogy a falusi focicsapat edzője is kívánatosnak tarthatja a heti öt edzést a versenysporthoz, de megfelelő számú ügyes és sok szabadidővel rendelkező helyi lakos híján ezt nem tudja megkövetelni). A beérkező cikkek rangsorolása után derül ki, hogy milyen arányban jelennek meg jól dokumentált cikkek a folyóiratban.

3. Klaszteresedett és közvetítő funkcióval is rendelkező diszkussziós tér

Klaszteresedés. Egy harmadik – meggyőződésem szerint a magyar folyóiratok potenciális funkcióját legjobban leíró – megközelítés alapján ugyanakkor komoly értéke lehet a nemzeti szintű tudományos diskurzusok fórumainak. Ugyanis a társadalomtudományokban számos tudományos kérdés térben lokalizált. (És számos nem!) Ennek következményeként sok kérdésről térben közeli, gyakran egy nyelven beszélő kutatók kommunikálnak egymással. Ez felértékeli a nemzeti tudományos fórumokat. A sok és sokféle fórum létezésének értelme ugyanis az információk strukturálása, könnyítve az egyes kutatók számára releváns információk megtalálását. És lokális kutatók lokális kérdésekről való beszélgetésének plauzibilis fórumai lehetnek a lokális folyóiratok.

A társadalomtudományi diszkusszió ilyen klaszteresedése átértékeli a nemzeti folyóiratok alacsony tudománymetriai mutatóit is. Pontosabban megkérdőjelezi az egységes diszkussziós tér modellje alapján felállított univerzális rangsorok érvényességét. Ez a fajta átértékelés némileg hasonló a különböző tudományterületek eltérő publikálási gyakorlatának elismeréséhez a tudománymetriai értékelésben. Emlékezzünk arra, hogy a hazai és a jellemző nemzetközi tudományértékelési gyakorlatban sokáig az ISI univerzális impakt faktor mutatóját használták, és később tértek át a tudományterületi relatív rangsorok alapján gyártott mutató alkalmazására (Scimago Q1–Q4).

Tegyük fel például, hogy egy magyar kormányzati ágens célja bizonyos magyar morbiditási mutatók területi egyenlőtlenségeinek jobb megértése későbbi kormányzati intézkedések támogatása céljából. Az ágens ehhez a problémához kapcsolódó legkiválóbb hazai szakembereket akarja ilyen irányú kutatásokban támogatni. Ehhez nem a legjobb stratégia, ha egységes tudománymetriai mérce szerint választja ki a támogatni kívánt kutatókat, epidemiológusoktól falukutató etnográfusokig. Ugyanis például rákkal, cukorbetegséggel stb. az egész világon nagyon sokan foglalkoznak, és sok apró eredmény által gyarapszik e betegségekről való tudásunk. Azaz egy jó magyar orvoskutató apró hozzájárulását sok más apró hozzászólásban említik a világban, megnövelve e kutató hivatkozásainak a számát (és a hozzászólását közlő folyóirat impakt faktorát). Ezzel szemben a magyar településszerkezet és a hozzá tartozó társadalmi jelenségek számos, leginkább Közép-Európa-specifikus sajátossággal bírnak. Továbbá, a speciális településszerkezethez kapcsolódó társadalmi problémák megértésében nagy szerepe van olyan etnográfiai kutatásoknak, amelyek eredményeit rend szerint hosszabb publikációkban közlik, ahol egyszerre sok új eredményt mutatnak be. Tehát egy jó magyar falukutató hosszú idő alatt elkészülő, sok eredményt tartalmazó tanulmányát jellemzően inkább csak más magyar vagy közép-európai kutatók hivatkozzák, szintén hosszú idő alatt megírt, egyszerre sok eredményt tartalmazó nagyobb lélegzetű publikációkban. A tudományos diszkussziós terek különbségeinek figyelmen kívül hagyása emiatt torzítja az alkalmazott tudománymetriai mutatókat, amelyek torzítatlan formájukban is csak zajos indikátorai a társadalmi problémán enyhíteni kívánó ágens számára fontos kutatói, szakértői készségeknek.

Ha képzeletben létrehozzuk a lokális problémákra fókuszáló folyóiratok Q1–Q4 besorolását, akkor az előző pontban említett falusi kis focicsapatunk rögtön a profi ligában találja magát.[2] Az egységes disszkussziós tér modelljére alapozott tudománymetriai mutatók nem mutatják az itt megjelenő tanulmányok valós potenciális hatását, és így a szerkesztők felelősségét az eredmények ellenőrizhetőségében. A nagy helyi jelentőségű szakmai kiadványoknak ugyanolyan komolyan kell venniük az eredmények ellenőrizhetőségét, mint az univerzális(abb) (és nagy nyugati társadalmakban aktuális) kérdésekkel foglalkozó Q1–Q2 folyóiratoknak, mert az itthon publikáló falukutató etnográfus kutatási eredménye potenciálisan ugyanolyan fontos a fenti morbiditáskutatási projekt szempontjából, mint a (ma már) szigorú sztenderdek szerint Q1-ben publikáló orvos-kutatóé vagy epidemiológusé.

A fenti érveléssel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy mit tud tenni egy magyar lap szerkesztősége akkor, ha a tudományfinanszírozás nem veszi figyelembe ezt a klaszteresedési tendenciát. Ekkor a tudományértékelés ösztönzői tolják az egységes nemzetközi diszkussziós tér – a partikuláris tematika miatt kevésbé befolyásos – disszeminációs fórumaira a helyileg fontos tanulmányokat. Ha a helyileg fontos tudományos eredményeket elérő potenciális szerzők nem tekintik releváns fórumnak a helyi folyóiratokat, akkor nem is tudnak relevánssá válni. És akkor a magyar folyóirat a 2. pontban bemutatott modell szerinti pozícióban ragad. Ha egy-egy fontos eredményt közölnek itt (ellenőrizhető adatok és eljárások alapján), arra sem fognak figyelni. Továbbá a lapot fontosnak tartó szerzők nem fogják megkapni a legközelebbi kutatási támogatást, ha a helyi magyar nyelvű folyóiratban publikálnak Scimagorangsorolású helyett.

Az egyik válasz a természete szerint klaszteresedő tudományos disszkussziós tér és az egyszerűbb modelleket alkalmazó tudományfinanszírozás ellentmondására angol nyelvű helyi folyóiratok létesítése. Ezek – például a regionális fókusz némi tágításával – beilleszthetők a tudománymetriai mutatók által figyelembe vett fő diszkussziós térbe. Vannak sikeres kísérletek a hazai társadalomtudományban (Intersections, CJSSP, korábban az Acta Oeconomica). És e kísérletek sikeressége ismét felveti az 1. pontban felmerült kérdést: mi értelme a magyar nyelvű társadalomtudományi szakfolyóiratoknak? Eddig – a 2. pontban tárgyalt megközelítés alapján – csak az a válaszunk, hogy azért kellenek, hogy megfelelő bírálat és szöveggondozás után, minősített (még ha alacsonyra minősített is) helyen jelenjenek meg azok a cikkek, amelyek nem kerültek be az Intersectionsbe (vagy szerzőik eleve meg sem próbálták ott publikálni).

Jelen hozzászólás kereteit – valójában saját ismereteim kereteit – túlfeszítené annak tárgyalása, hogy az anyanyelv használata milyen típusú gondolkodási folyamatokban járhat előnnyel, milyen típusú tanulmányok írásának lehet része a problémáról való gondolkodás maga – illetve milyen esetekben választható teljesen szét a problémamegoldás és írás. Lehet, hogy a fordítógépek jelenlegi képességei, várható

2 Itt csikorgóssá válik az analógia, mert nyilván nehéz elképzelni olyat, hogy, mondjuk, egy kétezer fős falunak első osztályú csapata legyen, stadionnal, milliós fizetésű idegenlégiósokkal, akadémiával stb.

további fejlődése jelentősen le is csökkentette a gondolkodás és anyanyelvi írás viszonyára vonatkozó kérdés jelentőségét. Az viszont valószínű, hogy sokaknak még mindig egyszerűbb anyanyelven cikket és bírálatot írni, cikkekről beszélgetni. Erről is szól a 2. pont költség-haszon elemzése. Az is valószínű, hogy a tudomány világán kívül, alapvetően magyar nyelvű közegben kommunikáló embereknek még mindig egyszerűbb magyar nyelven értesülni számukra fontos tudományos eredményekről. Erről szól a következő alpont.

Közvetítő szerep. A lokális érdekeltségű folyóiratoknak közvetítő szerepe is lehet. Egyrészt a nemzetközi tudományos diskurzus információdömpingjéből szűrhetik ki áttekintő cikkekben a helyi közéleti viták számára releváns tudományos eredményeket (a kulturális iparágakban e közvetítők piacformáló szerepe közismert, és sokat tárgyalt). Ez egyfajta tudományos ismeretterjesztés, ami természettudományokban ismert műfaj külföldön és idehaza egyaránt. Másrészt a helyi szakfolyóiratok az adott ország társadalmi folyamatainak tudományos értékű, ám szakújságírók számára érthető bemutatására is vállalkozhatnak.

Az Egyesült Államokban dolgozó újságírók biztosak lehetnek abban, hogy egy-egy szakterület vezető nemzetközi fórumain saját anyanyelvükön olvashatnak az amerikai társadalom éppen égető problémáiról (is). Az angolszász lapok hasábjain meg is jelennek hivatkozások vezető kutatók vezető folyóiratokban közölt cikkeire. A centrumból a periféria felé haladva egyre nehezebb a saját közvéleményüket a nemzetközi vezető szakfolyóiratok cikkei alapján tájékoztatni kívánó újságírók dolga. Ezzel együtt nő a nemzeti folyóiratok potenciális közvetítő szerepe. Ha magyar szakújságírók, kormányzati és ellenzéki szakértők, középiskolai tanárok és más érdeklődők tudják, hogy bizonyos folyóiratokban az itthon aktuálisan releváns jelenségekről vezető hazai kutatóktól olvashatnak elemzéseket, akkor ezeknek a folyóiratoknak a kurrens tudománymetriai mutatóik által implikáltnál komolyabb hatása lesz.

A klaszteresedés és a nemzeti folyóiratok potenciális közvetítő szerepe összekapcsolódik – legalábbis a társadalomtudományokban. A legnagyobb befolyású központi folyóiratokban jellemzően fontos(nak tartott) univerzális elméleti és módszertani témák keverednek nagy nyugati országok jelentős(nek érzékelt) társadalmi problémáinak tárgyalásával.

Tapasztalatom szerint ilyen közvetítő missziót a hazai társadalomtudományos folyóiratok jelenleg nem végeznek. A hazai szakújságírók jellemzően egyes kutatóintézetek hosszú idő alatt pozicionált kiadványaiból (például KRTK *Munkaerőpiaci Tükör,* TÁRKI *Társadalmi Riport*) tájékozódnak. Ezekben a kiadványokban valóban vezető hazai kutatók tanulmányai találhatóak. Az újságírók, politikusok és mások érdeklődése azt valószínűsíti, hogy lehetne igény ilyen típusú közvetítő funkcióra a fenti kiadványok által nem lefedett területeken is. Jellemző, hogy a közéleti diskurzust is sok éve befolyásoló, említett kiadványok két nyelven jelennek meg, reflektálva az olvasóközönség különböző tagjainak eltérő igényeire. Ezek a kiadványok azért is fontos referenciák, mert még a hazai szakfolyóiratoknál is kisebb a súlyuk

a tudománymetriai értékelő rendszerekben. Ráadásul zárt, meghívásos szerkesztésű kiadványok, tehát még kevésbé a *publish or perish* elv határozza meg a beérkező cikkek szerzőit, témáit, kidolgozottságát és tudományos vagy társadalmi jelentőségét. Úgy tűnik, e kiadványok szerkesztői – akik számára az e pontban tárgyalt közvetítő szerep egész nyilvánvalóan fontosnak látszik – továbbra is látják értelmét annak, hogy két nyelven is megjelentessék e köteteket. Valószínűleg a megcélzott hazai közönség még sokkal fogékonyabb a magyar nyelven írott anyagokra. Ez arra utal, hogy lehet még értelme (egyelőre) magyar nyelvű társadalomtudományi szakfolyóiratokat kiadni. De főleg akkor, ha a szerkesztőségi stratégia ilyen közvetítő szerep betöltésére is irányul.

Ebben – és csak ebben – az esetben a magyar nyelvű szakfolyóiratok továbbra is fontosak, és a magyar lapszámokban megjelenő cikkekben közölt eredményeket megalapozó kvalitatív és kvantitatív adatoknak és elemzési algoritmusoknak – az eredmények jelentőségéhez méltó módon – bárki számára hozzáférhetőnek kell lenniük. Annak árán is, ha e követelmény miatt nem lehet annyi magyar nyelvű lapszámot kihozni, mint korábban. Lehet őket pótolni angol nyelvű számokkal, amelyek a regionális szakmai diskurzust és a 2. pontban tárgyalt értékelési rendszert jobban segítik, mint a magyar lapszámok. Mindazonáltal a hivatkozott, közvetítőként működő kiadványok példája mutatja, hogy a szélesebb közönséghez eljutó disszeminációs fórumok akkor is vonzóak a legkiválóbb hazai kutatók számára, ha ezért nem járnak publikációs pontok.

Szociológiai Szemle 34(3): 100–107.

A szociológia mint autonóm tudomány? A nyílt társadalomtudomány tétje ma Magyarországon

Hozzászólás az „Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban" című vitához

Gárdos Judit[1]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.16114

A *Szociológiai Szemle* felhívásának apropót adó, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központjának (KDK) tizedik születésnapjára szervezett, 2023 őszén tartott kerekasztal-beszélgetésből arra következtethetnénk, hogy a szociológusok körében szakmai konszenzus van a nyílt tudomány elveiről. Ezeket általában FAIR alapelveknek (*findable, accessible, interoperable, reusable:* megtalálható, hozzáférhető, szabványos, újrafelhasználható) szoktuk nevezni, a kutatási adatok kezelésére vonatkoznak, követésükkel pedig az elképzelések szerint lehetségessé válik, hogy a kutatási adatokat az érdeklődők megtalálják és az eredményeket reprodukálják. Születésnapi beszélgetésünk során a vita inkább csak részletek körül folyt, például hogy a kutatási adatok, források, eredmények publikálása során hogyan védjük meg azokat az embereket és csoportokat, akiket vagy akikkel kutatunk. Ezen írásomban egy olyan dolog mellett érvelek, amelyről keveset beszéltünk eddig: a nyílt társadalomtudomány *igazi* tétje ma Magyarországon a szociológia mint autonóm tudomány.

Először is: nyilvánvaló, hogy a fenti FAIR alapelvek csupán eszmények. Hogyan várhatnánk el, hogy a tudományos eredmények teljesen ellenőrizhetővé váljanak, főleg egy interpretatív tudomány esetében, ahol már az „ellenőrzés" szó értelme is interpretáció kérdése? Hogyan várhatnánk el, hogy a „nyers" adatok és források, valamint a tudományos tudásnak elfogadott kijelentések közötti hosszú utat tényleg átláthassuk? Ez túl nagy feladat: a tudományos objektivitás a tudomány bonyolult specifikus működésmódjának egy terméke. A nyílt tudomány lehetőségeket ad a kezünkbe, hogy betekintést nyerjünk ebbe a szövevényes folyamatba, hogy aztán a saját fejünkkel, interpretációs készségeinkkel, tudásunkkal mi is értelmezzük az

1 HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ, Szociológiai Intézet, email: gardos.judit@tk.hun-ren.hu

adatokat, forrásokat. Nem idealizálom tehát azt a követelményt, hogy minél jobban megismerhessük a társadalomtudományos tudás létrehozásának folyamatait, látom számos korlátját, mindazonáltal pozitívumnak tételezem, a 21. századi tudományos élet támogatandó elemének.

Mely korlátok állnak itthon a nyílt tudomány útjában? Vannak egyfelől pénzügyi korlátok: az adatok, források gyűjteménybe rendezésének, gondozásának, biztonságos tárolásának költségei és intézményi feltételei. Jelenleg Magyarországon szinte semelyik felsőoktatási intézmény vagy kutatásfinanszírozó szervezet nem foglalkozik azzal, hogy ezeket a költségeket ki állja, a gyűjteménygondozási munkát ki szervezze meg. Sokszor azzal sem, hogy konzekvensen végiggondolja és rendezze, kié az adat vagy a forrás, és ki mit csinálhat vele egy szervezetben. Kompetenciabeli korlátokat is megtapasztalhatunk: sokan nem tudják, hogyan lehet elérni, hogy az anyagaikat mások is felhasználhassák, és a folyamatot támogatni tudó adatgazdászokat sem igazán találni itthon. És végül, de nem utolsósorban: bizonyos érdekek is korlátként jelentkeznek. Ennek kapcsán röviden át kell tekinteni, hogy meddig terjed a társadalomtudományos mező ma Magyarországon, kik a szereplői, és hol vannak a határai.

A mező részének tekintem egyfelől az ún. alapkutatásokat, amelyeket nem piaci érdekek vezérelnek, szociológusok és rokon tudományok képviselői végzik (kutatóintézeti/egyetemi, EU-s, minisztériumi stb. forrásokból), a képzésük során megtanult tudományos módszereket bevetve. Léteznek továbbá nem piaci szereplők (civilek, alapítványok, pártok, EU-s vagy egyéb döntéshozatali szervek stb.) részére, megrendelésre készült kutatások is, amelyeket gyakran alkalmazott kutatásoknak nevezünk. Meglátásom szerint lényegi különbség sokszor nincs e két területen dolgozó szociológusok kutatási módszerei között. Harmadrészt a piackutatásokat is a mező részének tekintem. Ezek célja piaci szereplők üzleti érdekeinek képviselete, a felmerülő feladatokat itt is sokszor szociológusok végzik, az egyetemen tanult módszertani eszközkészletükkel.

Mi a helyzet az imént felsorolt szereplők attitűdjeivel a kutatási eredmények, források, adatok nyilvánosságra hozatala kapcsán, hogyan állnak azok az adatgazdászi és technikai feltételek Magyarországon, amelyek szükségesek a társadalomtudományos adatok, források nyilvánosságra hozatalának mint követelménynek az elterjedéséhez és annak megvalósításához? Itt különbséget kell tenni a szociológusok munkáltatói, az intézeteiket fenntartó szervezetek döntéshozói, valamint a kutatásokat finanszírozó szereplők között. Az előbbiek kapcsán azt mondhatjuk röviden, hogy a munkáltatók nagy részének nincs sok elképzelése a nyílt tudomány témájában. Továbbá alig vannak hazai archívumok, intézményi repozitóriumok, ahova adatgazdászi segítségnyújtással el lehetne helyezni friss társadalomtudományos adatokat, forrásokat. Ez ki is derült a *Szociológiai kutatási adatok Magyarországon* című esemé-

nyen,[2] ahova több hazai egyetem szociológia tanszékéről nem tudtak senkit küldeni a beszélgetésre, mert igazából nem sokat kezdenek az adatokkal, a forrásokkal, és szabályozás sincs e témában. A kevés kivétel közé tartozik a TK-ban működő KDK és a Debreceni Egyetem kutatási adatrepozitóriuma. Nemrég nyílt meg a volt MTA kutatóhálózat igényeire szabott HUN-REN Adatrepozitórium Platform, egy multidiszciplináris adatrepozitórium, és az új fenntartó finanszírozni fog a kutatóhálózatban adatgazdászokat is (*disclaimer:* magam is közreműködtem ezen repozitórium létrehozásában, és én vezetem a KDK-t).

Ami a finanszírozók és az adat-/forrásnyilvánosság témáját illeti: a legegyértelműbb helyzet két esetben áll fenn: az EU-s kutatástámogatási szervek által, közvetlenül az EU-hoz történő pályázat eredményeképp finanszírozott kutatásoknál, valamint piaci szereplők esetében. Előbbi esetben az eredményeket és a kutatási adatokat is minél inkább nyilvánosságra kell hozni, ezt a támogatási szerződésben is rögzítik és be is tartatják. A piackutatásoknál pedig az adatok alapvetően nem nyilvánosak, a megrendelő tulajdonát képezik, akinek gazdasági érdekei vannak. Az NKFIH, a hazai legnagyobb, alapkutatásokat támogató, nyilvános pályázatokat kiíró szervezet felemás pozíciót foglal el: adatkezelési tervet kell készíteni a kutatásokhoz, viszont nem igazán támogatják tevőlegesen az adatok, források minél nyíltabb elhelyezésének megvalósulását – a minél nyíltabb publikálást viszont igen.

De mi a helyzet a magyarországi, adófizetői pénzből működő, nem egyetemi, ám legalább részben kutatásfókuszú szervezetekkel? A legnagyobb szereplők jelenleg a Mathias Corvinus Collegium és a Századvég, mindkettő több társadalomtudományos kutatóintézetet működtet. A legtöbb, állami forrásból megvalósuló kutatási lehetőséggel az itt dolgozó szociológusok rendelkeznek, hiszen a magyar állam által finanszírozott társadalomkutató szervezetek közül ezek a messze legjobban dotáltak. A Századvég a *think tank* tevékenysége mellett például aktív valláskutatások, kultúra- és médiafogyasztási, kultúrával kapcsolatos attitűdkutatások területén, az ott dolgozók foglalkoznak tudományosan a hazai jövőképpel, a magyarországi értékrenddel, jólléttel, rezilienciával, a családokkal vagy az önkénteskedéssel, kutatják a vidék-főváros, a társadalmi struktúra, a generációkkal kapcsolatos kérdéseket, és dolgoznak a gazdaság- és konjunktúrakutatások területein is.[3] A társadalomtudományos egyetemi karok és a volt MTA-kutatóhálózat társadalomtudományokra fordított költségvetési forrásai ehhez képest igazából eltörpülnek. Itt kell megjegyezni, hogy az ELTE TáTK-on vagy a volt MTA kutatóhálózatban dolgozó szociológusok a kutatási terveiket mostanság általában csak külső finanszírozás elnyerése esetén tudják megvalósítani, mert a munkáltatóknak az elégséges munkabérekre sem igazán futja.

Hogy mennyi pénzből gazdálkodnak ezek a szervezetek, nehezen áttekinthető: főleg az MCC esetében, amely néhány éve óriási állami részvénypakettet kapott. A Századvégnél egy fokkal könnyebb az információszerzés, mivel legalább részben

2 https://doi.org/10.17203/KDK511
3 https://doi.org/10.17203/KDK511

közbeszerzéseken szerzik meg forrásaikat. 2023 őszén a Századvég egyetlen, negyven hónapra szóló állami pályázatból egy 24 milliárd forintos[4] szerződést nyert el (az összeg 70 százalékának a lehívására kötelezte is magát az állam), tehát csak ennek a forrásnak köszönhetően évente több milliárd forintos kutatási, tanulmányírási és szakpolitikai tanácsadási költségvetésből gazdálkodik. Csak hogy a nagyságrendeket lássuk: az a pénz, amennyi a Századvégnek a fent idézett, egyetlen állami forrásból megvalósuló megbízására évente befuthat, az egész volt MTA (jelenleg: HUN-REN) Társadalomtudományi Kutatóközpont éves, az adófizetőktől származó támogatásának vagy az ELTE Társadalomtudományi Kar éves állami támogatásának több mint ötszöröse, sőt akár hétszerese.[5] A Századvég csoport 2011 és 2023 között kb. nettó 71 milliárd forint állami támogatást nyert el.[6]

Mint norma, az EU-s adófizetői forrásokból zajló kutatásokhoz hasonlóan, az itthoni adóforintokból megvalósult projektre alapvetően a nyílt tudomány fenti normáit látom követendőnek. Biztos kell lenniük adatvédelmi kivételeknek, de azok csak kivételek lehetnek, a főszabály az adatok nyílt hozzáférése kell hogy legyen. Az állami társadalomkutató intézetekre és egyetemekre fordított pénzösszeghez képest óriási, szintén állami forrásokból működő, fent nevezett alapítványi kutatóintézetek esetében azonban általában átláthatatlan, hogy mennyi pénzből pontosan milyen kutatásokat folytatnak és milyen más tevékenységeket végeznek. Az persze nyilvánvaló, hogy nem kizárólag alap- vagy alkalmazott kutatásokat, de ahogy fent kifejtettem, számos olyan munka zajlik, amely látszólag könnyen beleillene egy más intézményben dolgozó szociológus kutatási portfóliójába is. Ráadásul számos esetben többszörös intézményi affiliációval is rendelkeznek az ilyen, magasan dotált kutatóintézetekben dolgozó szociológus kollégák. Ami a tudományos munkájukat átláthatóvá tenné, az az adatok és eredmények tudományos igényű publikálása. Az általuk termelt adatok elérése viszont nehézkes: van, hogy éveket csúszik, például vegyük a magyar ifjúságkutatási nagymintás felvételek adatait, amelyeket az utóbbi években csak néhány kiválasztott kaphatott meg, többéves késéssel, noha EU-s forrásokból készült a felmérés.[7] De általában a helyzet az (és ez elhangzott a *Szociológiai kutatási adatok Magyarországon* című beszélgetés során is[8]), hogy az adatokhoz való hozzáférés lehetetlen.

4 https://ted.europa.eu/hu/notice/-/detail/694360-2023

5 Az adatok a TK éves beszámolójából, illetve az ELTE TáTK létszámadataiból (https://neptun.elte.hu/VcShowReport/Index/341?skey=kEK61DN0NsNzQ5BjUmDpbFAn) származnak (az állami támogatás diákonként megegyezik az önköltségi tandíjjal, amely félévente 300 ezer volt az elmúlt időben), és megközelítő, nagyságrendi összegek. Hosszabb kutatómunkát igényelne a magyar állam által a társadalomtudományos felsőoktatásra és kutatásokra fordított anyagi források tudományos igényű összesítése.

6 Tóth, I. J. (2024): Szabad piac vagy korrupt rendszer? A Századvég csoport a magyar közbeszerzési piacon, 2011–2023. CRCB. https://www.crcb.eu/?p=3547. Táblázatok menüpont alatti Excel-fájl, „3b. Táblázat: Nyert közbeszerzési szerződések nettó értéke évente (Mrd Ft), keretszerződésekkel, 2005–2023".

7 Erről kicsivel bővebben lásd Nagy, Á. (2018): Előszó. Az írástudó felelőssége. In Nagy, Á. (szerk.): Margón kívül. Budapest: Excenter Kutatóközpont. vagy Harangozó, G. – Nagy, Á. (2022): Ne csak az olvassa verseimet! Előszó. In Nagy, Á. (szerk.): A lábjegyzeten is túl – magyar ifjúságkutatás 2020. Budapest: Excenter Kutatóközpont.

8 https://doi.org/10.17203/KDK511

Az említett beszélgetés ebből a szempontból is érdekes volt: egyetemi fellépők mellett felkértük részvételre a Nézőpont Intézetet és a Századvéget is. Előbbi nem küldött senkit a beszélgetésre, a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány Társadalomtudományi Kutatócsoportjának igazgatója viszont eljött, aki egyszemélyben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Szociológiai Intézet egyik megbízott tanszékvezetője is volt. A beszélgetésen egyértelműen elhangzott, hogy a Századvégnél az állami megrendelésre készült kutatási adatokat nem adják át másoknak, mert a megrendelő ezt nem támogatja. Más szóval az állam mint finanszírozó explicite megtiltotta a kutatási adatokhoz való hozzáférést. Több olyan kutató- és tanácsadó intézetet is felsorolhatnánk, amelyek kutatási tevékenységet végeznek közpénzmilliárdokból, de gyakorlatilag néhány nyilvános (olykor tudományos, olykor más jellegű) publikáción, blogon, tévészereplésen és honlaphíren kívül az eredmények láthatatlanok.

Az egyetemi és volt MTA-kutatóhálózati szféra, úgy tűnik, valamiképpen elfogad nyílt tudományos normákat, az egyes intézményi vezetőségek pedig igyekeznek anyagi kereteik között megfelelni ezeknek az elvárásoknak, az ezen felsőoktatási és kutatási struktúrákat fenntartó állami szereplők viszont ettől nagyon eltérően viszonyulnak az adatok és források nyilvánosságra hozatalához. Ez tehát azt jelenti, hogy a közpénzből készült kutatások legeslegtöbb adatát, forrását gyakorlatilag a magyar kutatóközösség és a magyar közvélemény nem ismerheti meg. Vagy azért, mert nincs meg az az infrastruktúra, amellyel ez megvalósulhatna, vagy azért, mert az állam ezt megtiltja. A magyar államnak mint a legnagyobb finanszírozónak nem áll érdekében az, hogy az általa finanszírozott, társadalomtudományos munkát lehetővé tevő adatok nyilvánosságra kerüljenek. De miért nem? Miért nem adatvagyonként tekint arra, amire adóforintokat költ? Itt – erre irányuló kutatások hiányában – csak spekulálhatunk, és én ezt most meg is teszem: mert a társadalomtudományos kutatásokra fordított állami források legnagyobb részének nem a tudományos tudás létrehozása és terjesztése a célja, hanem hatalompolitikai, a fennálló finanszírozó mindenkori érdekeinek megfelelő célok elérése társadalomtudósok segítségével.

Mit jelent az, hogy a kortárs társadalomtudományos kutatási anyagok és módszerek – néhány kivételtől eltekintve – nem nyilvánosak Magyarországon? Mit eredményez ez?

Azt, hogy azok a következmények, amelyekről e szöveg elején szóltam, és amelyeket általában a nyílt adathozzáférés előnyeiként tartunk számon, nem valósulnak meg. Nem elemezhetjük újra az anyagokat, nem értelmezhetjük mi is a szövegeket és adatsorokat, nem vonhatjuk le belőlük mi is a saját következtetéseinket. Na most azt gondolhatnánk, hogy ez amúgy is kevesek kiváltsága volna, és nem olyan fontos.

Ha viszont figyelembe veszünk néhány sajátosságot a magyar társadalomtudomány szerepéről, akkor rögtön megértjük, miért volna fontos a közpénzből készült társadalomtudományos adatok és dokumentumok minél szélesebb körben történő nyilvánosságra hozatala. Valójában ma Magyarországon a nyílt társadalomtudo-

mány *igazi* tétje ez: a szociológia, szakmánk autonómiája. Ha ugyanis titokban tartják azokat az adatokat, forrásokat, amelyek megalapozhatnák a szociológiai kijelentéseket, és ha ez az attitűd a szakmai norma a legtöbb szociológus számára, akkor a szociológia és a szociológusok munkája könnyedén hatalomtechnikai vagy propagandaeszközzé válik. Erre számos példát is látunk magunk körül: a szociológusok számos képviselőjének legfontosabb feladata már nem az, hogy szakmailag elfogadott módszerek segítségével, nyilvános tudományos diskurzusokban megvitatott, adatokkal alátámasztott, a társadalomtudományos játékszabályok alapján megítélt igaz kijelentéseket tegyenek. Ezzel ezek a szociológusok feladják a saját szakmai autonómiájukat és (akár akaratlanul) gyengítik a szociológia mint tudomány amúgy sem erős lábakon álló autonómiáját is.

A társadalomtudomány egyik fontos haszna mindig is az volt, hogy (köz)politikai döntéshozatalban támogassa az érintetteket az általa termelt, a tudományos módszerek szigorú használatával előállított, és ezért igaznak elfogadott kijelentések segítségével. Ezt sokféleképpen el lehet képzelni: *citizen science* vagy *action research* programokkal, fókuszcsoportokkal, kérdőíves felmérésekkel stb. Arról, hogy manapság a szakpolitikai döntéshozatal miképp történik Magyarországon, viszont csak pletykák és információmorzsák szintjén tájékozódhatunk. Az elmúlt évek szakpolitikai döntéshozatali mechanizmusaira irányuló társadalomtudományos kutatásokat, nyilvános fehér könyveket alig olvashatunk. Kutatótársaink tapasztalata, hogy a minisztériumi információs források elapadtak, és már nehéz, illetve általában lehetetlen interjúalanyokkal beszélgetni vagy adatokhoz jutni. Jellemző, hogy jó személyes ismeretség esetén sem lehet megszerezni azokat az adatokat, amelyek az államigazgatásban dolgozók rendelkezésére állnak és a kutatók számára sokszor elengedhetetlenek a magyar társadalmi működés megértése szempontjából. Azokat, akik mégis nyilatkoznak, állítólag több esetben meg is fenyegették, vagy hatalompolitikailag nem előnyös kutatási eredmények kiszivárgása esetén el is bocsátották.

A szakpolitikai döntéshozatal támogatásával megbízott, jól kistafírungozott intézményekben dolgozó társadalomkutató kollégák szemérmesen hallgatnak, hogy igazából min is dolgoznak, és mik az eredményeik: ahogyan fent is írtam: a „megbízó" által kikötött titoktartásra hivatkoznak. Számos szociológuskolléga munkájának eredménye tehát láthatatlan: tudományos igényű, elismert kiadóknál vagy folyóiratoknál megjelenő publikációkban alig látható, hogy a kiemelkedően dotált munkahelyükön milyen munkát is végeznek, az adatokat és forrásokat szinte senki nem ismerheti meg. Viszont – ebből indulhatunk ki – nagyon fontos szerepük van a döntéshozatalban (vagy legalábbis annak előkészítésében), tehát abban, hogy mi történik hazánkban. Csak éppen ezt kívülről nem látjuk, kivéve, ha azokat a digitális tartalmakat olvasgatjuk, amelyek sokszor tendenciózusan, az adatoknak csak gondosan válogatott elemeit, de azokat szinte kivétel nélkül egyoldalúan, a finanszírozási döntést hozó állami szerv aktuális politikai narratíváját alátámasztandó mutatják be – és erre az egyoldalúságra a kutatóintézetek magukat esetenként szer-

ződésesen kötelezik is.[9] Hallani olyan esetről például, hogy egy „balosnak" elkönyvelt kutatási témára kapott forrásokat egy kormányközeli intézmény az EU-tól, de az eredményeket nem szabad sehol sem nyilvánosságra hozni.

A számos esetben vélhetően kiváló kutatói munka tehát láthatatlan marad, az adatok titkosítva, vagy csak kis részleteket közölnek belőlük, az eredményeket pedig sokszor csak egy bizonyos szemszögből, torzítva prezentálják, sok esetben név nélkül, a honlapokon megjelenő rövid összefoglalóban. Az ezen intézményekben dolgozó kollégák ennek a gyakorlatnak a létrejöttéhez is adják szakmai tudásukat, nevüket és arcukat – ők a szükséges feltétel, hogy ezek a gyakorlatok egyáltalán létrejöhessenek.

Az, hogy mi történik a társadalomtudománnyal Magyarországon, nem csak az állami szereplőkön múlik. Mi magunk, szociológusok csináljuk a szociológiát, és benne a nyílt tudományt is. Vagy nem csináljuk. Eltolhatjuk magunktól a felelősséget és várhatjuk folyóiratok szerkesztőségeitől vagy kutatóintézetek, állami szervek vezetőségétől, a munkáltatóinktól azokat az előírásokat, amelyekkel a szociológia nyílt(abb) tudománnyá válna, amelyek kötelezné nek minket, mondjuk, arra, hogy cikkeinket nyílt hozzáféréssel (is) publikáljuk vagy adatainkat, forrásainkat nyilvánossá tegyük.

Ugyanakkor autonóm szakemberekként fel is vállalhatnánk a felelősséget, hisz mi vagyunk azok, akik a tudományt mint az igazság létrehozásának kitüntetett terepét művelik. Cselekedhetünk úgy, hogy a következőből indulunk ki: a tudományos tudás létrehozásának alapvető szakmai étoszához tartozik mára már az, hogy – amennyire lehet – az adatainkat, forrásainkat, módszereinket nyilvánosságra hozzuk. Cselekedhetünk úgy, hogy világossá váljék: a társadalom szemében igazságként megjelenő tudományos kijelentéseket megalapozó adatok, források minél szélesebben történő nyilvánosságra hozatala a kutatók számára nem nyűg, hanem a tudás létrehozásának fontos eleme. Ugyanis az igaz kijelentéseket a tudományban úgy hozzuk létre, hogy a kortárs tudományos közösségünk által elfogadott módszereket használjuk, ennek megítéléséhez pedig az adatok, források, módszerek megismerhetősége létszükséggé és mára már elég könnyen megvalósítható feltétellé vált.

Hogyan járulhatunk hozzá mi magunk tehát a nyílt, autonóm magyar társadalomtudományhoz? Érezzünk felelősséget azokért a kutatási adatokért, dokumentumokért, amelyeket a magyar társadalom tagjainak munkája, az abból keletkező adóforintok révén hozhatunk létre (mert az, hogy a kutatók a tudományos tények létrehozásában kulcsszereplők, és nem csak felfedik a társadalmi tényeket, tudományszociológiai közhely)! Ne fogadjuk el, ha olyan adatokat kell létrehozni vagy olyan módszerekkel kell dolgozni, amelyek nem felelnek meg a szakmánk elvárásainak! Kísérjük figyelemmel, hogyan bánnak munkáltatóink a mi segítségünkkel készült az adatokkal! Próbáljunk meg mi a lehető legtöbbet tenni annak érdekében,

9 https://web.archive.org/web/20230418233812/https://www.szabadeuropa.hu/a/gyorgy-laszlo-makronom-ksh-adatszivargas-fidesz/32312368.html

hogy világossá váljék mindenki számára, szakmánk minden, közösségünk által elfogadott szabályának megfelelünk! Emeljünk szót, ha az általunk létrehozott kutatási adatokat elferdítik, meghamisítják, ha úgy dolgoznak velük, ahogyan szerintünk a szakmai közösségünk által elfogadott módszerek alapján nem lehetne! És lássuk be, mindennek a szükséges előfeltétele, hogy lehetőleg nyilvánosságra kerüljenek a közreműködésünkkel létrejött kutatási adatok és források!

Magyarországon a nyílt társadalomtudománynak ez a valós tétje: hogy hozzájáruljunk a szakmánk autonómiájához. Hogy ebben az egyre kuszább és egyre kevésbé autonóm tudományos mezőben fel tudjuk mutatni, hol végződik a tudomány, és hol kezdődik a politika vagy az üzlet. Éles határ persze nincs, és sosem volt. Határmunkálatok zajlanak mindig, és ennek fontos része ma (és mindenkor!) az, ha minél nyíltabbá tesszük tudományunkat. Tegyük ezt meg!

Szociológiai Szemle 34(3): 108–115.

Nyílt tudomány, nyilvános adatok? – kérdések és dilemmák a kvalitatív kutatások nézőpontjából

Hozzászólás az „Adatnyilvánosság és nyílt tudomány a magyar társadalomtudományban" című vitához

Németh Krisztina[1]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.15762

A nyílt tudomány (*open science*), azaz a kutatási adatok és adatelemzési eljárások hozzáférhetősége és reprodukálhatósága a hazai társadalomkutatókat is foglalkoztató kérdés. 2023. október 19-én a TK Kutatási Dokumentációs Központ (KDK) munkatársai *Adatnyilvánosság az értelmező tudományokban* címmel konferenciát szerveztek az intézmény tizedik születésnapja alkalmából. A program keretében több magyar folyóirat szerkesztőjét is meghívták, beszélgetést kezdeményezve az adatok hozzáférhetőségének, a tudományos elemzések megismételhetőségének kérdéseiről, illetve az ezeket szabályozó eljárásokról, tudományos gyakorlatokról. Ezek a kérdések már a kerekasztal-beszélgetés előtt is vitát generáltak a *Szociológiai Szemle* egyik szerkesztőségi megbeszélésén. Hamar világossá vált, hogy a szerkesztők közötti véleménykülönbségek mögött alapvetően a kvantitatív és kvalitatív szemlélet eltérései állnak, mivel a kvantitatív és a kvalitatív kutatók másként látták azt a kérdést például, hogy a reprodukálhatóság egyet jelent-e a megbízhatósággal, illetve hogy az milyen kapcsolatban áll az érvényességgel. A kerekasztal-beszélgetés előtt a *Szociológiai Szemle* több kvalitatív szemléletű szerkesztője tovább egyeztetett, ami ezen írás alapját képezi.[2] A folyóirat vitaindító felhívására igyekeztem a beszélgetés során közösen végig gondolt érveinket és meglátásainkat egybefűzni és pontosítani. Ezeket a vitában felvetett kérdések szerint tagolom, miközben a KDK rendezvényén előadást tartó és vitaindítóját a *Szociológia Szemlé*ben publikáló Janky Béla (2024) felvetéseire is próbálok reagálni.

1 HUN-REN KRTK RKI, Evangélikus Hittudományi Egyetem, email: nemeth.krisztina@krtk.hu

2 Az online megbeszélésen Geambaşu Réka, Tomay Kyra és Virág Tünde vett részt. Ezúton is köszönöm nekik az együttgondolkodást és azokat a felvetéseket, amelyekből kiindulva ez a vitairat született.

Mennyire érvényesíthetők a társadalomtudományokban a nyílt tudomány normái?

Kell-e különbséget tenni aszerint, hogy milyen jellegű adatokról van szó?

Bár Janky Béla vitaindítójában abból indul ki, hogy „az elmúlt másfél évtized tapasztalatai azt mutatják, hogy a társadalomtudományokban hasonló mértékben és módon alkalmazhatóak a nyílt tudomány elvei, mint a természettudományokban" (Janky 2024: 3), ezt maga is árnyalhatónak látja az etnográfiai kutatások nézőpontjából. Az alábbiakban ezt a szempontot igyekszem megvilágítani. Egyetértve Janky Bélával, nem tartok attól, hogy „egy pszichológiai kísérlet eredménye vagy egy terepmunka interpretációja semmisé válik attól, hogy később mások máshogy értékelik az eredményeket" (Janky 2024: 3). Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a terepmunkán, résztvevő megfigyelésen alapuló, illetve az interjús kutatások általában a kísérlethez képest is sajátos helyzetben vannak. Egy-egy ilyen jellegű kutatás „megismétlésének" (tudományos értelemben vett reprodukálásának) módszertani-episztemológiai értelemben nem sok értelme van, hiszen a kvalitatív megismerési technikák sajátossága egyfelől abban áll, hogy a kutatók nem pusztán „összegyűjtik",[3] hanem a terepmunka, a résztvevő megfigyelés és az interjúzás során maguk is generálják az adatokat, mivel azokat interakciókban, valamilyen fokú beavatkozással nyerik. (Ez a beavatkozás személyközi viszonyban vagy a kutatott csoport mindennapi életében történik, így a kutató és a kutatott az egymásra hangolódáson, a kérdezésen, a „szótértésen" keresztül közösen „barkácsolja", avagy „ko-konstituálja" a társadalmi valóságot leíró, magyarázó adatokat (lásd például Small–McCrory-Calarco 2022, Holstein–Gurbrium 2013 [1977]). Többek között éppen ezt a beavatkozást, a kölcsönös jelentésegyeztetést igyekszik kizárni a kísérlet a mesterségesen létrehozott, kontrollált kísérleti helyzettel (Babbie 2003).

Következésképpen egy terepmunka a szó kvantitatív módszertani értelmében vett reprodukálásához a terepre látogató kutatónak ugyanazokat a megfigyelési és interjúhelyzeteket kellene előállítania, azokban ugyanúgy kellene viselkednie, reagálnia és ugyanazt kérdeznie, mint előzőleg ott járt kollégáinak (akikkel talán sohasem találkozott). Ez a kvalitatív kutató hétköznapi életbe való „belevetettsége", pozicionalitása és a személyiségek közötti különbségek, valamint a szituációk változékonysága miatt aligha lehetséges. Két egymástól függetlenül dolgozó, azonos terepet vagy társadalmi jelenséget vizsgáló kutató azonban hasonló eredményekre juthat teljesen különböző terepi „utakat" bejárva, különféle megfigyeléseken, találkozásokon keresztül és interpretációs utakon haladva (Small–McCrory-Calarco 2022).

Miközben a terepmunka vagy az interjús kutatás szigorú értelemben vett reprodukálhatósága ellen érvelek, nem gondolom, hogy egy korábbi terepmunka „folytatása" valamilyen új kérdéseken keresztül vagy a korábbi eredmények árnyalása, kritikája felesleges lépés volna. Csak kvalitatív kutatóként másként gondolkodom ennek mi-

3 Ez a szemlélet bármilyen konstruktivista paradigmában problematizálható.

kéntjéről, motivációiról és lehetséges hozadékairól, mint az *open science* kutatási adatok és elemzési eljárások hozzáférhetőségét hangsúlyozó hívei. Azt is érdemes észben tartani, hogy a kvalitatív empirikus adatok nyílt hozzáférhetőségét motiváló logikák is sokfélék lehetnek: a reprodukálhatóságra tekinthetünk a korábbi kutatási eredmények újrafelhasználásának, a korábbi kutatások „folytathatóságának" alapfeltételeként vagy a kutatói következtetések ellenőrzésének eszközeként, ami egyfajta „minőségbiztosítási" célt is feltételez.

Már önmagában az is problematizálható, hogy mit nevezünk kvalitatív kutatásnak, „van-e olyan, hogy kvalitatív kutatás" (Small–McCrory-Calarco 2022: 8). A kvalitatív kutatás ugyanis egyszerre jelent különféle adatgyűjtési módokat és elemzési módszereket, valamifajta szemléletet és adatokhoz való viszonyt. Ez a sokféleség viszont alapvető szemléleti, módszertani, episztemológiai különbségeket rendel egy közös fogalom alá (Small–McCrory-Calarco 2022). Következésképpen szerencsésebb a kvalitatív kutatásokat skálaszerűen felfogni, észben tartva az ezek közötti jelentős elméleti, szemléleti különbségeket. Ugyanakkor a fentieket figyelembe véve sem alkalmazható a kvalitatív kutatásokra a reprodukálhatóság szigorú, kvantitatív értelemben vett kritériumrendszere, következésképpen a kutatás adatainak nyilvánossá tétele önmagában még nem garantálja egy kvalitatív kutatás „minőségét". A kérdés inkább az, hogy mitől és miért lenne meggyőzőbb egy elemzés, ha a nyers interjúkat, valamint a megfigyeléseket tartalmazó terepnaplókat nyilvánosan hozzáférhetővé tennénk, mint ha nem tennénk ezt?

Milyen ismeretelméleti, gyakorlati, és etikai kérdések merülnek fel az adatok nyilvánossá tételével és másodelemzésével kapcsolatban?

Ezen egyszerűnek látszó kérdés körül episztemológiai, módszertani és etikai problémák sűrűsödnek, amelyek rámutatnak arra, hogy a nyílt tudomány, az adatok hozzáférhetőségének elve nem alkalmazható automatikusan és egyformán minden tudományterületre. A kvalitatív kutatások szempontjából a legfontosabb dilemma elsősorban etikai. A kvalitatív adatok nyilvánosságra hozása – például a nyers interjúátiratok hozzáférhetővé vagy online kereshetővé tétele, a megfigyeléseket, benyomásokat, interakciókat rögzítő terepnaplórészletek megosztása – ellentétes a személyes adatok védelmével és azon szakmai etikai irányelvvel, miszerint a bizalmi helyzetben érzékeny adatokat megosztó interjúalanyok védelme elsődleges feladat (vö. Babbie 2003). Ezek az anyagok rengeteg személyes, érzékeny adatot tartalmazhatnak, amelyek beazonosíthatóvá tehetik az interjúalanyokat, kiszolgáltatottá a kutatott közösség tagjait. A potenciális károkozást övező kockázatok és a dilemmák kutatási témánként, kutatott közösségenként és akár az interjúk műfajaként is eltérők lehetnek, de mindenképpen körültekintő mérlegelést igényelnek. Ez azt jelenti, hogy ezen adatok megosztása nem válhat automatikus eljárássá. Nem véletlen,

hogy a személyeket, illetve a lokalitásokat érintő anonimizálási gyakorlatokról, ezek módszertani, etikai, gyakorlati kérdéseiről több fórumon is beszélgettek, vitatkoztak kollégák, az adatok anonimizálása mellett és ellen is érvelve (lásd például Horváth–Gárdos 2021).[4]

Az érvek sokszínűsége visszatükrözi a kutatási témák, szemléletek és módszerek, valamint a kutatói pozíciók sokféleségét, amit szinte lehetetlennek látszik valamilyen egységes irányelv alá sorolni. Más kockázatokat hordozhat ugyanis egy érzékeny témáról beszélő, hátrányos helyzetű interjúalany megszólítása és megszólalása, akit a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozíciója már eleve kiszolgáltatottá tehet (Vigvári 2017, Virág 2017), mint egy történelmi traumát elszenvedő túlélő beszámolója, ahol a személyes tanúságtétel tétje az átéltek megtörténte, hitelessége (Kovács–Vajda 2002). Megint másféle mérlegelést igényel egy elnyomott csoport aktivistájának (Horváth–Gárdos 2021), egy akciókutatás résztvevőjének (Gosztonyi 2018, Lajos 2018) vagy egy közösség „hangjának" tolmácsolása, reprezentálása (HerStory Kollektíva 2021). A helyzetek sokszínűsége ellenére az anonimizálás számos esetben szükségesnek tűnik a kutatási eredmények publikálásakor, ám ennek módja és az anonimizálás határai ugyancsak kérdéseket, dilemmákat vetnek fel.[5]

A nyers interjúk közreadását övező félelem ugyanakkor nem csak a megszólaló pozíciójának szól – bár kétségkívül ez a legfontosabb, mindenképpen mérlegelendő körülmény. „Egy interjút nyersen odaadni kicsit olyan, mintha a fehérneműjét adná oda az ember" – fejezte ki nagyon találóan Kovács Éva az interjúk megosztása, archívumba helyezése miatti kutatói félelmeket, aggályokat a KDK-tól elválaszthatatlan 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely tizedik születésnapján (Erőss 2018: 124). A szemléletes kép sok kvalitatív kutató félelmét sűríti, ami nem kimondottan az interjúk gondos tárolása, a hozzáférhetőség körültekintő kezelése vagy a későbbi kutathatóság ellen szól, hanem visszatükrözi a kvalitatív adatszerzés („adatgenerálás") alapvető körülményét, az interakcióban létrejövő kutatási adatok a szituativitását, személyességét és érzékenységét. Ezek egyszerre helyezik a nyílt tudomány elveiből következő, gyakorlatinak látszó kérdéseket etikai és módszertani dilemmák, személyes, társadalmi és tudományos megfontolások (további kutatói felhasználás, textuális és kontextuális érthetőség, lehetséges társadalmi haszon stb.) metszéspontjába.

Mennyire ellenőrizhetők és reprodukálhatók a társadalomtudományi kutatási eredmények, ha a kutatási adatok és elemzési eljárások mások számára is elérhetővé válnak?

A kvalitatív kutatási adatok, így például az interjúk *bizonyos fokú* megosztása a fentiekben érintett aggodalmak és dilemmák ellenére is releváns kérdés. Az interjúk *kutatói* újrafelhasználása (másodelemzése, új kutatásokban való használata) nem

4 Lásd erről például a Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk? című kerekasztal-beszélgetést.
5 Lásd erről bővebben: Horváth–Gárdos 2021.

annyira a kutatási eredmények ellenőrizhetősége, hanem a tudományos tudástermelés miatt lehet fontos. A személyes adatok védelmén túl az anonimizálás kérdése és módja azonban itt is kulcsfontosságú kérdés. Ehhez elengedhetetlennek látszik a kutatók közötti személyes, szakmai vagy intézményes bizalom, valamint a felhasználás és publikálás módjainak egyeztetése.

Az interjúátiratok másodelemzésekor ugyanilyen fontos kérdés a kutatók terepismerete, ennek híján ugyanis a korábbi interjúk tartalma, utalásai nem érthetők vagy nem elemezhetők kellő alapossággal. Általánosságban elmondható, hogy minél inkább anonimizált egy repozitóriumba helyezett vagy kollégának „átadott" interjúátirat, annál kevésbé használható a lokalitás megértéséhez. Azaz hiába válik akár egy interjúátirat visszakereshetővé egy nyilvános adatbázisban, ha azt a személyes adatok védelme miatt annyira anonimizálni kell, hogy végül nem lesznek benne a lokalitáshoz közelebb vivő, érdemi adatok (személy-, tulajdon- és helynevek), vagy kikerülnek belőle a helyi hatalmi, politikai viszonyok, illetve más potenciálisan érzékeny (személyes) témák. (További problémát jelent, hogy nem is feltétlenül lehet előre felmérni az anonimizálás során, hogy milyen adatok, részletek lehetnek kényesek vagy kockázatosak akár a kutató, akár a megszólaló szempontjából.)

Ezekben az esetekben további módszertani problémát jelent, hogy az interjúhelyzet komplex személyközi viszonyban, a résztvevő megfigyelés a vizsgált társadalmi közegben történik, de az interjúátirat vagy a terepnapló ezeknek a társas, társadalmi kontextusoknak csak töredékét tudja megragadni és rögzíteni (Small–McCrory-Calarco 2022). A terepnaplók, interjúk másodelemzésénél tehát számolni kell a kontextuális adatvesztéssel (a helyzetet többé-kevésbé meghatározó, de nem rögzített körülményekkel: a szagokkal, a lakáskörülményekkel, a társas kontextussal, a metakommunikatív jelzésekkel, a beszédmód, a hangnem jelentésváltoztató hatásával stb.). Ennek következtében az adott interjú készítője mindig többet tud az interjúátirat kontextuális rétegeiről, mint az adatot újra elemző kutató. Az azonban már az elemzési technikától és a másodelemző elméleti-fogalmi felkészültségétől is függ, hogy milyen összefüggéseket lehet előbányászni a szöveg „mélyéről" (Gárdos 2011).

A másodelemzés azért releváns felhasználási módja az interjúátiratoknak, mert azokat „a végtelenségig fel lehet dolgozni" (Solt 1998: 37). Minden újabb elemzés új jelentéseket, értelmezéseket állíthat elő az adott szövegről, illetve annak társadalmi kontextusáról. Ugyanakkor a másodelemzés lehetőségei behatároltak; nem minden (ám meglepően sok) kérdés vizsgálható korábbi interjúkon, miközben az átírás minősége[6] (és a keletkezés kontextusának rögzítettsége is) meghatározó tényező (Gárdos 2011).

A pozicionalitás következtében más kutató más hangsúlyokat, motívumokat olvashat ki a mások által készített interjúkból. Ez azonban nem jelenti azt – ahogy Janky Béla (2024) is írta –, hogy az új olvasat feltétlenül „érvénytelenítené" a régi

6 Lásd erről a 2014. június 26-án az MTA TK Szociológiai Intézetben a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely által szervezett Transzláció-transzkripció workshop előadásait: https://20szazadhangja.tk.hu/hirek/2014/06/interjuelemzes-muhely

értelmezést. Az egyes lokalitásokban végzett terepmunkák „folytatásában", a kvalitatív-etnografikus kutatások adatainak újrafelhasználásában nem annyira az eredmények ellenőrzése, hanem az adott lokalitásról vagy társadalmi jelenségről felhalmozott tudás bővítése és mélyítése tűnik hasznosabbnak. (Bár elvétve akadnak olyan kirívó példák a kvalitatív kutatások terén is, amelyek a kontrollfunkció, az ellenőrizhetőség kérdéseit feszegetik.) Összességében azonban a megismerés pozicionalitása, valamint a terepmunka, az interjúhelyzet szigorú értelemben vett „reprodukálhatatlansága" kifejezetten „hasznosnak" tűnik, mivel a különféle kutatói nézőpontokból ugyanazon társadalmi jelenség vagy lokalitás újabb aspektusai vagy más összefüggései tárhatók fel.

Milyen érvek szólnak amellett vagy az ellen, hogy a hazai társadalomtudományos folyóiratok elvárásként fogalmazzák meg a kéziratok leadásakor az adatok és elemzési eljárások nyilvánossá tételét?

Összességében tehát nem gondolom, hogy egy kvalitatív kutatás vagy elemzés attól érvényesebb, helytállóbb volna, hogy az adatok (interjúátiratok, terepnaplórészletek) nyilvánosan elérhetők vagy visszakereshetők lennének a maguk „nyers" formájában bárki számára. A kvantitatív kutatásokban bevett reprodukálhatóság kritériuma helyett amellett érveltem, hogy a megbízhatóság és az érvényesség nem elsősorban ebben rejlik a kvalitatív kutatások esetében. Ez viszont az adatok nyilvános hozzáférhetőségének kérdését is részben más kontextusba helyezi, mint a nyílt tudomány elvei. A személyes adatok védelme, az anonimizálás gyakorlati-technikai, módszertani és etikai kérdései több ponton ütköznek az adatok nyilvánosságára vonatkozó elvárásokkal, következésképpen gondos körültekintést igényelnek, és lokalitásról lokalitásra, kutatásról kutatásra más kérdéseket és dilemmákat vetnek fel. Ezekre „nincs recept", azaz nem érdemes, és nem is nagyon lehetséges ezeket a komplex problémákat előre gyártott űrlapok, kanonizált folyamatok és elvárásrendszerek közé szorítani. Ez nem jelenti ugyanakkor azt, hogy egy kvalitatív kutatás minősége ne volna külsődleges mércék szerint megítélhető például egy kézirat színvonalán keresztül.

A kutatói pozicionalitás és a kutatási terep komplexitása, időbeli változása miatt gyakorlatilag kivitelezhetetlen a terepmunka vagy az interjús kutatás szigorú reprodukciója, ám nem is ez a jó kvalitatív kutatás legfontosabb ismérve. A kvalitatív kutatásokban ugyanis az érvényesség mércéi inkább a valószerűségben, az elemzés logikai felépítésében, elméleti megalapozottságában, az adatgyűjtés és -elemzés menetének reflektáltságában valamint az elemzés logikusságában rejlenek (Babbie 2003, Small–McCrory-Calarco 2022). Természetesen előfordulhatnak olyan esetek, amikor egy-egy szerkesztőséghez beküldött kéziratból hiányzik az adatfelvétel és -elemzés átmeneti lépéseinek leírása, kérdéses az empirikus anyag és a választott módszertan illeszkedése, vagy nem meggyőző az elemzéshez használt kategóriák

empirikus megalapozottsága. Ilyen esetekben a szerkesztők bekérhetik a szerzőktől az interjúk vezérfonalát, az elemzéshez használt kódokat, mátrixokat stb., amelyek segíthetik az eredmények értelmezését, illetve a vitás kérdésekben eligazítást nyújthatnak. Ugyanakkor egy jól felépített kvalitatív kézirat módszertani fejezete ezekre a problémákra jobbára már eleve kitér, e kérdéseket logikusan felépített, megindokolt, reflexív módon tárgyalja. A megbízhatóságot ezért a kvalitatív kutatásokban bizonyos fokig érthetjük úgy is, mint a kutatási folyamat transzparenciáját, ami azonban nem a kutatási adatok nyílt hozzáférésével, hanem a kutatási folyamat, a módszertani döntések pontos és megindokolt leírásával érhető el. Ily módon a kutatást érintő módszertani döntések, az adatgyűjtés és -elemzés mikéntje akár egy rövidebb terjedelmű folyóiratcikk esetében is transzparenssé, követhetővé, *logikailag „reprodukálhatóvá"* válik.

Végezetül Janky Béla (2024) publikálási stratégiákra vonatkozó érvelésére reagálva a *Szociológiai Szemle* korábbi szerkesztőjeként természetesen egyetértek azzal, hogy a magyar nyelvű szakfolyóiratcikkeknek – ezeken belül a magyar nyelvű kvalitatív elemzéseknek, terepmunkára épülő írásoknak – is helyük van a publikációs palettán. Fontos kontextuális tudást állítanak elő, illetve a már felhalmozott társadalomtudományi tudást gyarapítják, árnyalják. Emellett társadalmi hatásuk is jelentős lehet, hiszen e kutatások egy sajátos tudományosírás-zsánernek tekinthetők, közelebb visznek a társadalmi valósághoz, a mindennapi életben tapasztalt jelenségek megértéséhez. Így mind a közbeszédet, mind a társadalmi jelenségről való köznapi gondolkodást alakíthatja, ha magas színvonalú, befogadható stílusban írt, társadalmi szempontból is releváns témákat feszegető szaktanulmányok jelennek meg a hazai szakfolyóiratokban.

Irodalom

Babbie, E. (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi Kiadó.

Erőss G. (2018): Intim részletek. A magyar szociológia történetének hangoskönyve. *Szociológiai Szemle,* 28(1): 124–129.

Gárdos, J. (2011): Interjús szociológiai források újrafelhasználása. *Szociológiai Szemle,* 21(3): 125–145.

Gosztonyi, M. (2018): Egy részvételi akciókutatás folyamata, megvalósítása és eredményei egy hátrányos helyzetű faluban. *Kovász,* 22(1): 31–52.

HerStory Kollektíva (2021): A hazai élelem-önrendelkezés centrális mozgalmainak és periferikus szerveződéseinek feminista olvasata. *Fordulat,* 29: 149–199.

Holstein, J. A. – Gurbrium, J. F. (2013 [1977]): Az aktív interjúkészítés. In Bodor, P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 117–139.

Horváth, A. – Gárdos, J. (2021): Anonimizálás – mi végre? Módszeresen-beszámoló. *Szociológiai Szemle,* 31(4): 98–104.

Janky, B. (2024): Magyar folyóiratok, nyílt adatok és a globalizált tudományos diskurzus. *Szociológiai Szemle,* 34(3): 2–9.

Kovács, É. – Vajda, J. (2002). *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.

Lajos, V. (2018): Részvétel és együttműködés. Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* (100): 23–40.

Small, L. S. – McCrory-Calarco, J. (2022): *Qualitative Literacy. A Guide to Evaluating Ethnographic and Interview.* Oakland: University of California Press.

Solt, O. (1998): Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I*. Budapest: Beszélő, 29–46.

Vigvári, A. (2017): Kettős kihívás előtt: a hallgatás megtörése és a megosztás felelőssége a kortárs terepkutatásokban. *Szociológiai Szemle,* 27(2) [Beszédes hallgatás]: 41–53.

Virág, T. (2017): A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében. *Szociológiai Szemle,* 27(2) [Beszédes hallgatás]: 54–67.

Szociológiai Szemle 34(3): 116–128.

A „semmi nincs ingyen” mobilitásreceptje. A mobilitás egyéni kárvallottjai és a társadalmi egyenlőtlenségek igazságtalanságának elkendőzői?[1]

Recenzió: Durst Judit – Nyírő Zsanna – Bereményi Ábel (szerk.) (2023): A társadalmi mobilitás ára. Első generációs diplomások és az osztályváltás következményei. Gondolat Kiadó

Ceglédi Tímea[2] – Godó Katalin[3] – Godó Irén[4]

https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.15841
Beérkezés: 2024.05.20.
Átdolgozott változat beérkezése: 2024.07.26.
Elfogadás: 2024.10.07.

Bevezetés

A tanulmánykötet az első generációs roma és nem roma diplomások társadalmi mobilitásának hatásait, következményeit mutatja be, a kedvezőtlen társadalmi helyzetből történő kiemelkedés és a középosztályba való átlépés sajátos határhelyzetére irányítva a figyelmet. A cím a státuszváltás különféle – szociális, érzelmi és kognitív – aspektusaira világít rá, jelezve, hogy a középosztályba történő belépés nem ingyenes: „fizetni kell” érte. Azonban a siker mögött és mellett meghúzódó viszontagságokat gyakran nem látják az emberek, így tévesen feltételezhetik azok hiányát. A tanulmánykötet ezt cáfolja meg annak vizsgálatával, hogy a diplomaszerzés milyen lemondásokkal, s gyakran milyen belső és külső feszültségekkel párosulhat az egyéni életutakban.

1 Támogatók: „A tanulmány alapját képező kutatást az MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar) hajtotta végre és a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogatta. A feldolgozás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja, továbbá a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-I-DE-323, valamint ÚNKP-23-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

2 Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD-Hungary), Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Magyar Tudományos Akadémia, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar), email: cegledi.timea@arts.unideb.hu

3 Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Program, Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD-Hungary), Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport (Magyar Tudományos Akadémia, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar), email: katalin1en@gmail.com

4 Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, email: godo.iren@arts.unideb.hu

A borítókép egy roma férfit, valamint a körülötte (és a jelképesen benne) lévő sokszínűséget tükrözi. A képen szereplő alak tekintete a belső útkeresést, egyúttal a külvilágtól való elbújás vágyát sugallja. Színvilága emlékeztet Balogh Tibor *Önarckép* című festményére. A kontúrok hiánya utalhat a gyakran elmosódott vagy nem egyértelmű identitáshatárokra, illetve arra is, hogy a romákat és az első generációs értelmiségieket nem mindig olyannak látják, amilyenek valójában.

Az összesen 454 oldalas kötetben három szerkesztő fogja keretbe a fejezeteket. A fogalmak pontos magyarázata a laikus olvasó számára is érthetővé teszi a tanulmányokat. A kutatócsoport diszciplináris sokszínűsége biztosítja a nemzetközi szakirodalomban értéknek tekintett többboldalú kutatói reflektivitást (Lauritzen–Nodeland 2018, Lambrev 2020). A mű döntően 171 első generációs értelmiségivel (köztük 102 roma alannyal) készült életútinterjú, valamint kisebb, részben kvantitatív adatok felhasználásával készült. Az elemzések Magyarországon, Spanyolországban és az erdélyi magyarok körében felvett adatokon alapulnak.

Fogalmi és elméleti előzmények

Az Honoré de Balzac *Elveszett illúziók* (1998), valamint Illyés Gyula *Puszták népe* (2003) című művében megelevenedő, társadalmi mobilitást megtestesítő sorsokat egyre nagyobb tudományos érdeklődés övezi, a nyereségek mellett vagy helyett a veszteségekre is rávilágítva. Az alábbiakban fontosnak tartunk kiemelni néhány tudományos előzményt, amelyek méltó folytatását testesíti meg *A társadalmi mobilitás ára* című kötet.

Mollenhauer (1996) például az eredeti társadalmi környezettől való elidegenedés áráról és konfliktusáról beszél. Bernstein (1996) a kódváltás kapcsán emeli ki következményként a rokonokhoz és közösséghez fűződő viszony átalakulását. A szolidaritás marxi és durkheimi elméletében úgy fogható fel a társadalmi felemelkedésre törekvés, mint szembehelyezkedés magával a szolidaritással, amelynek alapját a hasonló életkörülmények jelentik (Beck 1983). A közösség úgy is tekinthet a mobilitásra, hogy az – szimbolikusan vagy megélhetési értelemben – veszélyezteti a közösség fennmaradását (Forray–Óhidy 2019, Hafičová et al. 2020, Elekes 2021, Nyírő–Durst 2023). A „régiből" való veszítésre és a két világ közötti választás kényszerére utal Boreczky (2000) is. Hogy miért kell a két világ között választani, s miért elvárt az elidegenedés a családi értékektől, arra a választ több kutató az iskolarendszer domináns kultúrát elváró és támogató működésében keresi, amely a származási család kultúráját elítélendőnek, megváltoztatandónak tartja (Bourdieu 1978, Bernstein 1996, Boreczky 2000).

A témában korábban publikált fenti szerzők különböző utakon bukkantak rá – véleményünk szerint – ugyanarra a jelenségre, és többféle hangsúllyal emelték ki annak kulcselemeit. Azonban hiányzott egy olyan mű, amely mindezt egységbe foglalja. *A társadalmi mobilitás ára* című kötet legnagyobb értéke, hogy megnevezte ezt a sokszor és sokféleképpen érintett jelenséget, továbbá határozott fogalmi kontúrokat rajzolt (pél-

dául „rasszizált kisebbség"), valamint minden eddiginél koncentráltabban adott teret a téma kutatói közötti párbeszédnek. Ez a párbeszéd pedig nemcsak a könyv megszületéséig élt, hanem a jövőre nézve is fontos gyújtópontként szolgál a jelen s a jövő kutatóinak.

A kötet tanulmányai

Fogalmi keretek

A mű 11 fejezeten keresztül, négy egyszerzős tanulmány mellett többnyire többszerzős írásokban mutatja be a társadalmi mobilitás egyes szegmenseit különböző aspektusokból. A kötet Durst Judit, Nyírő Zsanna és Bereményi Ábel szerkesztői előszavával indít, amely bevezeti a „pszichés ár" és az „üvegplafon"-jelenség, illetve a „reziliens mobilitási pálya" fogalmakat a felfelé mobil egyének életében. Ilyen értelemben elkülöníthetünk reziliens és nem reziliens mobilitási pályát, tovább differenciálva a szóban forgó életutakról alkotott képünket. A tanulmány empirikus kutatásokra alapozva mutatja be, hogy a társadalmi mobilitás nem csupán előnyökkel, hanem jelentős áldozatokkal is járhat (Durst–Nyírő–Bereményi 2023).

A bevezetőt követő, Zolnay János (2023) által jegyzett tanulmány a társadalmipolitikai változásokat elemzi az alapvetően mikroszintet megragadó írások keretezése céljából, amelyek egy kasztosodás és szegregálódás irányába tartó társadalom képét vetítik előre. Ez a szerző szerint annak tudható be, hogy egyre szűkülnek a roma tanulók mobilitási esélyei, amin nem javítanak a támogató programok sem, mert elérhetőségük esetleges, s a társadalmi előrejutás lojalitásfüggő (Zolnay 2023). A fejezet kontextust kínál ahhoz, hogy az életutak tanulságai látleletet adhassanak a mobilitási mechanizmusok intézményesültségéről, hiszen – ahogy Treiman és Laumann (1970) fogalmaz – ahol ez az intézményesültség magas, emelkedik az egyazon státuson belüliek körében elismert viselkedés heterogenitása, és ritkábban fordulnak elő a társadalmi mobilitást kísérő patologikus következmények. A könyvben tárgyalt életutak és az elemzések elméleti megközelítései hozzájárulnak a strukturalista-kulturalista vita hazai árnyalásához is (Janky 2016), hiszen körbejárják a felelősség és mozgástér kérdéseit az egyének és közösségeik szintjétől a magasabb, társadalmi szintekig.

Az érzelmi ár

A könyv harmadik (Nyírő–Durst 2023) és ötödik (Durst–Bereményi 2023) tanulmánya a társadalmi mobilitás érzelmi árát vizsgáló nemzetközi és hazai tudományos munkák sorába illeszkedik. A korábbi források visszatérő motívuma a légüres tér: egyrészt a régi közösségtől (elsősorban a családtól, de akár a lakóhelyi közösségtől) való eltávolodás, másrészt az új közösségbe történő beilleszkedés nehézségei között. A szerzők köztes állapotként vagy kibillent, hasadt habitusként, kettős távolságtartásként, két életet élésként, valamint sehova sem tartozásként mutatják be ezt (Durst–Bereményi 2021, 2023; Nyírő–Durst 2023). Korábbi elemzések az alábbi fogalmakkal ragadták meg a jelenséget: kettős szorítás (Orsós 2019), „double outsider"

vagy „kettős kívülállóság" (Ceglédi 2018, Hafičová et al. 2020), két világ közötti lét (Hafičová et al. 2020), folyamatos önkérdezéssel, önbizonyítással, öngyűlölettel, önértékelési zavarral, önbizalomhiánnyal és megfelelési kényszerrel kísért identitáskrízis (Elekes 2012, Máté 2015, Leist-Balogh–Jámbori 2016, Kállai 2023), érzelmi meghasonlottság (Ceglédi 2018), közösségvesztéssel járó érzelmi veszteség (Pusztai 2004), skizofrén élet, két világ közé szorultság, „playing white" (Derrington 2007). Lukács J. Ágnes (2018) a mentális költségek és a szociális vákuum fogalmával írja le a jelenséget. Durkheim (2000) a társadalmi mobilitással járó mentális betegségekről, Beck (1983) szorongásról és neurózisról, Czeizel (1997) pesszimizmusra, melankóliára, depresszióra való hajlamosságról, Subramanyam és munkatársai (2013) egészségkárosító hatásról beszélnek. A korábbi kutatók úgy is fogalmaznak, hogy az egyes társadalmi rétegek közötti szakadékkal való szembesülés gyengítő erővel hat, amire a recenzeált kötet tanulmányai rendkívül érzékletes példákkal szolgálnak (Kapitány–Kapitány 2007, Reay–Crozier–Clayton 2009, Hafičová et al. 2020, Durst–Bereményi 2021, 2023; Kovács et al. 2022).

Nyírő Zsanna és Durst Judit (2023) azt vizsgálták interjúk segítségével, hogy a roma és nem roma diplomások felfelé irányuló mobilitása milyen pszichológiai és érzelmi kihívásokkal jár. Különös figyelmet szenteltek annak, hogy a kisebbségi roma diplomások hogyan élik meg a társadalmi mobilitást, különösen az osztályhelyzet és etnicitás metszéspontjában. Az eredmények azt mutatják, hogy a romák gyakrabban tapasztalják meg a habitus destabilizációját, mint a többségi társadalom tagjai. A kutatás kiemeli, hogy a lojalitás kérdése és az akkulturáció különösen nehéz a roma mobilitási utak során, gyakran ellentmondásos feszültséget eredményezve.

Durst Judit és Bereményi Ábel interjúkon alapuló elemzésében (2023) a szociálisan hátrányos helyzetből induló, első generációs diplomás romák mobilitási pályáiról esik szó. A kutatás kimondja, hogy ezek a fiatalok gyakran sajátos, kisebbségi mobilitási utakat járnak be, ahol társadalmi előrejutásuk érzelmi és kulturális költségekkel jár. A tanulmány bemutatja, hogy az „etnikai tőke" és a közösségi kulturális vagyon mozgósítása hogyan segíti a roma fiatalok társadalmi előrejutását. A kutatásban részt vevő fiatalok túlnyomó része két világ összekötőjeként amolyan „hídszemélyiséget" képez a romák és nem romák között.

A külső ítéletalkotás

A könyv tanulmányai a mobilitást megélők belső önmarcangolása mellett a külső ítéletalkotással, a megcélzott társadalmi réteg általi befogadás mikéntjével is foglalkoznak (Durst et al. 2023, Kalla 2023, Nyírő–Durst 2023, Durst–Bereményi 2023, Durst–Nyírő–Bereményi 2023, Dés 2023). A kötetben is idézett Diane Reay és munkatársai az „idegenek a paradicsomban" metaforával írják le ezt a helyzetet (Reay–Crozier–Clayton 2009). A korábbi források közül pedig Lipset és Zetterberg (1970) szerint a felfelé mobilis személyek elutasítást éreznek a megcélzott társadalmi csoporttól, „fentről" nehezítő tényezőkkel szembesülnek, amit az újonnan érke-

zettek (*nouveaux arrivés*) fenyegetése vált ki. Bourdieu (2003) egyenesen kispolgár ivadékokról beszél, akiknek élményeit kárvallottságként, felemelkedésüket pedig a megcélzott réteg perspektívájából meghunyászkodó történetésként írja le. A jelen recenzió tárgya – a külső ítéletalkotások sorában – kitér a munkaerőpiac, a többségi és kisebbségi társadalom elvárásaira, valamint értékítéleteire, sőt a párkapcsolatokban rejlő külső ítéletalkotásokra is (Dés 2023, Durst–Bereményi 2023, Durst et al. 2023, Kalla 2023, Kállai 2023, Nyírő–Durst 2023).

A roma első generációs értelmiségiek esetében az intézményi rasszizmust, valamint a mindennapi, személyközi rasszizmust nemcsak az előszó, hanem a Nyírő Zsanna és Durst Judit tollából született harmadik, valamint a negyedik tanulmány (Durst et al. 2023) is érzékenyen megragadja. A szerzők a nem diplomás családból érkező értelmiségieknek, különösen a romáknak megálljt parancsoló munkaerőpiaci hátrányokra is ráirányítják a figyelmet. Ezt a „rasszizált üvegplafon" jelenségével írják le, bemutatva, hogy miként válnak adott helyzetek és pozíciók elérhetetlenné az alacsony társadalmi rétegekből érkezők és/vagy a romák számára (Durst et al. 2023, Nyírő–Durst 2023). A könyv így segít a mélyrétegeibe látni annak a jelenségnek, amelyet a szakirodalomban végzettséget megkerülő származási hatásoknak (Blaskó 2008), a származási hatás feljebb kúszásának (Boudon 1974) vagy utolérhetetlen üvegplafonnak neveznek (Bocsi–Ceglédi 2021).

Durst Judit, Nyírő Zsanna, Dés Fanni és Boros Julianna (2023) az első generációs roma diplomások munkaerőpiaci helyzetét meghatározó két fő tényezőt emel ki. Az egyik az üvegplafon jelenség, amely korlátozza a roma diplomások magas presztízsű és jól fizető munkakörökbe kerülését, a másik koncentrációjuk a „roma üggyel" foglalkozó területeken, ami szintén a strukturális egyenlőtlenségekre vezethető vissza. A tanulmány továbbá hangsúlyozza, hogy a társadalmi mobilitást nagymértékben befolyásolják a társadalmi osztály és az etnikai háttér metszetei.

Dés Fanni tanulmánya (2023) szerint a roma származású nők gyakran érzik, hogy a társadalmi mobilitás érzelmi terhe megnehezíti a párkapcsolatok fenntartását, s az etnikai különbségek konfliktusokhoz vezethetnek: például a nem roma partner nem érti a diszkrimináció terhét, a roma etnikai hovatartozás felfedése feszültséggel jár, stb. A tanulmány arra is rámutat, hogy a roma nők számára az ideális partner az, aki hasonló társadalmi mobilitási utat járt be, és azonos etnikai háttérrel rendelkezik (Dés 2023).

Következmények és megoldások

A társadalmi mobilitás ára abban a tekintetben is szerves folytatása a fent bemutatott előzményeknek, hogy a mobilitás „kárvallottságának" részletes feltárása mellett az erre a – hosszabb vagy rövidebb ideig tartó – helyzetre született megoldásokat is kiemeli. Különösen igaz ez a kötet hatodik, Boros Julianna, Bogdán Péter és Durst Judit által írt tanulmányára (2023), amely célzottan a megoldások intézményes formáira helyezi a hangsúlyt, külön kiemelve az olyan, a roma kulturális tőkét támogató programokat, mint a Romaversitas és a Láthatatlan Kollégium (Boros–Bogdán–

Durst 2023). A kutatás arra fókuszált, hogy az oktatást támogató mentorprogramok hogyan segítik a társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű roma fiatalokat különböző tőkék megszerzésében, beleértve a roma kulturális tőkét is. Ezek a programok nemcsak pénzügyi támogatást nyújtanak, hanem erősítik a roma identitást és csökkentik a társadalmi mobilitás érzelmi költségeit is. A támogatások lehetővé teszik, hogy a roma diákok leküzdjék az oktatásban és a mindennapi életben tapasztalt strukturális akadályokat és a diszkriminációt. Emellett közösséget építenek és elősegítik az etnikai hálózatok kialakulását, ami hosszú távon hozzájárul a roma középosztály megerősödéséhez.

Bereményi Ábel és Durst Judit a kötet hetedik tanulmányában (2023) rávilágít arra, hogy a reziliens mobilitási folyamatban a reziliencia nem csupán egyéni erőforrás, hanem a társadalmi környezetben való eligazodásnak és a normákhoz való alkalmazkodásnak is meghatározó összetevője. A szerzők a reziliens diplomás roma nők társadalmi mobilitásának folyamatát vizsgálták Magyarországon és Spanyolországban. A kutatás célja volt megérteni, hogyan navigálnak ezek a nők a társadalmi mobilitás során felmerülő kihívások között, különösen az érzelmi és kulturális költségeket tekintve.

A kötet egésze méltó módon illeszkedik a deficitszemléleten túllépő és megoldásokat felvonultató írások sorába. Előzményként vehető számba például a kultúraazonos pedagógia, a mentorálás, a közösségi felvérteződés, a (legalább) két identitás egymást támogató, együttes megőrzése, a küldetéstudat kialakulása és a reziliens életutakban rejlő életúttapasztalat-kibontakozás támogatásáról szóló szakirodalom (Boreczky 2000, Forray–Óhidy 2019, Varga 2019, Godó–Ceglédi–Kiss 2020, Hafičová et al. 2020, Elekes 2021, Boros–Bogdán–Durst 2023, Durst–Nyírő–Bereményi 2023, Kovács et al. 2022, Kállai 2023).

A spanyolországi és egyéb, Magyarországon kívüli adatoknak köszönhetően több elemzésben is megjelenik az országhatárokon átívelő és a nemzetközi kitekintés, illetve összehasonlítás (Bereményi–Durst 2023, Papp Z.–Zsigmond 2023). A kötet utolsó, 11. fejezetében Papp Z. Attila és Zsigmond Csilla megállapították, hogy az első generációs kisebbségi magyar értelmiségiek jelenlegi helyzetére jelentős hatást gyakorol a szülők iskolázottsága és foglalkozási státusza. A magasabb társadalmi osztályból származó fiatalok nyelvtudása jobb, és több oktatási lehetőség áll rendelkezésükre. Érdekességként bemutatták, hogy e csoport kevéssé vall liberális politikai értékeket, és kevésbé illeszkednek a hallgatói életbe. Ez alátámasztja azt, hogy a mobilitásnak politikai attitűdök szintjén is mérhető következményei vannak (Papp Z.–Zsigmond 2023).

Átok és áldás

A hátrányos helyzetből a nem hátrányos helyzetbe vezető útnak megvannak a maga próbatételei, s az otthonról hozott batyu gyakran terhet is jelenthet, különösen akkor, ha annak kulturális tőkebeli hiányosságát vizsgáljuk (Bourdieu 1978, 1998). Ugyanakkor lehet áldás is, ha megértjük értékeit (Varga 2019, Kovács et al. 2022) – ahogyan arra a kötet első, negyedik, hatodik és tizedik tanulmánya is utal (Bo-

ros–Bogdán–Durst 2023, Durst–Nyírő–Bereményi 2023, Durst et al. 2023, Kalla 2023). A tizedik, Átok és áldás című fejezet tárgyalja a legrészletesebben ezt a kérdést. A Kalla Éva által jegyzett írás tanulsága, hogy nem egyszerű az előnyöket és a hátrányokat egyszerre látni és láttatni, s akkor is fontos erről beszélnünk, ha végül minden átok áldássá változik az érintettek életében (Kalla 2023). A tanulmányban bemutatott adatok szerint a diplomát szerzett roma fiatalok számos kihívással néznek szembe a munkavállalás során, és hatalmas nyomás nehezedik rájuk a romákért való felelősségvállalás terén. Sokszor elvárják tőlük, hogy a roma közösségek javára dolgozzanak, még ha ez alacsony jövedelmet vagy akár önkéntes munkát is jelent. Ugyanakkor gyakran tapasztalják, hogy származásuk miatt nem tekintik őket egyenrangúnak a munka világában, ami arra sarkallja őket, hogy tovább képezzék magukat. A folyamatos megfelelési kényszer és a szakmai környezetben tapasztalt diszkrimináció erősíti kisebbségi érzéseiket.

Kállai Ernő abba is betekintést enged a kötet kilencedik tanulmányában, hogy a rendhagyó foglalkozású roma értelmiségiek sorsát tovább nehezíti a roma közösségek javára történő munkavállalás elvárása (Kállai 2023). A kutatás során olyan első generációs roma értelmiségieket vizsgált, akik a romák körében nem szokványos foglalkozási területeken szereztek diplomát (például jog, informatika, egészségügy). A kutatás megállapította, hogy azoknak van esélyük értelmiségi karrierre, akik családjában már több generáció óta megfigyelhető a mobilitás és a fejlődés. Az interjúalanyok pályafutása nehézségekkel teli, gyakran kerülőutakkal tarkított, de a többgenerációs fejlődés előbb-utóbb magasabb társadalmi pozícióhoz vezet. Az érintettek gyakran kettős identitást alakítanak ki, ami lelki kihívásokhoz vezet, és sokan a tisztán asszimilációs utat választják.

A meritokrácia mítosza

A mobilitás egyéni áldozatvállalását, lelki árát és munkaerőpiaci kudarcait bemutató fejezetek fontos adalékokat szolgáltatnak a meritokrácia mítoszaként (Young 1961, Frank 2016; Durst et al. 2023) vagy a társadalmi mobilitás kegyetlen optimizmusaként (Durst–Nyírő–Bereményi 2023) ismert társadalmi szintű jelenség leleplezéséhez. A korábbiakban többek között Pierre Bourdieu (2003) és Ferge Zsuzsa (2006) fogalmazták meg, hogy az egyéni mobilitás jelenléte egy társadalomban nem valódi válasz a társadalmi egyenlőtlenségekre, hiszen az egyéni sikerek látványossá tétele erősíti a meritokrácia mítoszát, elfedi a társadalmi struktúra hibáit, s a „mobilitásra képtelen egyének" alkalmatlanságát sejteti. A kötetben idézett Diana Reay tanulmánya is ezt az álláspontot képviseli, hangsúlyozva, hogy az egyéni sikerért a kollektív kudarc az ár (Durst–Nyírő–Bereményi 2023). Ezt a társadalmi szintű „csalást" a mobilitást megélők is érzékelik, amit imposztorszindrómaként mutat be a kötet első tanulmánya, mégpedig szomorú ráeszmélést kísérő jelenségként (Durst–Nyírő–Bereményi 2023).

Zárógondolatok, ajánlás

A társadalmi mobilitás ára című kötet jelentőségét az adja, hogy új színben tünteti fel a társadalmi mobilitás alapvetően pozitívnak látott vagy láttatott képét. A mű hiánypótló, hiszen a hazai szakirodalomban kevés szó esik az első generációs többségi és kisebbségi értelmiségiek nehézségeiről, sőt populáción belüli pontos arányuk sem egyértelmű. A romák esetében ennek egyrészt a felsőoktatásban erre vonatkozó statisztikák hiánya az oka, másrészt az önbevallás relatíve alacsony aránya (különösen nagy visszaesést láthattunk ebben a 2022-es népszámlálás során) – akár a diszkriminációtól való félelem, akár a láthatatlanságra törekvés mint túlélési stratégia miatt (Koulish 2010, Szalai 2011, Pásztor et al. 2016, Messing 2017, Elekes 2021).

A kötet amellett, hogy fontos ismereteket közvetít az érintetteknek, a többségi társadalom tagjai számára is hiánypótló, hiszen megmutatja azokat a belső harcokat, amelyeket azok megélői legtöbbször eltakarnak a külvilág elől. Mindezek alapján számos érdekesség és felismerés érheti az olvasót: igaz ez magukra az első generációs roma és nem roma értelmiségiekre is, akik közé a jelen recenzió szerzői is tartoznak. Bevallásuk szerint személy szerint is hasznos információval szolgált számukra a munka megismerése, s több ponton azonosulni tudtak annak tartalmával.

A kötet egyediségét és alaposságát az is erősíti, hogy a generációk közötti iskolai mobilitás és a szociológiai értelemben vett reziliencia fogalmainak Harcsa és munkatársai által leírt (2022) összekapcsolási lehetőségei közül mind a négyet alkalmazza. Így helyet kap az elemzésekben 1) a felül- és alulnézeti képek találkozása (a tágabb társadalmi és oktatáspolitikai folyamatok keretként való felvázolása és a személyes életutakra épülő mobilitáskutatási eredmények ebben való elhelyezése miatt), 2) a különböző (iskolai és azon túli) kontextusok vizsgálata, 3) az élet több területén értelmezett sikeresség (például szubjektív jólét, család), valamint 4) az életutak társadalmi távolságainak fokozatosságára való reflektálás.

Szeretettel ajánljuk a munkát első és többedik generációs roma és nem roma értelmiségieknek, a gyerekekkel és felnőttekkel foglalkozó szakembereknek, pedagógusoknak, pedagógusjelölteknek, döntéshozóknak, kutatóknak, egyetemi oktatóknak, valamint a téma iránt érdeklődőknek, továbbá azoknak, akiknek a környezetében élnek többségi és kisebbségi első generációs értelmiségiek. A tanulmánykötet emellett hasznos lehet különféle civil szervezetek tagjainak, továbbá olyan munkáltatóknak is, akik roma munkavállalók foglalkoztatásában érintettek vagy gondolkodnak. A sztereotípiák mérséklésének is fontos eszköze lehet a mű, s számos felismeréssel szolgálhat az előítéletesség leküzdéséhez.

Különösen ajánljuk a kötetet a tanárképzés szereplőinek, hiszen, ha a jövő tanárai megfelelő segítséget kapnak ahhoz, hogy empatikusan viszonyuljanak a diákjaik által megélt válságokhoz és döntéskényszerekhez, akkor csökkenhet a társadalmi mobilitás ára. Külön figyelmet érdemelnek azok a leendő tanárok, akik maguk is ezen az úton járnak. A társadalmi mobilitás során megélt tapasztalatok fontos erőforrásként szolgálhatnak a pedagóguspályán, de csak akkor, ha e tanárjelöltek szak-

mai támogatást kapnak ahhoz, hogy a domináns kultúra miatti elnyomás helyett táplálhassák és továbbadhassák származási közegük értékeit (Boreczky 2000, Varga 2019, Ceglédi 2021, Kovács et al. 2022, Bereményi–Durst 2023, Durst et al. 2023, Kalla 2023, Zolnay 2023).

Irodalom

Balzac, H. de (1998): *Elveszett illúziók*. Budapest: Európa.

Beck, U. (1983): Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entscheidung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In Kreckel, R. (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Verlag Otto Schwartz und Co., 36–74.

Bereményi, Á. B. – Durst, J. (2023): Jelentésalkotás mint társadalmi navigáció reziliens diplomás roma nőknél Spanyolországban és Magyarországon. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 268–306.

Bernstein, B. (1996): Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In Meleg, C. (szerk.): *Iskola és társadalom I.* Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, 129–150.

Blaskó, Z. (2008): *Származási hatások a munkapiacon? A társadalmi egyenlőtlenségek iskolarendszeren kívüli átörökítéséről. PhD értekezés*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.

Bocsi, V. – Ceglédi, T. (2021): Is the glass ceiling inaccessible? The educational situation of Roma youth in Hungary. *Balkanistic Forum,* XXX(3): 329–343. doi: 10.37708/bf.swu.v30i3.19

Boreczky, Á. (2000): Kultúraazonos pedagógia. *Új Pedagógiai Szemle,* 50(7–8): 81–92.

Boros, J. – Bogdán, P. – Durst, J. (2023): Roma kulturális tőke. Első generációs diplomások és a tehetséggondozó oktatási programok szerepe a társadalmi mobilitás árának csökkentésében Magyarországon. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 203–267.

Boudon, R. (1974): *Education, Opportunity, and Social Inequality: Changing Prospects in Western Society.* New York, NY: Wiley-Interscience.

Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Budapest: Gondolat.

Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel, G. – Szántó, Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 155–177.

Bourdieu, P. (2003): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Meleg, C. (szerk.): *Iskola és társadalom*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 10–24.

Ceglédi, T. (2018): *Ugródeszkán. Reziliencia és társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatásban*. Debrecen: CHERD-Hungary.

Ceglédi, T. (2021): Önmagunkból táplálkozva tanítani. *PR Herald,* 21(1): 1–5.

Czeizel, E. (1997): *Sors és tehetség.* Budapest: Fitt Image – Minerva Kiadó.

Derrington, C. (2007): Fight, flight and playing white: An examination of coping strategies adopted by Gypsy Traveller Adolescents in English secondary schools. *International Journal of Educational Research,* 46(6): 357–367. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2007.06.001

Dés, F. (2023): „Nagyon nehéz a rendszert hibáztatni, amikor ott van előtted egy ember, aki ugyanannak a rendszernek a terméke, de szemben álltok egymással." A társadalmi mobilitás költségei a párkapcsolatok kontextusában. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 307–337.

Durkheim, É. (2000): *Az öngyilkosság.* Budapest: Osiris.

Durst, J. – Bereményi, Á. B. (2021): "I Felt I Arrived Home": The Minority Trajectory of Mobility for First-in-Family Hungarian Roma Graduates. In Mendes, M. M. – Magano, O. – Toma, S. (szerk.): *Social and Economic Vulnerability of Roma People*. New York: Springer International Publishing, 229–249.

Durst, J. – Bereményi, Á. B. (2023): „Úgy éreztem, hazaérkeztem". A mobilitás kisebbségi útja első generációs roma diplomásoknál. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 189–229.

Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (2023): Bevezető. Egyéni siker, kollektív kudarc: Első generációs diplomások és a társadalmi mobilitás kegyetlen optimizmusa. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 17–47.

Durst, J. – Nyírő, Z. – Dés, F. – Boros, J. (2023): Rasszizált üvegplafon. Rejtett akadályok és az első generációs roma értelmiségiek szegmentált munkaerőpiaci helyzete Magyarországon. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 136–188.

Elekes, G. (2012): The Impacts of Microsocial Relationships on School Mobility in the Roma Population. *Szociológiai Szemle,* 22(4): 34–52.

Elekes, G. (2021): A történelem kereke. A szóbeliség jelentősége perifériára szorult cigány közösségek életében. *Új Pedagógiai Szemle,* 21(3–4): 13–34.

Ferge, Zs. (2006): A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. In Fényes, H. – Róbert, P. (szerk.): *Iskola és mobilitás*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 67–84.

Forray, R. K. – Óhidy, A. (2019): The situation of Roma women in Europe: Increasing success in education – Changing roles in family and society. *Hungarian Educational Research Journal,* 9(1): 1–8.

Frank, R. H. (2016): *Success and Luck. Good Fortune and the Myth of Meritocracy*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.

Godó, K. – Ceglédi, T. – Kiss, A. (2020): The Mentoring's Role among Alumni Students of István Wáli Roma College for Advanced Studies of the Reformed Church. *Central European Journal of Educational Research,* 2(1): 36–52. https://doi.org/10.37441/CEJER/2020/2/1/5757

Hafičová, H. – Dubayova, T. – Kovács, E. – Ceglédi, T. – Kaleja, M. (2020): *Mentor and Social Support as Factors of Resilience and School Success: Analyses of Life Narratives of University Students from Marginalized Roma Communities.* Warsaw: Ośrodek Wydawniczo-Poligraficzny „SIM" Hanna Bicz.

Harcsa, I. – Monostori, J. – Ceglédi, T. – Dabney-Fekete, I. D. (2022): A nemzedékek közötti iskolai mobilitás mintázata és összefüggései az anyagi helyzettel: A reziliensek hátrányai a diploma után. *socio.hu,* 4–26. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.4

Illyés, Gy. (2003): *Puszták népe*. Budapest: Osiris.

Janky, B. (2016): A szegénység újratermelődése: A struktúrától a kultúráig, és vissza Gondolatok Orlando Patterson és Ethan Fosse „The Cultural Matrix: Understanding Black Youth" című kötete kapcsán. *socio.hu,* (2): 89–102. https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.89

Kalla, É. (2023): Átok és áldás. Az első generációs roma értelmiség identitásküzdelmei. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 380–415.

Kállai, E. (2023): Rendhagyó foglalkozású roma értelmiségiek. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 338–379.

Kapitány, Á. – Kapitány, G. (2007): *Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok*. Budapest: Kossuth Kiadó.

Koulish, R. (2010): Hungarian Roma attitudes on minority rights: The symbolic violence of ethnic identification. *Europe-Asia Studies,* 57(2): 311–326.

Kovács, E. – Ceglédi, T. – Bordás, A. – Berei, E. B. – Hafičová, H. – Dubayova, T. – Petrov, B. (2022): *„Things I didn't even know about myself until now." Reflective research. Development of the training method of the project called Spotting and Strengthening Resiliency Skill from Early Childhood.* Debrecen: National Transit Employment Association.

Lambrev, V. (2020): „They clip our wings": studying achievement and racialisation through a Roma perspective. *Intercultural Education,* 31(2): 139–156.

Lauritzen, S. M. – Nodeland, T. S. (2018): "What is the problem represented to be?" Two decades of research on Roma and education in Europe. *Educational Research Review,* 24: 148–169. https://doi.org/10.1016/j.edurev.2018.04.002

Leist-Balogh, B. – Jámbori, S. (2016): A kapunyitási pánik vizsgálata a megküzdési módok és a szorongás függvényében. *Alkalmazott Pszichológia,* 16(2): 69–90.

Lipset, S. M. – Zetterberg, H. L. (1970): A theory of social mobility. In Tumin, M. M. (szerk.): *Readings on Social stratification*. New Jersey: Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 435–454.

Lukács, J. Á. (2018): *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben*. Doktori értekezés. Budapest: Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola.

Máté, D. (2015): Reziliens romák identitáskonstrukciói. *Erdélyi Társadalom,* 13(2): 43–56.

Messing, V. (2017): Differentiation in the making: Consequences of school segregation of Roma in the Czech Republic, Hungary, and Slovakia. *European Education,* 49(1): 89–103.

Mollenhauer, K. (1996): Szocializáció és iskolai eredmény. In Meleg, C. (szerk.): *Iskola és társadalom I.* Pécs: JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, 95–109.

Nyírő, Z. – Durst, J. (2023): Rasszizálás mindenekfelett. Az oktatási mobilitás hatása a habitusra. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 90–135.

Orsós, A. (2019): Kettős kisebbségben – cigánynak már nem cigány, magyarnak még nem magyar. In Arató, F. (szerk.): *Autonómia és felelősség tanulmánykötetek V.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, 93–104.

Papp Z., A. – Zsigmond, Cs. (2023): Szabadon lebegve? Kisebbségi magyar első és többgenerációs fiatal értelmiségiek. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 416–452.

Pásztor, I. Z. – Pénzes, J. – Tátrai, P. – Palóczi, Á. (2016): The number and spatial distribution of the Roma population in Hungary – in the light of different approaches. *Folia geographica, Acta facultatis studiorum humanitatis et naturae Universitatis Prešoviensis,* 58(2): 5–21.

Pusztai, G. (2004): Kapcsolatban a jövővel: Roma/cigány diplomások pályafutását támogató erőforrások. *Valóság,* 47(5): 69–84.

Reay, D. – Crozier, G. – Clayton, J. (2009): 'Strangers in Paradise'?: Working-class Students in Elite Universities. *Sociology,* 43(6): 1103–1121. https://doi.org/10.1177/0038038509345700

Subramanyam, M. A. – James, S. A. – Diez-Roux, A. V. – Hickson, D. A. – Sarpong, D. – Sims, M. – Taylor, H. A. – Wyatt, S. B. (2013): Socioeconomic status, John Henrysim and blood pressure among African-Americans in the Jackson Heart Study. *Social Science & Medicine,* 13(93): 139–146.

Szalai, J. (2011): *Contested Issues of Social Inclusion through Education in Multiethnic Communities across Europe*. Budapest: Center for Policy Studies Central European University.

Treiman, D. J. – Laumann, E. O. (1970): Industrialization and Social Stratification. In *Social Stratification: research and Theory for the 1970's*. New York: The Bobbs-Merrill Company, 207–234.

Varga, A. (2019): Személyes és közösségi felvérteződés egy roma szakkollégiumi közösségben. In Arató, F. (szerk.): *Autonómia és felelősség tanulmánykötetek*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 105–122.

Young, M. (1961): *The rise of the meritocracy 1870-2033. An essay on education and equality*. Mitcham, Victoria: Penguin Books.

Zolnay, J. (2023): Esélyteremtés és kirekesztés. A közoktatás-politikai változások mint a társadalmi mobilitás keretrendszere. In Durst, J. – Nyírő, Z. – Bereményi, Á. B. (szerk.): *A társadalmi mobilitás ára*. Budapest: Gondolat Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont, 53–89.